

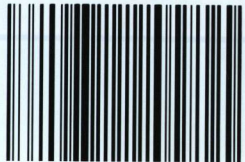
324
Б-79

Бобокулов И.И.
Умаров Х.П.

ХАВФСИЗЛИК АСОСЛАРИ

Ўқув қўлланма

АХ0000008727

Ўзбекистон Республикаси давлат
мустақиллигининг 20 йилигига бағишланади

Бобокулов И.И., Умаров Х.П. Хавфсизлик асослари. Ўқув
қўлланма. –Т.: Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия
университети, 2011.–160 б.

Ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси Стратегик таҳлил
ва истиқболни белгилаш олий мактаби илмий кенгаши
йиғилишида нашрга тавсия этилган (21 сентябр 2010 йил 57-сонли
баённомаси).

Ўқув қўлланма муллифлари:

Бобокулов И.И., юридик фанлар номзоди – I, III
ва IV бўлимлар.

Умаров Х.П. сиёсий фанлар номзоди,
доцент – II бўлим.

Тақризчилар: Мўминов А., сиёсий фанлар
доктори
Якубов Ш., юридик фанлари
номзоди

Ўқув қўлланмада хавфсизлик масалалари – хавфсизлик тадқиқотларининг юзага келиш сабаблари, хавфсизлик соҳалари ҳамда миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизлик хусусиятлари илмий-назарий нуқтаи назардан ёритиб берилган. Шунингдек, Ўқув қўлланмада замонавий халқаро муносабатлар тизимида мавжуд муаммолар, уларга нисбатан янгича ёндашувлар ёритиб берилган. Ўқув қўлланма Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан белгилаб берилган талаблар асосида тайёрланди.

Ўқув қўлланма сиёсий фанлар, хусусан халқаро муносабатлар ҳамда халқаро ҳуқуқ йўналишларида таҳсил олаётган талабалар, бу борада фаолият олиб бораётган мутахассислар ва умуман мазкур масала билан қизиқувчиларга мўлжалланган.

© И.Бобокулов, Х. Умаров, 2011 й.

© Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатия университети, 2011 й.

МУНДАРИЖА

I БЎЛИМ. ХАВФСИЗЛИК АСОСЛАРИГА КИРИШ	5
1-мавзу. Хавфсизлик тадқиқотларининг эволюцияси	5
2-мавзу. Хавфсизлик тушунчасининг мазмун ва моҳияти	20
3-мавзу. Миллий хавфсизлик тушунчаси ва асосий категориялари	42
II БЎЛИМ. ХАВФСИЗЛИК СОҲАЛАРИ	55
4-мавзу. Сиёсий хавфсизлик: тушунчаси, объекти ва субъектлари	55
5-мавзу. Геосиёсий хавфсизлик – миллий хавфсизликнинг таркибий қисми	67
6-мавзу. Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг асосий жиҳатлари	83
III БЎЛИМ. МИНТАҚАВИЙ ХАВФСИЗЛИК	104
7-мавзу. Минтақавий хавфсизликнинг асосий жиҳатлари	104
8-мавзу. Минтақавий ташкилотларнинг шаклланиши ва ривожланишининг халқаро-ҳуқуқий асослари	116
IV БЎЛИМ. ХАЛҚАРО ХАВФСИЗЛИК	127
9-мавзу. Халқаро хавфсизликни таъминловчи замонавий кўптомонлама механизмлар	127
10-мавзу. Халқаро хавфсизликни таъминлашнинг институционал-ҳуқуқий асослари	136
11-мавзу. Халқаро муносабатларда куч ишлатишни ҳуқуқий тартибга солиш	147

ҚИСҚАРТМА СЎЗЛАР ИЗОҲИ

АДТ	- Америка Давлатлари Ташкилоти
АИ	- Африка Иттифоқи
АБТ	- Африка Бирлиги Ташкилоти
АНЗЮС	- Австралия, Янги Зеландия ва Америка Қўшма Штатлари
АСЕАН	- Жанубий-шарқий Осиё Давлатлари Ташкилоти
БМТ	- Бирлашган Миллатлар Ташкилоти
ЕИ	- Европа Иттифоқи
ЕХХТ	- Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик бўйича Ташкилот
КХШТ	- Коллектив Хавфсизлик тўғрисидаги Шартнома Ташкилоти
МДХ	- Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги
МДХАТМ	- Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги Аксилтеррор маркази
НАТО	- Шимолий Атлантика Шартномаси Ташкилоти
ОАВ	- Оммавий ахборот воситалари
ОҚХЖ	- Оролни Кутқариш Халқаро Жамғармаси
ОЎҲИЧ БК	- Осиёда Ўзаро Ҳамкорлик ва Ишонч Чоралари бўйича Кенгаш
ССМТИ	- Стокгольм сиёсий ва минтақавий тадқиқотлар институти
ТАСИС	- Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги учун техник ёрдам
ШХТ	- Шанхай Ҳамкорлик Ташкилоти
ШХТ МАТТ	- Шанхай Ҳамкорлик Ташкилотининг Минтақавий аксилтеррор тузулмаси
ЮНЕСКО	- Бирлашга Миллатлар Ташкилотининг Фан, Маданият ва Таълим бўйича Ташкилоти
ҒЕИ	- Ғарбий Европа Иттифоқи

I БЎЛИМ. ХАВФСИЗЛИК АСОСЛАРИГА КИРИШ

1-мавзу. Хавфсизлик тадқиқотларининг эволюцияси

Таянч атамалар:

хавфсизлик, хавфсизлик муаммолари, «стратегик тадқиқотлар», «хавфсизлик тадқиқотлари», «хавфсизлик вакууми», тизим (тизимли ёндашув), «ақлий марказлар», глобаллашув

1.1. Хавфсизлик тўғрисидаги фаннинг предмети ва вазибалари.

1.2. «Стратегик тадқиқотлар»нинг («Strategic Studies») асосий жиҳатлари.

1.3. «Хавфсизлик тадқиқотлари»нинг («Security Studies») ўзига хос жиҳатлари ва ривожланишининг ҳозирги замон тенденциялари.

*«... ҳар бир инсон тинчликка эришиши даркор.
Бунда бирламчи ва энг муҳим табиий
қонун мужассам этилган»
Томас Гоббс*

1.1. Хавфсизлик тўғрисидаги фаннинг предмети ва вазибалари

Хавфсизлик инсонлар, жамиятлар, давлатлар ва халқларнинг объектив эҳтиёжи, улар фаолиятининг бош омили ва мавжудлигининг зарурий шартидир. Ижтимоий муносабатларнинг моҳияти, хавфсизликнинг объект ва субъекти, соҳа ва тизими, хавф ва таҳдидлар каби ҳодисаларнинг сиёсий-ҳуқуқий табиати англаб етишда хавфсизлик бошланғич нуқта бўлиб хизмат қилади. Хавфсизликни таъминлашга бўлган интилиш давлатларнинг бирлашишига, қуролли кучлар ва ҳарбий иттифоқларнинг вужудга келишига, халқаро ташкилотларнинг таъсис этилишига замин яратади. Шу боис миллий ва халқаро тизимда хавфсизликни таъминлашнинг самарали механизми, куч ва воситаларининг яратилиши устувор йўналиш ҳисобланади.

Жамият ва давлатнинг хавфсизликка бўлган объектив эҳтиёжи, ўз навбатида, хавфсизлик муаммоларини назарий жиҳатдан тадқиқ этишни, яъни таҳдид ва хавфларни ўрганиш, мунта-

зам равишда мониторинг олиб бориш ва баҳолашни тақозо этади. Бу эса муайян фан доирасида амалга оширилиши лозим. Бироқ яқин вақтгача хавфсизлик масалалари тизим ости аҳамият касб этиб, маълум бир фанлар доирасида ўрганиб келинган. Хавфсизлик муаммоларини ўрганишнинг бугунги ҳолати хавфсизлик тўғрисидаги билимлар «предмет олди» ҳолатидан чиқиб, ўз тадқиқот предметига эга бўлиб бораётганлигини тасдиқлашга асос бўла олади.

Фанда янги йўналишни юзага келишига хизмат қилувчи асосий омиллар сифатида қуйидагиларни қайд қилиб ўтиш мумкин:

биринчидан, хавфсизликнинг назарий муаммоларини комплекс ва тизимли тарзда ўрганиш зарурияти;

иккинчидан, шахс, жамият ва давлат хавфсизлигига таҳдид ва хавфларнинг юзага келиш сабабларини аниқлаш, уларга қарши курашиш ва олдини олиш йўллари ва механизмларини ишлаб чиқиш;

учинчидан, хавфсизлик субъектларининг - давлат органлари, сиёсий партиялар, ноҳукумат ва халқаро ташкилотлар, индивид ва бошқаларни - хавфсизликни таъминлаш жараёнида тутган ўрнини тадқиқ этиш;

тўртинчидан, хавфсизликнинг даража ва соҳаларининг ўзига хос жиҳатлари ҳамда ўзаро боғлиқлик ва ўзаро таъсир масалаларини ўрганиш;

бешинчидан, хавфсизлик тизими, унинг асосий таркибий қисмлари шаклланишининг сиёсий-ҳуқуқий муаммоларини тадқиқ этиш ва бошқалар.

Ушбу вазифаларни бажаришни ўз олдига қўйган фаннинг номи ҳам муайян илмий мунозарага сабаб бўлиши мумкин. Чунки уни номлашда турли қарашлар мавжуд. Энг кенг тарқалган номланиш сифатида «Стратегик тадқиқотлар» ёки «Хавфсизлик тадқиқотлари»ни келтириш мумкин. «Стратегик тадқиқотлар», одатда, ҳарбий ёки хавфсизликнинг ҳарбий-сиёсий тадқиқотлари тарзида ишлатиб келинган. Шунинг учун мазкур ўқув қўлланмаси доирасида кенгрок мазмун касб этувчи «хавфсизлик тадқиқотлари» ёки «хавфсизлик тўғрисидаги фан» тушунчалари ишлатилади.

Хавфсизлик тўғрисидаги фан *предметлараро* хусусиятга эга. Мазкур фанга оид асосий тушунчалар турли ижтимоий-гуманитар фанлар доирасида ҳам тадқиқ этилади. Хусусан, ҳарбий, сиёсий, озик-овқат, экологик ва бошқа шу каби хавфсизлик соҳаларининг асосий категориялари хавфсизлик тадқиқотлари билан бир қаторда, сиёсатшунослик, иқтисодиёт, эко-

логия каби фанлари доирасида ҳам ўрганилади. Шунинг учун ҳам улар хавфсизлик муаммоларининг умумназарий жиҳатларини ишлаб чиқишда ўз ўрнига эга. Бу маънода хавфсизлик тўғрисидаги фанни мавжуд ижтимоий фанларнинг ўзига хос синтези сифатида кўриш мумкин. Бироқ у хавфсизлик каби мураккаб ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий ҳодисани ўрганишда комплекс ёндашувнинг мавжудлиги билан бошқа ижтимоий-гуманитар фанлардан фарқ қилади.

*Хавфсизлик тўғрисидаги фаннинг предмети*ни - миллий, минтақавий ва халқаро даражада хавфсизликни таъминлаш борасида хавфсизлик субъектларининг ўзаро муносабатлари ташкил этади. Хавфсизлик тўғрисидаги фан, биринчи навбатда, шахс, жамият ва давлат, уларнинг ҳаётий муҳим манфаатлари, хавф ва таҳдидлар, хавфсизликни таъминлашга хизмат қилувчи куч ва воситаларни ҳамда уларни яратиш билан боғлиқ жараёнларни ўрганади.

Хавфсизлик тўғрисидаги фаннинг мақсади - хавфсизлик субъектлари манфаатларини ҳимоя қилишнинг самарали тизимини яратиш, унинг предмети ҳақида объектив билимларни эгаллаш ҳамда уларни назарий жиҳатдан умумлаштириш ва тизимга солиш орқали хавфсизлик муаммоларини ҳал этишнинг назарий ва амалий ечимини бериш ҳисобланади.

Ушбу мақсаддан келиб чиқиб, хавфсизлик тўғрисидаги фаннинг *вазифалари* сифатида қуйидагиларни белгилаш мумкин:

- ♦ хавфсизликнинг асосий тушунчалари моҳиятини очиб бериш;
- ♦ шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатларини ўрганиш;
- ♦ хавф ва таҳдидларни аниқлаш, уларни олдини олиш ва бартараф этиш борасида тегишли чора-тадбирларни ишлаб чиқиш;
- ♦ хавфсизлик тизимининг энг мақбул тузилиши ҳамда фаолиятининг умумий тамойил ва услубларини ишлаб чиқиш;
- ♦ хавфсизлик даража ва соҳаларининг ўзига хос жиҳатлари ва ўзаро муносабатлигини очиб бериш;
- ♦ хавфсизлик тадқиқотларининг ҳозирги замон тенденцияларини таҳлил этиш ва бошқалар.

Тизимли ёндашув хавфсизлик муаммоларини тадқиқ этишнинг асосий тамойили ҳисобланади. Мазкур ёндашувга кўра, алоҳида олинган кишилик жамияти муайян муҳитда мавжуд бўлиб, у ёки бу даражада барқарор тузилмалар кўринишига эга. Хавфсизлик нуқтаи-назаридан, хавфсизлик бўлинмас ҳоди-

са ва унинг соҳа ва даражалари ўзаро боғлиқликка асосланган. У қисмларга ажратилиб таҳлил этилиши мумкин бўлган ўзаро боғлиқ ва таъсирдаги элементлар мажмуидан иборат яхлит тизим сифатида тавсифланади. Ҳар қандай тизим уни ташқи муҳитдан ажратиб турувчи, у ёки бу даражада аниқ белгиланган чегараларга эга. Тизимнинг яна бир муҳим жиҳати – бу унинг ички мувозанатни таъминлаш хусусиятига эгаллигидир. Тизим – умумий мақсадга эришишга қаратилган ўзаро боғлиқ элементлар мажмуидир.

1.2. «Стратегик тадқиқотлар»нинг («Strategic Studies») асосий жиҳатлари

XX асрнинг сўнггида икки қутбли дунёнинг барҳам топиши халқаро муносабатлар назарияси ва унинг тармоғи ҳисобланган «хавфсизлик тадқиқотлари»да кескин ўзгаришларга сабаб бўлди. «Совуқ уруш» билан боғлиқ ғоя ва қарашлар жиддий танқидга учради. Давлатлараро муносабатларнинг ўзаги ҳисобланган хавфсизлик омили академик доираларда ва сиёсатчилар ўртасида жиддий мунозараларга сабаб бўлди. Энг кескин тортишувлар хавфсизликнинг замонавий талқини ҳамда Иккинчи жаҳон урушидан кейин устувор аҳамият касб этиб келган хавфсизлик концепциясининг постбиполяр халқаро муносабатларнинг янги воқелигига мос келиши атрофида кечди.

Икки қутбли дунёнинг барҳам топиши хавфсизликнинг кенг қамровли ва комплекс характерини очиб берди. Хавфсизлик тадқиқотларида эстатик ёндашувнинг емирилиши ҳамда унинг замонавий талабларга у қадар мос келмаслигини тасдиқловчи янги жиҳатлар намоён бўлди. Айрим тадқиқотчилар СССР тимсолида ҳарбий таҳдиднинг барҳам топиши «хавфсизлик вакууми»ни вужудга келганлигини таъкидласалар, иккинчи бирлари, аксинча, «совуқ уруш»нинг тугаши экспертлар ҳамжамияти учун хавфсизлик ва у юзага келаётган дунё ҳақидаги аъъанавий қарашларни қайта кўриб чиқиш учун қулай шарт-шароит ва имкониятлар яратганлигига урғу берадилар.

Хавфсизлик предметини тушунишга нисбатан талабнинг ортиши давлат ва жамиятнинг ҳам назарий ҳам амалий эҳтиёжлари билан изоҳланади. Чунки, нисбатан янги халқаро муҳитда давлат институтларининг сиёсий қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ зарурий эҳтиёжлари ҳам «хавфсизлик» тушунчасини қайта баҳолаш ва мушоҳада этишни тақозо этди. Ушбу ўринда халқаро муносабатларда шахс ва жамият аҳамиятини ўсиб бораётганлигини қайд қилиб ўтиш лозим. Шунингдек, бу каби ҳолат халқаро муносабатлар тизими ва халқаро хавфсизлик

муҳитига кескин таъсир кўрсатган геосиёсий ўзгаришлар оқиба-ти билан ҳам боғлиқ. Зеро, «темир парда» ўрнатилган вақтдан бошлаб, Ғарб ва Шарқ қарама-қаршилиги халқаро муносабатларнинг мазмуни ва структуравий ўзгаришларни белгилаб берувчи муҳим омил бўлиб келди.

Тадқиқотчилар хавфсизликни аъъанавий тушунишга нисбатан «стратегик тадқиқотлар» («strategic studies») ёки «хавфсизликнинг аъъанавий тадқиқотлари» атамаларини кенг қўллаб келишган. Мазкур тушунча XX асрнинг 40-50-йилларида хавфсизликнинг ҳарбий-сиёсий жиҳатларини ўзида мужассам этган категория сифатида муомалага кирди.

«Стратегик тадқиқотлар»нинг ривожланган даври 1945-1960 йилларга тўғри келиб, мазкур давр тадқиқотчилар томонидан унинг «олтин даври» сифатида баҳоланади. «Стратегик тадқиқотлар» доирасида ҳарбий соҳа хавфсизлик муаммоларини тадқиқ этишнинг устувор йўналиши, ҳарбий куч эса – миллий хавфсизликни таъминлашнинг ягона самарали воситаси (қуроли) сифатида қаралган. Шу боис, «душман тимсоли» ва (ташқи) ҳарбий таҳдиднинг мавжудлиги хавфсизликнинг бошланғич элементи бўлиб хизмат қилган. Назарий ва амалий маънода хавфсизлик таҳдидларни бошқариш билан уйғун тарзда кўрилган. Хавфсизлик субъектлари тизимида суверен давлат марказий ўринни эгаллаган. Инглиз тадқиқотчиси Б.Бузан «стратегик тадқиқотлар»ни «куч инструментларининг халқаро муносабатларга таъсири» сифатида таърифлаган бўлса, К.Буз ва Э.Херринглар «стратегик тадқиқотлар»нинг асосий фокуси – бу «халқаро муносабатларда ҳарбий ўлчамнинг тушунилиши», дея изоҳлаганлар.

Ҳарбий таҳдид – хавфсизликка аъъанавий қарашнинг асосий элементи ҳисобланади. Халқаро муносабатларни душман қиёфаси, унинг тажовузи ва таҳдидларисиз тасаввур қилиш қийин бўлган. Адабиётларда бундай ҳолат «хавфсизлик вакууми» сифатида талқин этилади. Б.Максвини традиционалистлар ёндашувини ифода этиб, қуйидаги фикрни келтиради: «агар жунгли сифатида таърифланаётган дунёда белгиланган душман мавжуд бўлмаса, ёки реал дунё бизнинг онгимизда ҳосил бўлган дунёдан фарқли бўлса, у ҳолда унинг нохавфсизлигини (*insecurity*) белгиловчи таҳдидлар қайтадан яратилиши даркор...».

Шундай қилиб, «стратегик тадқиқотлар» – миллий хавфсизлик концепциясининг устуворлигига асосланган тадқиқотлар бўлиб, индивидуал «давлат миқёсида давлат томонидан давлатнинг ҳарбий кудрати орқали эришиладиган давлатнинг ҳолати»ни (К.Уолтс) англатувчи хавфсизлик назариясидир.

Традиционалистлар ўз қарашларида «оқ доғлар»нинг мавжудлигини инкор этмайдилар. Уларнинг энг муҳимлари сифатида қуйидагилар ажратиб кўрсатилади:

биринчидан, мавҳум таҳдид назариясига алоҳида эътибор берилиши ҳамда уни ўзаро конфликтларнинг барча жиҳатларига нисбатан қўлланилиши;

иккинчидан, ноҳарбий миссияларга (хусусан, тинчликпарварлик операциялар, гуманитар ёрдам ва бошқаларга) етарли даражада эътибор берилмаслиги;

учинчидан, «стратегик тадқиқотлар»ни, биринчи навбатда, АҚШ, Европа ва собиқ СССРга қаратилган тадқиқотлар эканлиги. Шу боис, халқаро хавфсизлик нуқтаи-назаридан бошқа минтақаларга етарли эътиборнинг қаратилмаганлиги;

тўртинчидан, трансмиллий ахборот ва маданий дастурлар, таъсир кўрсатишнинг сиёсий кампанияси ва тарғибот, иқтисодий сиёсат, молиявий институтлар ҳамда шу каби ноҳарбий куч ва таъсир инструментларини етарли даражада ўрганилмаганлиги ва бошқ.

Хавфсизликнинг анъанавий ёки «тор» концепцияси, аввало, АҚШ сиёсий фанларида устувор бўлиб келган реализмнинг кучли таъсири остида ривожланди. Яқин кунларгача хавфсизлик соҳаси Иккинчи жаҳон урушидан кейин Ғарбнинг қудратли давлати сиёсати эҳтиёжларини қондиришга хизмат қилувчи «фавкулдда Америка лойиҳаси» сифатида қараб келинган. Гап шундаки, айнан хавфсизлик соҳасидаги тадқиқот натижаларига нисбатан тегишли давлат институтларининг амалий эҳтиёжи тадқиқот лойиҳалари ва «ақлий марказлар» фаолияти учун катта миқдордаги молиявий маблағларнинг ажратилишига сабаб бўлган.

Ҳозирда АҚШда 2 мингдан ортиқ таҳлил марказлари мавжуд. Уларнинг фаолият кўлами, молия манбалари ҳамда вазифалари бир-биридан фарқланади. Айримлари ҳам ички ҳам ташқи сиёсатнинг муайян соҳаларига, бошқалари эса маълум бир минтақа муаммоларини ўрганишга ихтисослашган. АҚШ «ақлий марказлари» фаолияти икки хил йўл билан - хусусий тартибда ҳамда ҳукумат муассасалари орқали тушадиган маблағлар ҳисобига молиялаштирилади. Масалан, мамлакатдаги таҳлил институтлари орасида РЭНД корпорацияси энг кўп йиллик бюджетга эга бўлиб, ўз маблағининг қарийб ярмини давлат (асосан Пентагон), қолган қисмини эса хусусий сектор буюртмаларини бажариш орқали топади.

Бугунги кунда «ақлий марказлар» сиёсат соҳасида қўлланилиши лозим бўлган билимларга эга бўлиш ҳамда бу йўналишда тадқиқотлар олиб бориш мақсадида ташкил этилган

институтларни назарда тутди. Уларнинг асосий функцияси – гоёлар ва уларни амалга оширишда объектив равишда юзага келадиган бўшлиқларни тўлдиришдан иборат. «Стратегик» марказлар фаолияти доирасига кенг миқёсда тадқиқотлар ўтказиш орқали ташқи сиёсий истиқболни белгилаш, геосиёсий сценарийларни тузиш, хавфсизлик соҳасида амалий тавсиялар ишлаб чиқиш, ноҳукумат ва халқаро ташкилотлар, йирик бизнес ва трансмиллий компанияларнинг буюртмаларини бажариш киради.

Ушбу институтлар таркибига ноҳарбий ёки фуқаролик ихтисослигига эга бўлган шахсларни жалб этилиши истиқболда хавфсизлик муаммоларини ўрганишга ижобий таъсир кўрсатди. АҚШ ҳарбий идоралари раҳнамолигида ташкил этилган таҳлил муассасаларида малакали мутахассислар кўпчиликни ташкил қила бошлади. Табиийки, тадқиқот предметининг ҳарбий-сиёсий соҳадан чиқиб, хавфсизликнинг бошқа жиҳатларини ҳам қамраб олишида ушбу омилнинг ўз ўрни бор.

1.3. «Хавфсизлик тадқиқотлари»нинг («Security Studies») ўзига хос жиҳатлари ва ривожланишининг ҳозирги замон тенденциялари

XX асрнинг 60-70 йилларидан бошлаб, хавфсизликка оид қарашлар тизими турли халқаро ва минтақавий воқеа/ҳодисалар таъсирида кескин ўзгаришларга юз тутди. Хусусан, миллий иқтисодиётларнинг ўзаро боғлиқлигининг ўсиб бориши, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш ҳамда инсон ҳуқуқларини таъминлашнинг долзарб аҳамият касб этиши, илмий-техникавий тараққиётнинг давлатлараро муносабатларга таъсирининг кучайиши ва бошқаларни келтириш мумкин. Уларнинг таъсирида хавфсизлик фокусини, традиционалистлар фикрича, «юқори сиёсат»дан, яъни ҳарбий соҳадан халқаро ҳаётнинг бошқа жабҳаларини, биринчи галда, иқтисодиёт ва атроф-муҳитни қамраб олувчи «қуйи сиёсат»га қараб ўзгаришини кузатиш мумкин. Хавфсизлик чегарасининг ижобий кенгайиши мазмун жиҳатдан кенг – «хавфсизлик тадқиқотлари» («security studies») тушунчасининг вужудга келишига туртки бўлди.

«Хавфсизлик тадқиқотлари» мазмуни ва тузилишига кўра «стратегик тадқиқотлар»дан тубдан фарқ қилади. «Хавфсизлик тадқиқотлари»да миллий хавфсизлик ва ҳарбий соҳа билан бир қаторда хавфсизликнинг бошқа даражалари – минтақавий, халқаро, глобал ҳамда соҳалари – иқтисодий, экологик, ижтимоий, гуманитар ва бошқалар илмий билишнинг муҳим объектлари сифатида тан олинади. Унинг доирасида субъектлар/актор-

лар сон ва сифат жиҳатидан ўзгарди ва халқаро ҳукуматлараро ташкилотлар, трансмиллий акторлар, жамоат ташкилотлари ва индивидлар ҳисобига кенгайди.

Боз устига, хавфсизликнинг куч ва воситалари кенгайди. Куролли кучлар билан бир қаторда халқаро ташкилотлар, молиявий институтлар, оммавий ахборот воситалари, инвестиция киритиш ва бошқалар хавфсизликни таъминлашнинг муҳим инструментлари сифатида эътироф этила бошланди. Шунинг учун ҳам хавфсизликка оид адабиётларда давлатнинг марказий ўрни ва миллий хавфсизлик ғоясининг устуворлиги адолатли танқидга учради. Сезиларли бурилиш минтақавий ва халқаро хавфсизлик томон амалга оширилди. «Инсон ўлчами» хавфсизлик тадқиқотларида сезиларли ўрин эгаллай бошлади.

Суверен давлатлар хавфсизлигининг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсирда бўлиши халқаро ҳаёт глобаллашувининг ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бугунги муракаб дунёда алоҳида олинган давлатнинг, у қай даражада қудратли бўлмасин, ўз хавфсизлигини яқка ҳолда таъминлай олмаслиги тобора аён бўлиб бормоқда. Шунинг учун ҳозирги даврда хавфсизлик институтларининг ўзаро ҳамкорлиги ва интеграцияси, «умумий хавфсизлик»ни таъминлашда миллий стратегияларни мувофиқлаштириш муҳим ҳисобланади.

Ўтган давр мобайнида халқаро ташкилотларнинг аҳамияти сезиларли даражада ортди. Суверен давлатларнинг миллий манфаатларини амалга ошириш механизми сифатида тузилган мазкур институтлар тобора халқаро сиёсатда ўз «сўзи»га эга бўлган акторлар сифатида намоён бўлмоқда. Бугунги кунда хавфсизлик ва мудофаа соҳасида ҳамкорликнинг сиёсий-ҳуқуқий асосларини яратиш асосан халқаро ташкилотлар доирасида амалга оширилмоқда. Ҳозирда улар бевосита давлатларнинг ички ишлари деб ҳисоблаб келинган ваколатлар доирасига кириб бормоқда (мисол учун, «гуманитар интервенция», инсон ҳуқуқлари, атроф-муҳитни ҳимоя қилиш каби соҳаларни келтириб ўтиш мумкин).

Минтақавий ёндашув ҳозирги замон хавфсизлик тадқиқотларининг муҳим жиҳатига айланди. Ички ва ташқи таҳдидлар ўртасидаги чегараларнинг ювилиб кетиши, трансчегаравий таҳдидларнинг пайдо бўлиши, янги мустақил давлатлар ҳамда улар муносабатларини мувофиқлаштирувчи кўптомонлама институтларнинг яратилишини хавфсизликнинг минтақалашувини кучайишига туртки бўлаётган омиллар сифатида баҳолаш мумкин. Минтақавий ёндашувнинг энг муҳим шарти бўлиб, минтақа давлатларининг географик жиҳатданбир-бирига яқинлиги ҳисоб-

ланади. Муйаян бир географик маконда жойлашган давлатларнинг муаммо, таҳдид ва манфаатларининг умумийлиги ҳамда уларни ҳал этиш билан боғлиқ эҳтиёж минтақавий институтлар, норма ва қоидаларнинг яратилишини талаб этади.

XX асрнинг иккинчи ярмида минтақавий ёндашув асосини ташкил этган қатор хавфсизлик концепциялари ишлаб чиқилди. Хусусан, «умумий хавфсизлик» («common security»), «хавфсизлик комплекси» («security complex»), «ҳамжамият хавфсизлиги» («security community») ва бошқалар. Мазкур концепцияларда минтақа ва минтақавий жараёнлар давлат хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим омиллари сифатида белгиланди.

Трансмиллий акторлар ва трансмиллий таҳдидларнинг пайдо бўлиши хавфсизлик концепцияси чегараларини кенгайтишига олиб келди. Трансмиллий алоқалар: а) жисмоний объектлар, жумладан, шахслар; б) ахборот ва ғоялар; в) капитал ва бошқа моддий бойликлар ҳаракати натижасида юзага келади (С. Хантингтон). Замонавий давлатлараро муносабатларда трансмиллий компонентнинг кучайишида транспорт коммуникациялари ва технологияларининг ривожини ҳамда давлатлараро алоқаларнинг ўсиши муҳим аҳамият касб этди.

Трансмиллий акторлар – халқаро муносабатларда нисбатан янги ҳодиса бўлиб, ўз таркибига кенг доирадаги иштирокчиларни қамраб олади. Хусусан, трансмиллий корпорациялар, халқаро ноҳукумат ташкилотлар, миллий-озодлик ҳаракатлари ва бошқ. Трансмиллий акторлар халқаро ҳаётнинг таркибий қисми бўлиб, давлатлараро амалиёт ривожининг табиий ва муқаррар натижаси сифатида кўрилади. Қатор трансмиллий акторлар, масалан, террористик ташкилотлар, қаршилик кўрсатиш ёки миллий-озодлик ҳаракатлари асосан икки мафкуравий тизимнинг ўзаро қарама-қаршилиги ҳамда мустамлака тизимининг емирилиши натижасида вужудга келди. «Совуқ уруш» даврида асосий мафкуравий рақиблар - АҚШ ва СССР – улардан ўз ташқи сиёсатининг инструменти сифатида фойдаландилар. Молиявий, моддий-техникавий ва бошқа турдаги ёрдамни олиб турган трансмиллий акторлар, ўз навбатида, ҳомийларининг миллий манфаатларини амалга оширишган. Айни пайтда ушбу акторларнинг фаолияти қудратли давлатларнинг манфаатлари доирасида ушлаб турилган ва уларнинг назорати остида бўлган. Бироқ, СССРнинг парчаланиб кетиши билан «тийиб туриш доктринаси» ўзининг аввалги мавқеини йўқотди. Оқибатда миллий ҳукуматларга бўйсунмайдиган кучлар юзага келди.

Боз устига, таъкидлаб ўтилган кучлар томонидан амалга оширилиб келинаётган «паст даражадаги конфликтлар» анъа-

навий урушлардан тубдан фарқ қилди. Натижада мавжуд назария ва амалиёт, таҳдид ва хавфларни бартараф этиш услуб ва инструментлари бу каби конфликтларга нисбатан самарасиз бўлиб қолди. Ушбу маънода трансмиллий акторлар фаолиятини хавфсизликнинг аънанавий ёндашувига берилган зарба сифатида кўрилиши мумкин. С.Хантингтон трансмиллий акторлар фаолиятини таҳлил қилар экан, уларга хос уч мезонни ажратиб кўрсатди: ички жиҳатдан мураккаб, функционал жиҳатдан ўзига хос ва давлатлараро чегараларни тан олмайдиган акторлар.

Трансчегаравий таҳдидлар – хавфсизлик назариясида нисбатан янги ҳодиса. Хавф субъекти ва манбаларини, ҳаракатни содир этиш услуб ва инструментларини («жиноят қуроли»ни) аввалдан аниқлашнинг қийинлиги, ҳаракатларнинг экстерриториаллиги ва бошқалар трансчегаравий таҳдидларни аънанавий (ҳарбий) таҳдидлардан фарқлаб турувчи хусусиятлар ҳисобланади. Одатда, ушбу гуруҳга халқаро терроризм, наркотикларнинг ноқонуний савдоси, диний экстремизм, одам савдоси каби таҳдидларни киритиш мумкин. Айни пайтда трансчегаравий таҳдидлар ва акторлар ҳодисасининг халқаро муносабатлардаги аҳамияти тобора ортиб бормоқда.

Мустамлака тузумининг барҳам топиши, янги мустақил давлатларнинг вужудга келиши, икки қутбли дунёнинг барҳам топиши натижаси ўлароқ *миллий ўзликини англашнинг ўсиши, миллий қадриятлар ва маданиятларнинг тикланиши, ўз миллий ва этник илдизларига мурожаат* хавфсизлик концепцияси ривожига янги босқич бўлиб кирди. Бу эса, ўз навбатида, давлатларнинг ташқи ва хавфсизлик сиёсатида ички омиллар аҳамиятининг кучайишига олиб келди.

«Стратегик тадқиқотлар»да *инсон омили* иккинчи даражали ўринни эгаллаб келган. Бироқ, 70-йиллардан бошлаб, халқаро сиёсатда шахс ролига нисбатан маълум маънода «илиқлик» кузатила бошланди. Халқаро ҳаётда шахс «солиштира оғирлиги»нинг ортишига, биринчи навбатда, давлатлараро алоқаларнинг ривожини туртки бўлди. Оилавий муносабатлар, интеллектуал мулк масалаларининг ривожланиши, экологик муаммолар, юз бераётган фавқуллодда вазиятлар шахс аҳамиятини ортишини белгилловчи омиллардир. Бу эса, ўз навбатида, ўзаро муносабатларда шахснинг манфаатлари ва иштирокини таъминлаб берди. Хавфсизлик тадқиқотларида давлатлараро ҳамкорликнинг ноҳарбий сектори олдинги ўринга чиқди. Халқаро ташкилотлар фаолиятида гуманитар мавзу марказий ўрин тута бошлади. Халқаро ҳуқуқда «инсон ўлчами» ривожланди.

Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик бўйича кенгашнинг Якуловчи актида (1975 й.) халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойили – инсон ҳуқуқ ва эркинликларини ҳурмат қилишнинг мустаҳкамлаб қўйилиши бу йўналишдаги энг муҳим ютуқ бўлди.

Халқаро ҳаёт билан ҳамоҳанг тарзда *миллий хавфсизлик соҳалари ҳам кенгайиб, ихтисослашиб борди*. Ҳимоя қилиниши лозим бўлган хавфсизлик объектлари - миллий манфаатлар - сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа соҳалардаги хавфсизлик субъектлари манфаатлари ҳисобига бойиди. Бундай тенденция хавфсизлик ҳодисасини тизимли ва комплекс равишда тушуниш ва ўрганиш эҳтиёжини оширди. Миллий хавфсизликни таркибий қисмларга «ажратилиши» мутахассислар томонидан глобаллашувнинг замонавий таҳдидларига ўринли жавоб сифатида баҳоланади.

2001 йил 11 сентябрь воқеалари, шубҳасиз, хавфсизлик борасидаги қарашларни жиддий ўзгаришига сабаб бўлди. Мазкур воқеадан бир йил ўтиб эълон қилинган АҚШ Миллий хавфсизлик стратегиясида (2002 сентябрь) «эндиликда, шахсларнинг яширин тармоқлари хаос келтириб чиқариши ва жиддий зарар етказиши учун битта танкни сотиб олишга ҳам кетмайдиган маблағ етарли» деб таъкидланади.

Юқоридаги фикрларни умумлаштириб, ҳозирги замон хавфсизлик тадқиқотларига хос кўйидаги жиҳатларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- ♦ хавфсизликнинг комплекс ва тизимли табиатини англаб этишнинг ўсиб бориши;
- ♦ хавфсизликнинг ноҳарбий жиҳатлари аҳамиятининг ортиши;
- ♦ хавфсизлик муносабатларининг ихтисослашуви;
- ♦ трансмиллий таҳдидларнинг вужудга келиши ҳамда ички ва ташқи таҳдидлар орасидаги чегаранинг ювилиб кетиши;
- ♦ янги таҳдидлар қаршисида «суверен жавоб»нинг самарасизлиги ва алоҳида олинган давлат хавфсизлигини таъминлашда коллектив чоралар аҳамиятининг ўсиши ва бошқ.

Бироқ, «стратегик тадқиқотлар» тарафдорлари фикрига кўра, хавфсизлик чегарасининг кенгайиши негизида «совуқ уруш»нинг тугаши билан боғлиқ «эйфория» ётибди. Қуролли кучнинг давлат хавфсизлик сиёсатининг муҳим инструменти сифатидаги аҳамиятини шубҳа остига қўйган ушбу ҳолат биринчи мартаба юзага келаётгани йўқ. Бундай ҳолатлар жаҳон урушларидан кейинги даврда ҳам юзага келган ҳамда сиёсатшунос ва тадқиқотчилар қарашларида устувор бўлган. Шу боис, Фарб-Шарқ қарама-қаршилигининг тугаши давлатлараро антагониз-

мнинг ҳам барҳам топганлигини англамайди. Ҳатто, қуролли конфликт мавжуд бўлмаган тақдирда ҳам давлатлар ўртасидаги қуролли кучлар мувозанати хавфсизликни идрок этишда муҳим детерминант бўлиб хизмат қилади (Ж. Най).

Ушбу ўринда аънавийчилар фойдасига салмоқли аргумент сифатида дунёнинг қудратли давлатлари ҳарбий бюджетининг ўсиб бораётганлигини келтириш мумкин. Хусусан, АҚШнинг ҳарбий бюджети 2010 йилда 700 млрд. долларни ёки ички ялпи маҳсулотнинг тахминан 5 %ини ташкил этди. Бу каби тенденция Австралия, Жанубий Корея, Исроил, Хитой, Япония ва бошқа мамлакатларга ҳам хос. Алоҳида олинган давлатларга нисбатан ҳарбий таҳдиднинг мавжудлиги (масалан, Жанубий Корея ёки Япония учун Шимолий Кореянинг ядровий дастури), Исроилнинг аксарият қўшни давлатлар томонидан тан олинмаганлиги, ҳарбий ёки терроризм хавфининг мавжудлиги ҳамда баъзи давлатларнинг дунёда яқка ҳукмронлигини сақлаб қолишга бўлган интилишлари қуролли кучлар ва ҳарбий-сиёсий хавфсизликнинг муҳимлигини изоҳлайди.

Шунингдек, аънавийчилар хавфсизлик концепциясининг кенг талқин қилинишини танқид остига оладилар. Уларнинг фикрича, хавфсизлик муаммоларининг сиёсий-ҳарбий доирадан ташқарига чиқиши хавфсизлик чегараларининг ювилиб кетишига ва табиийки, унинг самарасизлигига сабаб бўлиши мумкин. Гап қурғоқчилик, очарчилик, ишсизлик, турли хил касалликларнинг тарқалиши, ҳокимиятни суиистеъмол қилиш каби «иккинчи даражали» аҳамият касб этувчи муаммолар тўғрисида бормоқда.

Реалистлар «совук уруш»нинг тугаши ва глобаллашув жараёни миллий ва халқаро хавфсизлик концепцияларини идрок этишда кескин ўзгаришларга олиб келмаганлигига ишонадилар. Чунки давлатлараро тизимнинг фундаментал асослари сезиларли ўзгаришларга учрамади: халқаро муносабатларнинг анархик табиати ва давлатнинг етакчи акторлик мақоми сақланиб қолмоқда. Шунингдек, ҳар қандай давлатнинг бош мақсади - мавжуд бўлиб қолиш ҳамон долзарб. Бунинг устига, халқаро майдонда ҳамжамият аъзолари хавфсизлигини таъминлашга қодир давлатлардан устун турувчи ҳокимият мавжуд эмас; давлатлараро конфронтация ва рақобат замонавий муносабатлар характерини белгилаб берувчи омиллар бўлиб қолмоқда. Халқаро сиёсатда ворисийлик кузатишмоқда ва қудратли давлатлар тенглар ичида етакчилигини сақлаб қолмоқда.

Шундай қилиб, XX аср хавфсизлик тадқиқотлари ёки хавфсизлик тўғрисидаги фан - бу хавфсизлик назариясида давлат

манфаатларининг ҳукмронлик ва шу билан бирга хавфсизлик концепциясининг ривожланиб ва кенгайиб бориш давридир. Тадқиқотчилар таъкидлаганидек, «хавфсизлик саҳнасида ҳам ворисийлик ҳам ўзгаришлар мавжуд. Айни чоғда биз давом этаётган, ўзгараётган ва юзага келаётган хавфсизлик муаммолари орасида фарқларни белгилай оламиз... биз хавфсизлик кун тартибига хавфсизлик истиқболига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган барча омилларни қиритамиз. Айни вақтда биз хавфсизлик маконини нисбатан аҳамиятсиз сиёсий муаммолар ҳисобига кенгайтирмаслигимиз лозим» (М. Браун).

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Белов П. Кризис теории национальной безопасности // <http://www.netda.ru/belka/texty/imper/imp-bel.htm>
2. Зотова Л.В. Безопасность народа и государства как главная политическая ценность в учении Томаса Гоббса // Вестник Российского университета дружбы народов. - Сер.: Политология. - Москва, 2003. - № 4. - С. 55-64.
3. Першин А. К вопросу о категориально-понятийном аппарате теории национальной безопасности // Власть. - Москва, 2004. - №6. - С. 48-55.
4. Ярочкин В.И. Секьюритология - наука о безопасности жизнедеятельности. - М.: Ось-89, 2000. - 400 с.
5. Michael E. Brown. Grave New World: Security Challenges in the 21st Century. - Washington, DC: Georgetown University Press, 2003.
6. Richard H. Shultz, Jr. Roy Godson, George H. Quester. Security Studies for the 21st Century. - Washington-London: Brassey's, 1996.
7. Ken Booth, Steve Smith (eds.). International Relations Theory Today. - Cambridge: Polity press, 1995.
8. Bill McSweeney. Security, identity and interests: a sociology of international relations. - Cambridge: Cambridge University press, 1999.
9. Buzan B. Security: a New Framework for Analysis /by Barry Buzan, Ole Waever, and Jaap de Wilde. - London: Lynne Rienner Publishers, 1998.
10. Ken Booth, Eric Herring. Key Guide to Information Sources in Strategic Studies. - London: Mansell, 1994.
11. Stephen M. Walt. The Renaissance of Security Studies // International Studies Quarterly. - Indiana, 1991. - 35 p.
12. Joseph S. Nye. The Contribution of Strategic Studies: Future Challengers // Adelphi Papers. - London: International Institute of Strategic Studies, 1989. - 235 p.

13. Huntington S.P. Transnational Organizations in World Politics // World Politics. – 1973, August, 25 (3). – P. 333-368.

14. Richard Ullman. Redefining Security // International Security 1983. - №8 (summer). – P. 129-53.

Тестлар:

1. Хавфсизлик тўғрисидаги фаннинг предметини:

а) давлат ва унинг ҳаётий муҳим миллий манфаатлари хавф ва таҳдидлар, глобал даражада хавфсизликни таъминлаш, субъектлар фаолияти ташкил этади

б) миллий, минтақавий ва халқаро даражада хавфсизликни таъминлаш борасида шахс, жамият, давлат, халқаро ҳукуматлараро ва нодавлат ташкилотларнинг ўзаро муносабатлари ташкил этади

в) халқаро ва минтақавий хавфсизликни таъминлаш ташкил этади

г) шахс ва унинг ҳаётий муҳим манфаатлари ва бу борадаги фаолияти ташкил этади

2. Тизим - бу:

а) муайян фактларнинг бир бирига ўзаро боғлиқлиги

б) эмпирик маълумотларни саралаш ва қайта ишлаш

в) умумий мақсадга эришишга қаратилган ўзаро боғлиқ ва ўзаро таъсирда бўлган элементлар мажмуи

г) экстраполяцион тадқиқотлар олиб бориш

3. Хавфсизликка анъанавий қарашнинг бошланғич нуқтаси, мантиқий занжирнинг марказий ўрнини эгаллаб турувчи халқа – бу:

а) хавфсизлик идоралари

б) суверен давлат

в) давлат органлари

г) халқаро ташкилотлар

4. «Стратегик тадқиқотлар»да давлатлар хавфсизлигига асосий таҳдидни нима ташкил этади?

а) бозор-пул муносабатлари

б) мафкуравий тазйиқ

в) наркотиклар ва диний экстремизм

г) ҳарбий таҳдид

5. «Хавфсизлик тадқиқотлари» доирасида иштирокчилар қайси бандда тўғри кўрсатиб берилган

а) миллий-озодлик ҳаракатлари, террористик гуруҳлар лобби гуруҳлари

б) давлат, халқаро, минтақавий ва трансмиллий ташкилотлар, ННТлар, шахслар ва бошқ.

в) БМТ ва минтақавий ташкилотлар

г) илмий-тадқиқот марказлари, «ақлий марказлар», президент маслаҳатчилари

6. Трансмиллий алоқалар нималар натижасида юзага келади?

а) жисмоний объектлар, жумладан шахслар ҳаракати

б) ахборот ва гоёлар ҳаракати

в) капитал ва бошқа моддий бойликлар ҳаракати

г) барча жавоблар тўғри

Топшириқлар

1. Инглиз тадқиқотчи Б.Бузаннинг «стратегик тадқиқотлар»ни «куч инструментларининг халқаро муносабатларга таъсири» ҳамда К.Буз ва Э.Херрингларнинг «стратегик тадқиқотлар»нинг асосий фокуси – бу халқаро муносабатларда ҳарбий ўлчамнинг тушунилиши ва изоҳланиши» деган фикрларини қандай изоҳлайсиз?

2. Традиционалистлар қарашларида «оқ доғлар»нинг мавжудлиги борасидаги қарашларни ўрганиб чиқинг. Келтирилган фикрларнинг қайси бири бугунги кунга мос келади, қайсилари ўз долзарблигини йўқотган. Фикрингизни ёзма равишда ифода этинг.

3. Маъруза матнидаги «...давлатлараро ҳамкорликнинг кенгайиши ... ўз навбатида, ўзаро муносабатларда шахснинг манфаатлари ва иштирокини таъминлаб берди» деган фикрни қандай изоҳлайсиз?

4. «Ақлий марказлар», тўғрисидаги маълумотларни илмий адабиётлардан ҳамда Интернет тармоғидан излаб топинг ва улар фаолиятининг асосий йўналишларини солиштиринг.

Тест жавоблари:

1.	2.	3.	4.	5.	6.
б)	в)	б)	г)	б)	г)

2-мавзу. Хавфсизлик тушунчасининг мазмун ва моҳияти

Таянч атамалар:

хавфсизлик, хавфсизликнинг объект ва субъектлари, хавфсизлик концепциялари, «секьюритизация», таҳдидлар, хавфсизликнинг соҳа ва даражалари

2.1. Хавфсизликнинг анъанавий таърифи

2.2. Хавфсизликка оид замонавий қарашлар

2.2.1. Хавфсизлик ижтимоий ҳодиса сифатида

2.2.2. Хавфсизлик - «моҳиятан мунозарали» ёки «моҳиятан ҳосила» ҳодисами?

2.2.3. «Секьюритизация» («Securitization») концепциясининг асосий жиҳатлари

2.3. Хавфсизликнинг соҳа ва даражалари

2.4. Хавфсизлик субъекти тушунчасининг мазмун ва моҳияти

2.5. Хавфсизлик объекти тушунчаси ва таснифи

2.6. Хавф ва таҳдидлар

2.1. Хавфсизликнинг анъанавий таърифи

Хавфсизлик ёки хавфсизликни таъминлашга оид ижтимоий муносабатлар жамият ва давлат ривожини белгилаб берувчи қадрият ва усутвор йўналиш сифатида эътироф этилади. Шу боис ҳам хавфсизлик тадқиқотларида у ҳам назарий ҳам амалий аҳамиятга эга бўлган марказий тушунча, деб тавсифланади. Авваломбор, хавфсизлик мазкур соҳадаги ижтимоий муносабатлар моҳиятини, шунингдек, хавф ва таҳдид, объект ва субъект, хавфсизлик соҳаси ва тизими каби тушунчаларнинг сиёсий-ҳуқуқий табиатини тушуниш ва талқин этишда асос бўлиб хизмат қилади. Бу ҳолат кўпроқ унинг назарий жиҳатларига тегишли.

Амалий нуқтаи-назардан хавфсизлик ҳодисасининг мураккаб табиатини идрок этиш изчил хавфсизлик сиёсатини ишлаб чиқиш ҳамда унинг норматив-ҳуқуқий асосини яратишда муҳим омил ҳисобланади. Одатда, давлатнинг хавфсизлик сиёсати ва қонунчилигининг мазмуни хавфсизлик субъектлари томонидан қабул қилинадиган ва ҳуқуқий ҳужжатларда ўз тасдиғини топадиган хавфсизлик тушунчаси таърифидан келиб чиқади. Чунки хавфсизликни қай тарзда, яъни тор ёки кенг маънода тушуниш, жамият ва давлат тараққиётида ҳамда инсон фаолияти соҳаларининг ўзаро мувозанатини таъминлашда ўз

таъсирига эга. Хавфсизликка ёндашувда ҳарбий таҳдид(лар)-нинг бирламчи роли аксарият ҳолатларда моддий ва молиявий тақсимотда номутаносибликларга сабаб бўлиб, жамиятнинг ижтимоий соҳаларига нисбатан эътиборни сусайишига олиб келиши мумкин. Ушбу ўринда яна бир аҳамиятга молик жиҳатни қайд этиб ўтиш лозим. Гап шундаки, моддий ва маънавий неъматларнинг тақсимланиши, инсон ва жамият манфаатларига хизмат қилувчи ижтимоий-иқтисодий, атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва шу каби соҳаларга эътиборни қаратишда давлатда ҳукмрон бўлган сиёсий режим (авторитар, тоталитар, демократик), реал ташқи ҳарбий таҳдидларнинг мавжудлиги ва бошқаларнинг ҳам таъсир кўрсатишини инобатга олиш лозим.

Хавфсизлик «таъриф берилиши мураккаб атама» сифатида тавсифланади. Унинг мураккаб табиати, тадқиқотчиларнинг фикрича, «дунё ягона, бироқ воқеликлар турфа хил» тезисига жо бўлади. Хавфсизликнинг ҳаддан ташқари амалий аҳамиятга эғалиги, унга нисбатан универсал, умумэътироф этилган таърифни ишлаб чиқишга тўсқинлиқ қилувчи омил ҳисобланади.

Хавфсизлик тўғрисида сўз борганда анъанавий тарзда хавфнинг мавжуд эмаслиги тушунилади. Хавфсизлик ҳодисасининг кўпроқ луғавий маъносини англатувчи бу изоҳ деярли барча сиёсий ва дипломатик луғатларда учрайди. Бироқ, бу хавфсизликка нисбатан тадқиқотчиларнинг ёндашуви бир хил деган маънони англатадими? Албатта йўқ. Мазкур масала юзасидан салмоқли илмий изланишларнинг мавжуд бўлишига қарамай, хавфсизлик тушунчасига нисбатан ягона таърифнинг мавжудлиги тўғрисида сўз юритишга эрта.

Давлат ва ҳарбий соҳанинг устунлигига, табиийки, ҳарбий таҳдидларга таянувчи хавфсизликнинг анъанавий тушунчаси узоқ муддат давомида ҳукмрон мавқе касб этиб келди. Хавфсизлик эса ҳам концептуал ҳам амалий жиҳатдан таҳдидларни бошқариш тарзида тушунидан. Бироқ, XX асрнинг сўнгги чораги, айниқса, якуний ўн йиллигида юз берган тарихий воқеалар натижасида хавфсизлик назариясида ягона концепциянинг монополиясига путур етди. Шу даврдан бошлаб, хавфсизлик «ҳам бўйига, ҳам энига», яъни ҳам мазмунан ҳам шаклан кенгайди. Бироқ улар ҳозирги замон халқаро муносабатларининг туб моҳияти билан боғлиқ бўлган жиҳатларни тўлиқ бартараф эта олмади.

Хавфсизлик тадқиқотларида анъанавий ёндашувнинг кучли таъсири ҳамон сақланиб қолмоқда. Мазкур тадқиқотларда во-рисийлик ва изчиллик ҳолатлари яққол намоён бўлмоқда. Айрим тадқиқотчилар ўз илмий изланишларида «стратегик тадқи-

қотлар» категорияларини бевосита қўллайдилар. Уларнинг фикрича, ҳарбий ўлчам давлат хавфсизлиги тизимининг асоси бўлиб келган ва шундайлигича қолмоқда. Иккинчи бир гуруҳ тадқиқотчилар хавфсизлик муаммоларида (миллий) хавфсизликнинг секторлари ёки соҳалари, нодавлат акторлар ҳамда ноанъанавий (ноҳарбий) таҳдидлар ролининг ўсиб бораётганлигини тан олсалар-да, уларнинг таърифларида анъанавий ёндашувнинг асосий таркибий қисми ҳисобланган таҳдид омили марказий ўрин эгаллайди: у тизим яратувчи омил сифатида намоён бўлади.

Хусусан, бугунги кунда МДХ давлатларининг миллий хавфсизликка оид концепция, доктрина ва қонунларида «хавфсизлик – шахс, жамият ва давлат ҳаётий муҳим манфаатларининг ташқи ва ички таҳдидлардан ҳимояланганлик ҳолати» тарзида таърифланади. Бундай ҳолат замонавий илмий тафаккурнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ифода этилишининг ўзига хос намоёишидир. Мазкур таъриф мазмунини таҳлил этган ҳолда унинг қуйидаги таркибий элементларини ажратиш кўрсатиш мумкин:

- ҳимояланганлик ҳолати (чора-тадбирлар мажмуи);
- ҳаётий муҳим манфаатлар (хавфсизлик объектлари);
- шахс, жамият ва давлат (хавфсизлик субъектлари);
- ҳамда ташқи ва ички таҳдидлар (ҳаракатлантирувчи куч).

Мазкур элементлар ўзаро боғлиқликда ва ўзаро таъсирда бўлиб, ягона хавфсизлик тизимини ташкил қилади. Мазкур тизимда таҳдид ҳаракатлантирувчи куч сифатида намоён бўлади. Зеро, хавфсизлик объектига йўналтирилган хавф, яъни қонунга қарши ва бузғунчи характердаги ҳаракат ёки ҳаракатсизлик, мазкур жараёнга унинг иштирокчиларини – хавфсизлик субъектларини бевосита жалб этгани ҳолда мавжуд механизмни ҳаракатга келтиради (мисол учун, уруш ёки фавқулодда ҳолат, умумий ҳарбий сафарбарликнинг эълон қилиниши, муайян таҳдидлар хавфи остида мудофаа ва хавфсизлик идоралари иш режимининг кучайтирилиши ва бошқ.).

Мазкур мантиқий занжирда «яқуний аккорд» хавфсизлик субъектлари томонидан хавф ва таҳдидларни олдини олиш ва уларга қарши курашишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуини англатувчи «ҳимояланганлик ҳолати»га тегишли. Хавфсизликка нисбатан келтирилган таърифнинг мазмуни мазкур чора-тадбирларнинг бош мақсади реал ёки потенциал таҳдидларга қарши курашни англатади. Одатда улар бевосита хавф ва таҳдидларнинг юзага келишини бартараф этишга қаратилган тегишли шарт-шароитларни яратишни назарда тутмайди, яъни «ҳимояланганлик ҳолати» - хавфсизлик - хавф ва таҳдидларни

келтириб чиқарувчи сабабларни бартараф этиш орқали эмас, балки бевосита таҳдидларнинг ўзи билан курашиш орқали яратилади. Шундай қилиб, анъанавий таърифнинг мазмуни бевосита миллий қадриятлар, манфаатлар ва мақсадларни таҳдидлардан ҳимоя қилиш билан боғлиқ. Мавжудликни сақлаб қолиш хавфсизликка эришилганликнинг муҳим кўрсаткичи ва энг муҳим жиҳати сифатида намоён бўлади.

2.2. Хавфсизликка оид замонавий қарашлар

2.2.1. Хавфсизлик ижтимоий ҳодиса сифатида

Таъкидлаб ўтилганидек, ҳозирги замон хавфсизлик тадқиқотларида «эстатик ёндашув», яъни хавфсизликни давлат манфаатлари нуқтаи-назаридан тушуниш ва таҳдидга тадқиқотнинг муҳим объекти сифатида қараш танқидга учрамоқда. Қатор тадқиқотларда асосий урғу хавфсизликнинг «ижтимоий табиати»га қаратилмоқда. Хусусан, россиялик тадқиқотчи Г.В.Иващенко «Хавфсизлик тушунчаси ҳақида»¹ деб номланган мақоласида хавфсизлик моҳиятини таҳлил қилар экан, тизимли-фаолият ёндашувидан келиб чиқиб, унинг мазмунини қуйидаги тезисда ифодалайди: «фаолият ҳар қандай ижтимоий мавжудотнинг яшаб қолишини таъминловчи усул, ... ва унинг туб моҳиятини англатувчи омилдир. Ижтимоий ҳаётда фаолиятнинг у ёки бу жиҳатини намоён этмайдиган бирорта ҳам ҳодиса мавжуд эмас».

Хавфсизлик, аввало, ижтимоий ҳодисадир. Бу унинг туб моҳиятини, яъни кишилик жамиятини ўраб турган дунёга, мавжудлик шартлари ва хавфсизлик объектига муносабатнинг ўзгармас асосини фаолият ташкил этишини англатади. Ўз навбатида фаолият бирор-бир натижага эришишни яқуний мақсад қилиб қўйган босқичма-босқич, изчил амалга оширилувчи жараённинг намоён бўлишидир. Бу маънода хавфсизлик муайян жараённинг яқуний мақсади - хавфсизлик субъектлари фаолиятининг натижаси, маҳсулидир.

Хавфсизлик субъекти фаолиятининг мазмунини манфаат ташкил этади. Ҳаётий муҳим миллий манфаатлар – хавфсизлик объектлари - эҳтиёжлар билан бевосита алоқадорликдагина мавжуд бўлиши мумкин. Аниқроқ айтганда, ҳаётий муҳим миллий манфаатлар хавфсизлик субъектларининг эҳтиёжларидан келиб чиқиб, уларнинг шаклланишида/белгиланишида ўзига хос материя, «ижтимоий асос» бўлиб хизмат қилади. Эҳтиёжлар ўз табиатига кўра объектив, яъни уларнинг мавжудлиги доим ҳам субъектлар хоҳиш-иродасига боғлиқ эмас. Манфаат эса фаолият субъектлари томонидан ўзларининг объектив эҳти-

¹ Адабиётлар рўйхатида қаранг.

ёжларини англаб етиши натижасида шакллантирилади ва тегишли ҳужжатларда белгилаб қўйилади. Ҳаётий муҳим миллий манфаатлар объектив эҳтиёжларни қондириш услуб ва воситаларини ўзида мужассам этган хавфсизлик борасидаги давлат сиёсатининг мазмун ва йўналишларини белгилаб беради. Хулоса ўрнида айтиш лозимки, хавфсизлик субъектлари томонидан объектив эҳтиёжларни аниқлаш ва уларни англаб етиш субъектларнинг мақсадга, яъни хавфсизликка эришишга қаратилган босқичма-босқич ҳаракатининг ибтидоси ҳисобланади.

Демак, хавфсизлик субъектлари фаолиятини объектив эҳтиёжларни қондириш ва субъектив манфаатларга эришиш билан боғлиқ жараён тарзида тавсифлаш мумкин. Субъектлар фаолиятининг самарадорлиги уларнинг манфаатларини амалга ошириш учун зарур бўлган муайян шарт-шароитларнинг мавжудлигига боғлиқ. Мазкур шароитлар субъектлар томонидан шакллантирилиб, ҳуқуқий, иқтисодий, молиявий ва бошқа кўринишда бўлиши мумкин. Одатда, фаолият тизимида мазкур компонентнинг мавжуд бўлмаслиги, унда муайян бўшлиқни юзага келтиради. Шунинг учун ҳам уни бартараф этиш/бўшлиқни тўлдириш фаолиятнинг муҳим босқичи ва иштирокчиларнинг устувор вазифаси сифатида қаралади. Мазкур ўринда субъект хавфсизлиги, унинг фаолияти хавфсизлиги тадқиқотчилар томонидан «мавжуд бўлиш шарт-шароитларининг мажмуи» сифатида кўрилиб, хавфсизлик «субъект манфаатларининг ҳимояланганлик ҳолати эмас, балки субъект мавжудлигининг шарт-шароитлари» тарзида таърифланади.

П.Г.Белов (миллий) хавфсизликни «миллатнинг бугунги ва келажак авлоднинг асосий қадриятларига минимал риск билан мавжуд бўлиб, кўпайиш ва такомиллашиш учун зарур бўлган эҳтиёжларини қондириш қобилияти» сифатида таърифлайди. Бу ҳолатда асосий қадриятлар сифатида этногеоэотосистема атамаси билан ифодаланувчи учлик: «мамлакат худуди-халқлар-уларнинг турмуш тарзи» сифатида белгиланади.

Муаллиф хавфсизлик субъектлари ва объектлари ҳақидаги анъанавий тасавурларни кескин танқид остига олади. Унинг фикрича, мавжуд (миллий) хавфсизлик субъектлари тизими – шахс, жамият ва давлат – «мавҳум ва мужмал, манфаатлар эса кескин равишда индивидуаллашган, ўта субъектив, ажратиш мураккаб, ва одатда, бир-бирига қарама-қарши. Ва, аксинча, ўз таркибига халқлар, мамлакатлар, уларнинг худудлари ва турмуш тарзини қамраб олган этногеоэотосистема аниқ ва уникалдир». Манфаатларнинг субъективлиги ва фавқуллодда ўзгарувчанлиги сабабли уларни юридик амалиётда талаб эти

ладиган тарзда аниқ белгилаш мушкул вазифа. Шунинг учун, муаллифнинг таъкидлашича, хавфсизликнинг асосий объекти норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда акс эттирилган «шахс, жамият ва давлат манфаатлари» эмас, балки ўз турмуш тарзи ва худудига эга фуқаролар бўлиши керак. Бироқ мазкур ўринда эътироз сифатида айнан шахс манфаатлари, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари (қонуний манфаатлари) давлатнинг асосий қонуни ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилганини таъкидлаб, аксинча «турмуш тарзи» тушунчасининг ҳуқуқий таърифини ишлаб чиқиш анчайин мураккаб эканлигини айтиб ўтиш лозим. Хавфсизлик субъектларига тегишли манфаатларнинг тегишли қонунчилик ҳужжатларида белгилаб қўйилиши, аввало, уларни таъминлашнинг ҳуқуқий шарт-шароитлари мавжудлигидан далолат берса, иккинчидан, хавфсизлик субъектлари фаолиятини энгиллаштиради.

Хавфсизлик категориялари қисқа, лўнда ва аниқ таърифга эга бўлиши лозим. Чунки улар норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилади ва хавфсизлик субъектлари фаолиятини белгилаб берувчи ҳамда улар амал қилиши лозим бўлган ҳуқуқий категорияларга айланади. Юридик амалиётдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, шахс, жамият ва давлат тушунчалари юридик аҳамиятга эга, кенг тан олинган ҳуқуқий категориялар ҳисобланади.

Айрим тадқиқотчилар томонидан хавфсизликнинг асосий субъекти сифатида кўрилаётган миллатга оид қарашлар анчайин мунозаралидир. Унинг хавфсизлик соҳасида бевосита ва амалий иштирокчи бўла олиши шубҳа остига олинади.

Биринчидан, бугунги кунда дунёдаги ҳар қандай давлат полиэтник бўлиб, муайян бир миллатни хавфсизлик тизимида алоҳида ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ эмас. Шунинг учун ҳам миллий хавфсизлик тўғрисида сўз кетганида, муайян бир давлатда истиқомат қилаётган миллати, тили ва динидан қатъий назар барча фуқаролар инобатга олинади.

Иккинчидан, хавфсизликни таъминлаш борасидаги бевосита амалиёт миллат ёки халқнинг мустақил элементлари индивидлар ҳамда ташкилий-ҳуқуқий шаклларга эга – давлат органлари, ноҳукумат/жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар, ҳаракатлар, ижтимоий институтлар (мисол учун, маҳалла) ва бошқалар томонидан амалга оширилади.

2.2.2. Хавфсизлик - «моҳиятан мунозарали» ёки «моҳиятан ҳосила» ҳодисами?

У.Галли ижтимоий-гуманитар фанлар доирасида муайян категориялар «моҳиятан мунозарали тушунчалар» («essentially

contested concepts») деган фикрни илгари суради. Фоя муаллифининг фикрига кўра, унинг мазмуни муайян тушунча таърифи борасида ягона фикрга келишнинг мураккаблигини тасдиқлаш билан эмас, балки ижтимоий фанлар тизимида шундай тушунчалар борки, уларнинг мазмуни борасида бетараф таърифнинг берилиши мумкин эмаслиги билан изоҳланади. Шу боис, улар доимо муайян академик баҳснинг предмети бўлиб қолади.

Ушбу қарашнинг тарафдорларидан бири инглиз олими Б.Бузан «бундай тушунчалар, сўзсиз, уларнинг моҳияти ва қўлланилиши борасида ечиб бўлмайдиган баҳсларга сабаб бўлади», деб таъкидлайди. Б.Максвини эса бу фикрни янада ривожлантириб, хавфсизликнинг мунозарали табиатини жиддий равишда инкор қилмагани ҳолда, Б.Бузаннинг фикрини икки сабаб асосида танқид қилади. Унинг фикрича, *биринчидан*, Б.Бузан хавфсизликни ижтимоий категориялар тизимида ягона (алоҳида) ҳолат сифатида кўриб чиқади. *Иккинчидан*, у иборанинг ахлоқий жиҳатини муҳокама қилинишини инкор этади. Таъкидлаш жоизки, иккинчи жиҳат Б.Максвини қарашларида алоҳида аҳамият касб этади. Унинг фикрича, ижтимоий категорияларнинг энг муҳим фарқли жиҳати – бу уларга хос бўлган ахлоқий мазмундир. Шу сабабли, улар «фактик» ёки «объектив тарзда ўлчаниши» мумкин бўлган тушунчалар сифатида қаралмаслиги керак. Хулоса ўрнида у қуйидагини таъкидлайди, «ижтимоий тартибга хос барча тушунчалар мунозарали ҳисобланади».

Б.Максвинидан фарқли ўлароқ, Б.Бузан хавфсизликнинг мунозарали табиатини очиб беришда унинг маънавий/ахлоқий жиҳатига эмас, балки мафкуравий мазмунига эътиборни қаратади. У ўз фикрини асослашда Ричард Литлнинг «мазкур баҳслар ўз ечимига эга эмас, чунки ушбу тушунчалар мафкуравий элемент касб этади. Айнан ушбу мафкуравий элемент мазкур тушунчаларни «моҳиятан мунозарали» эканлигини исботлаб беради», деган тезисини келтиради.

Бошқа бир ёндашув доирасида хавфсизлик «моҳиятан ҳосила тушунча» («essentially derivative concept») сифатида талқин этилади. Ушбу ёндашув К.Буз таҳрири остида чоп этилган «Хавфсизликнинг танқидий тадқиқотлари ва жаҳон сиёсати»² номи монографиянинг асосий ғоясини ташкил этади. Мазкур рисолада муаллифлар хавфсизликнинг сиёсат ва иқтисод билан бевосита алоқадорлигига ургу берадилар. Хавфсизлик, уларнинг фикрича, давлат сиёсати, турли сиёсий гуруҳ ва ташкилотларнинг фаол ҳамкорлиги ва ўзаро таъсири натижасида юзага келади. Ўз навбатида, уларнинг қарашлари турли сиё-

² Адабиётлар рўйхатига қаранг.

сий назариялар асосида шаклланади. Шунинг учун, хавфсизлик муаммолари ким томонидан, сиёсий реалист, марксист, феминист ёки либерал интернационалист томонидан тадқиқ этилишига боғлиқ. Ваҳоланки, уларнинг барчаси хавфсизлик объекти, таҳдид турлари ва субъектларига нисбатан турлича ёндашувга эга. Демак, хавфсизлик «сиёсат нима ва у қандай бўлиши кераклигини турлича англаш маҳсули сифатида» қабул қилиниши керак. Улар бугунги кунда сиёсатдан холи, барча назарий мактаблар вакиллари қабул қиладиган, ҳамма учун қабул бўлган хавфсизлик таърифининг мавжуд бўлиши эҳти-молини шубҳа остига оладилар.

Бироқ, К.Буз хавфсизлик тушунчасига ўз таърифини беришга уриниб кўрди. Унинг фикрича, инсонлар ва ҳамжамиятлар томонидан қабул қилинадиган таҳдидлар мавжуд эмаслигини белгиловчи реал шарт-шароитларни хавфсизлик таърифининг бошланғич нуқтаси сифатида кўриш мумкин. К.Бузнинг таъкидлашича, *маълум даражадаги хавфнинг мавжудлиги ижтимоий ҳаётнинг зарурий шarti сифатида умум қабул қилинган ҳолат бўлиши лозим*. Маълум бир даражагача индивид, гуруҳ хавфсиз ҳолатда эмас, маълум даражагача уларда танлаш ва имконият мавжуд эмас. Ушбу маънода нохавфсизлик ва белгиланган (амалий) ҳаёт ўртасидаги табиий алоқадорликнинг натижаси ҳаётини имкониятларни яратиб берувчи хавфсизлик ҳолати ҳисобланади. Шунинг учун *хавфсизлик кишилар ҳаётида пайдо бўлаётган макон (имконият) сифатида тушунилиши лозим*. Хавфсизлик яшаб қолиш/мавжуд бўлиб қолиш тушунчаси билан бир хил эмас. *Хавфсизлик инсонга унинг мавжудлигига таъсир кўрсатувчи таҳдидлар билан эмас, балки ўзга бир машғулотлар билан банд бўла олиш имкониятини беради*. Демак, *хавфсизлик - доимо нисбий ҳолатдир*. Унинг муайян даражасига эришиш индивид ва гуруҳларга маълум вақт ва энергия, фаолият юритиш ва танлаш учун имконият яратади.

2.2.3. «Секьюритизация» («Securitization») концепциясининг асосий жиҳатлари

«Хавфсизлик: таҳлил учун янги структура»³ монографиясининг муаллифлари, хавфсизлик унинг таҳлилий ёки фалсафий тавсифи ёки инсонларнинг у тўғрисида нима ўйлаётганликларидан эмас, балки унинг (сўзсиз, амалий) қўлланилишидан келтириб чиқарилади, деб таъкидлайдилар. Тадқиқотчилар ижтимоий муаммоларни таҳлил қилар эканлар, улар мазкур тизимда хавфсизлик субъектининг мавжудлигига таҳдид

³ Адабиётлар рўйхатига қаранг.

(«existential threat») сифатида баҳоланиши мумкин бўлган муаммоларни ажратиб кўрсатадилар. Бундай муаммолар айна пайтда давлат ва жамиятдаги мавжуд бошқа муаммоларга нисбатан ўта муҳим аҳамият касб этганлиги боис хавфсизлик доирасига киритилади.

Бироқ, айнан таҳдиднинг мавжудлиги хавфсизлик ҳодисаси мазмунини тўлиқ очиб бериш учун етарли эмас. Бу хавфсизликни англаш билан боғлиқ жараённинг ибтидосидир. Сабаб таҳдид объектив ҳодиса эмас, балки субъектив фаолиятнинг, яъни хавфсизлик муносабатлари иштирокчиларнинг ўзаро ҳамкорлиги маҳсули ҳисобланади. Секьюритизация – дикурсив (ақл-идрок билан боғлиқ) жараён бўлиб, муайян ҳодиса, воқеа ёки вазият/ҳолатнинг, бошқача айтганда ижтимоий муаммонинг муҳимлиги, жамият аъзоларининг аксарият қисми томонидан тан олинган тақдирдагина, *мавжудликка таҳдидга* айланиши мумкин.

Секьюритизация деганда, одатий сиёсий жараён чегарасидан чиқувчи чора-тадбирларни қўлланилишини оқловчи *сиёсатни амалга оширишнинг кескин шакли* тушунилади. Хусусан, «мафийлик» остида сиёсатни амалга ошириш, муайян ҳуқуқ ва эркинликларнинг чекланиши, жамият ва давлатга тегишли куч ва воситаларнинг маҳсус вазифаларни бажаришга сафарбар этилиши ва бошқалар. Фавқулудда чораларни қўллаш зарурияти мавжуд муаммоларнинг ўзига хос табиати билан изоҳланади.

Таъкидланганидек, мазкур концепция доирасида таҳдиднинг объектив табиати инкор этилади ва у субъектлараро фаолиятнинг маҳсули сифатида баҳоланади. Муҳими хавфсизлик объектига «реал» хавф солиб турган қандайдир объектив таҳдидни баҳолаш эмас, балки таҳдид сифатида нимани тушуниш ва унга коллектив жавоб қайтариш борасида хавфсизлик субъектларининг умумий келишуви шаклланишини идрок этишдир.

Шундай қилиб, мазкур ёндашувнинг ички мантиги жараёнда мужассам этилган, яъни хавфсизлик – жамият учун энг муҳим муаммони ажратиб олиш, уни аудитория томонидан тан олиниши натижасида мавжудликка таҳдидга айланиши ҳамда фавқулудда ёки маҳсус чоралар қўлланилиш босқичларидан иборат муайян жараён ҳисобланади⁴. Шу боис, мазкур концепция тарафдорлари фикрига кўра, *хавфсизлик «на объектларда ва на субъектларда, балки субъектлар ўртасида ётадиган»* ҳодиса сифатида таърифланади.

⁴ Десекуритизация – сиёсий ҳамжамиятнинг бирор-бир воқеа, ҳодиса ёки вазият/ҳолатни хавфсизлик объекти мавжудлиги таҳдид сифатида кўриш ҳамда уларга нисбатан қатъий ва фавқулудда чораларни қўллашдан воз кечишни аниқлашчи жараёндир.

2.3. Хавфсизлик субъекти тушунчасининг мазмун ва моҳияти

Хавфсизликнинг яна бир муҳим таркибий қисми – бу хавфсизлик фаолияти субъектларидир.

Умумфалсафий таърифта кўра, субъект – бу муайян ижтимоий муносабат иштирокчисидир. Субъект ўз фаолияти билан объектга, яъни предмет, ҳодиса, жараёнга таъсир кўрсатади. Субъект – бу муайян фаолият турининг иштирокчиси бўлиб, уни амалга ошириш жараёнида мустақил ишлаб чиқилган режаларни амалга оширади ва унинг натижалари билан ўз эҳтиёжларини қондиради.

Оқорида келтирилган фикрдан келиб чиқиб, хавфсизлик субъектига қуйидагича таъриф бериш мумкин: хавфсизлик субъекти – бу хавфсизлик соҳасидаги ижтимоий муносабатлар иштирокчиси бўлиб, унинг фаол ҳаракати объектнинг хавфсизлигини таъминлаш, яъни ҳимояланганлик ҳолатини ёки унинг доимий ва самарали фаолият олиб бориши учун зарурий шарт-шароитларни яратишга қаратилган. Хавфсизлик субъекти фаолиятининг мақсади хавфсизлик объектини ҳимоя қилишда намоён бўлади. Хавфсизлик субъектининг хатти-ҳаракатлари мазмуни халқаро ташкилотларни таъсис этиш, норматив-ҳуқуқий асосни шакллантириш, халқаро ташкилотлар фаолиятида иштирок этиш, тинчликпарвар операцияларни амалга ошириш ва бошқалар билан изоҳланади. Айтиш мумкинки, хавфсизлик субъектининг фаолиятига яратувчанлик ва бунёдкорлик хос.

Сўнги жумла академик мақсадларда яна бир тушунчага тўхталиб ўтиш заруриятини белгилайди – бу хавф ёки таҳдид субъекти тушунчаси. Гап шундаки, бази тадқиқотчилар хавфсизлик субъектини муайян *хавф ва таҳдидлар тарқатувчиси* сифатида ҳам таърифлашади (мисол учун, В.И. Ярочкин). Бироқ агрессор давлат ва агрессияга учраган давлатни ёхуд террористик гуруҳ ва конституциявий тузуми таҳдидга учраган давлатни бир ном билан аташ мақсадга мувофиқ эмас. Ваҳоланки, ҳар иккисининг фаолияти айнан бир мақсадга хавфсизлик объектига йўналтирилган. Бироқ, бирининг (хавфсизлик субъектининг) фаолияти яратувчанлик ва ҳимоя қилишга қаратилган бўлса, иккинчисининг (хавф субъектининг) фаолияти бузғунчиликка асосланган. Бирининг ҳулқ-атвори қонун доирасида, иккинчисиники қонунга хилоф. Шу боис ҳам бу икки тушунча ўртасида маълум фарқни ўтказиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Хавфсизлик субъектларини шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин: асосий (бирламчи) ва ҳосила (иккиламчи). Бирламчи хавфсизлик субъектларига, мисол учун, давлатни,

ҳосила субъектига эса универсал ва минтақавий ташкилотлар, жамоат ташкилотлари, сиёсий партиялар ва бошқаларни киритиш мумкин. *Ҳосила субъектлар асосий субъектларнинг иродаси натижаси ўлароқ яратилади.* Бирламчи субъектлар хавфсизлик соҳасидаги муносабатларнинг *ipso facto* иштирокчилари бўлиб, улар ўз навбатида, бошқа субъектларнинг яратувчиси, таъсисчиси ва асосчиси саналади.

Таъкидлаш жоизки, хавфсизлик назариясида субъектлар билан бир қаторда актор атамаси ҳам кенг қўлланилади. Икки тушунча ўртасида муайян фарқнинг мавжудлигини айтиб ўтиш лозим. Хавфсизлик субъектлари, таъкидланганидек, хавфсизлик соҳасидаги ижтимоий муносабатларнинг бевосита иштирокчилари ҳисобланади. Уларнинг фаолияти муайян объектининг хавфсизлигини таъминлашга йўналтирилган. Ушбу иштирокчиларнинг фаолият йўналишлари ва уларнинг ҳуқуқий мақоми норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда, жумладан, миллий хавфсизлик тўғрисидаги қонунларда, халқаро ташкилот низомида белгилаб қўйилади.

Акторлар ҳам хавфсизлик сиёсатида, хавсизлик объекти ҳамда унинг мазмуни ва тузилишига таъсир кўрсата олиш қобилиятига эга бўлган иштирокчилардир. Уларнинг ҳаракати ёки ҳаракатсизлиги хавфсизлик объектига ҳам ижобий ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Бироқ таъкидлаш муҳимки, уларнинг фаолияти ҳимоя аҳамиятини касб этмайди, яъни улар бевосита хавфсизлик объектини муҳофаза қилишни, тегишли шарт-шароитлар яратишни ўз фаолиятларининг мазмун ва мақсади сифатида кўрмайди. Актор умумлашма тушунча бўлиб, одатда, у давлатлар, халқаро ташкилотлар ва органлар, халқаро молиявий институтлар, трансмиллий компаниялар ва шу кабиларга нисбатан қўлланиши мумкин.

Юқорида билдирилган фикрларни умумлаштирган ҳолда хавфсизлик субъектларининг қуйидаги ўзига хос жиҳатларини ажратиш мумкин: 1) улар фаолиятига яратувчанликнинг хослиги; 2) субъектлар доираси ҳамда ваколатларининг тегишли қонунчилик ва халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларда мустаҳкамлаб қўйилиши; 3) уларнинг тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш мақсадида барча ташкилий-ҳуқуқий воситалар, шу жумладан, қонуний тарзда куч ишлатиш ваколатига эга эканлиги ва бошқалар.

Хавфсизлик субъектлари, шунингдек, субъектив, макон ва соҳа белгиларига кўра таснифланади. Субъектив белгиларига кўра, улар шахс, жамият ва давлатга ажратилади. Макон белгиси хавфсизлик даражаларига мувофиқ келиб, уларни миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизлик субъектлари деб ном-

лаш мумкин. Бошқача айтганда, бу хавфсизлик субъектларининг вертикал таснифидир. Масалан, минтақавий хавфсизлик субъектларига давлатлар, халқаро ва минтақавий ташкилотлар, минтақавий партияларни (мисол учун, Европадаги «Яшилар» партиясини) киритиш мумкин. Бироқ, бу билан хавфсизлик субъектлари(фаолияти)ни фақатгина муайян хавфсизлик даражаси билан чеклаб қўйиш мақсадга мувофиқ эмас. Сабаб хавфсизликнинг у ёки бу субъекти бир пайтнинг ўзида бир неча хавфсизлик даражаси доирасида фаолият юритиши мумкин. Хусусан, суверен давлат хавфсизлик субъектлари тизимидаги барча хавфсизлик даражалари ва соҳаларида фаолият олиб бориш «ваколатига» эга бўлган иштирокчи ҳисобланади.

Хавфсизлик субъектлари орасида давлат марказий ўринни эгаллайди. Давлат – объектив равишда алоҳида сиёсий-ҳуқуқий хусусият, яъни ҳудудий устуворлик ва халқаро муносабатларда суверенитет соҳиби эканлиги билан ажралиб туради. Суверенлигидан келиб чиқиб, давлат *ipso facto* халқаро ҳуқуқнинг субъекти ҳисобланади. Давлат халқаро, минтақавий ва миллий хавфсизлик тизимларида етакчи ўринни эгаллайди. Зеро, хавфсизликнинг ташкилий-ҳуқуқий асосини, куч ва воситаларини яратиш, хавфсизлик сиёсатининг устувор йўналишларини ишлаб чиқиш унинг ваколати доирасини ташкил этади. Шунинг учун *давлатни ички давлат ва халқаро муносабатларда тизим яратувчи (системообразующий) элемент сифатида таърифлаш мумкин.*

Халқаро муносабатлар иштирокчилари доирасининг кенгайиб боришига карамасдан халқаро ҳуқуқ ва халқаро муносабатларнинг суверен субъектлари, яъни хавфсизликни таъминлашига таъсир кўрсатишнинг реал механизмларига эга бўлган давлатлар де-факто ҳам миллий ва минтақавий, ҳам халқаро хавфсизликни таъминлашда ўзларининг етакчилик мақомини сақлаб қолмоқдалар. Хавфсизликнинг моҳияти тегишли сиёсий-ҳуқуқий ҳужжатларда норматив жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилган манфаатларни ҳимоя қилишда намоён бўлади. Воқелик шундайки, *миллий манфаат суверен давлатгагина хос жиҳатдир.* У хавфсизлик соҳасидаги муносабатларни ҳаракатлантирувчи куч сифатида халқаро муносабатларнинг ўзга иштирокчилари манфаатларига нисбатан реал устунликка эга.

Ўрта аср мутафаккирлари ҳам хавфсизлик масалаларида давлатнинг ҳал қилувчи ролини алоҳида таъкидлаб ўтганлар. Бу борада инглиз мутафаккири Т.Гоббснинг асарлари алоҳида аҳамият касб этади. Унинг қарашларида давлат муҳим сиёсий қадрият сифатида таърифланади. Т.Гоббс кучли давлат ҳоки-

мияти тарафдори бўлиб, давлатни жамият аъзоларининг ўзаро шартномаси асосида уларнинг тинчлиги ва умумий ҳимояси учун жамиятга тегишли барча куч ва воситалардан ўз хоҳишига кўра фойдаланишга маъсул бўлган «ягона шахс» тимсолида таърифлайди.

Левиафан - «сунъий инсон» - давлатнинг биринчи навбатдаги вазифаси – бу хавфсизликни таъминлашдир. Унинг фикрича, «токи кишилар уларни кўрқувда тутиб турувчи умумий ҳокимиятсиз яшар эканлар, улар уруш деб аталмиш ҳолатда, яъни барчанинг барчага қарши уруши ҳолатида бўлади». Бу ҳолат, Гоббс таъбири билан айтганда, «табиий ҳолат». Ўзликни сақлаб қолиш ва фаровон ҳаёт кечириш, яъни хавфсизлик тўғрисида қайғуриш, давлат ҳокимияти остида ўзаро ҳаёт кечиришининг асосий сабаби ва мақсади ҳисобланади.

2.4. Хавфсизликнинг соҳа ва даражалари

Хавфсизлик соҳаси – хавфсизликнинг нисбатан мустақил йўналиши. Хавфсизлик соҳасининг алоҳидалиги ва автономлигини белгилувчи муҳим жиҳат - бу унга хос бўлган элементлар йиғиндисининг мавжудлигидир. Уларга куйидагилар киради: хавфсизликнинг ўзига хос муносабатлари тизими ва уларни тартибга солувчи сиёсий-ҳуқуқий нормаларнинг; алоҳида олинган объект ва субъектлар; хавфсизликни таъминлашнинг куч ва воситалари; қадрият ва мезонларнинг мавжудлиги. Ушбу элементларнинг ҳар бири хавфсизлик соҳасини таснифлашда ўзига хос ўринни эгаллайди. Бироқ, хавфсизликни алоҳида мустақил ўлчам/кесимга «ажратиш»да «ўзаро алоқадорликнинг аниқланадиган специфик турлари» муҳим ўрин тутаяди (Б.Бузан, 1998 й.). Сиёсий соҳада – бу ҳокимият (иродавий) муносабатлари; ҳарбий соҳада – куч ишлатишга оид муносабатлар (мудофаа ёки ҳужум қилиш мақсадида); иқтисодий соҳада – моддий неъматлар тақсимоли ва мулкка оид муносабатлар ва бошқалар.

Юқорида санаб ўтилган омиллардан келиб чиқиб, хавфсизликнинг куйидаги соҳаларини келтириш мумкин: иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, ҳарбий ва бошқалар. Ушбу ўринда таъкидлаб ўтиш жоизки, жамият ҳаётининг тез ўзгариши ҳамда мураккаб кўриниш касб этиб бориши натижасида хавфсизликнинг алоҳида соҳалари доирасида соҳаости тизимлари шаклланимоқда. Хусусан, бугунги кунда иқтисодий хавфсизлик соҳасидан ажраб чиқиб, алоҳида бир мазмун касб этиб бораётган банк, солиқ, энергетика хавфсизлиги каби мустақил йўналишларни келтириш мумкин. Хавфсизликни соҳаларга ажратиш уни таҳлил қилишининг самарали воситаси ҳисобланади. Бир бутунни (яъни миллий хавфсизликни) алоҳида хусусий қисмларга ажратиш-

дан мақсад ушбу тизимнинг таркибий элементларининг мураккаб муносабатларини тушунишда ойдинликни таъминлашдир.

Хавфсизлик даражаси – хавфсизликнинг нисбатан мустақил ва автоном «кесим»и. Ўзига хос гуруҳни ташкил этувчи миллий (маҳаллий), минтақавий (субминтақавий), халқаро ва глобал хавфсизлик даражаларига бўлинади. Хавфсизликнинг ҳар бир даражаси барқарор, аҳамиятли ҳамда моҳиятан мустақил бўлган хавфсизлик муаммоларига эга. Хавфсизлик динамикаси, яъни муайян хавфсизлик даражаси доирасидаги ривожланиш ва ўзгариш, улар учун хусусиятли бўлган омиллар таъсири остида юз беради. Бироқ, нисбатан алоҳидалик бошқа хавфсизлик даражаларидан мутлақ мустақил ёки ажратилганликни англатмайди. Хавфсизлик – бир-бирига боғлиқ (қардош) ҳодисадир, яъни муайян бир давлатнинг хавфсизлиги минтақавий ва/ёки халқаро хавфсизликдан айри ҳолда тушунилиши ва самарали таъмин этилиши мумкин эмас.

Хавфсизлик динамикаси горизонтал кечадиган (субординациявий бўлмаган) хавфсизлик соҳаларидан фарқли ўлароқ, хавфсизлик даражаси иерархик кўринишга эга. Хавфсизлик даражаларининг марказида универсал ташкилот – БМТ ётади ва у хавфсизликнинг умумий тизимини шакллантиради.

Хавфсизлик турлари ёки миллий хавфсизликнинг тизим ости элементлари. Хавфсизлик таснифининг бу кўриниши ўзига хос бўлиб, унинг асосий мезони сифатида хавфсизликнинг уч фундаментал субъектлари – шахс, жамият ва давлат - олинган. Бундан келиб чиқиб, хавфсизлик турлари сифатида шахс, жамият ва давлат хавфсизлигини кўрсатиш мумкин.

Шахс хавфсизлиги – шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширилишини таъминловчи шарт-шароитлар мажмуи; ёки шахснинг ҳаётий муҳим манфаатларининг ҳимояланганлик ҳолати сифатида таърифланади. Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизликка оид қонунчилигига мувофиқ, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлари унинг ҳаётий муҳим манфаатларини ташкил этади.

Жамият хавфсизлиги – бу жамиятнинг маънавий ва моддий бойликлари/қадриятларини сақланишини/муҳофаза этилишини таъминловчи шарт-шароитлар мажмуидир. Жамият хавфсизлиги жамоат ташкилотлари, ҳуқуқий нормалар ҳамда тегишли шарт-шароитларнинг шаклланишини кафолатловчи таъминловчи топган ижтимоий онгни тақозо этади. Хавфсизлик субъектлари учлигида – шахс, жамият ва давлат – ҳамда уларнинг манфаатлари тизимида жамият хавфсизлиги миллий хавфсизликнинг нисбатан субъектив/индивидуал ва асосан коллектив элементи сифатида намоён бўлади.

Давлат хавфсизлиги. Ушбу атама икки хил маъно касб этади. Ҳозирги замон хавфсизлик тадқиқотларида давлат хавфсизлиги тор маънода, яъни миллий хавфсизликнинг таркибий қисми сифатида тушунилади. Ушбу мазмунда давлат ва унинг хавфсизлиги, шахс ва жамият хавфсизлиги билан бир қаторда, миллий хавфсизликнинг асосий уч элементида бири сифатида белгиланади ҳамда у суверенитет, ҳудудий яхлитлик ва конституциявий тузум (давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатлари)нинг ташқи ва ички хавфлардан ҳимояланганлик ҳолати сифатида таърифланади. Кенг маънода давлат хавфсизлиги атамаси давлатнинг умумий хавфсизлигини англатади ва «миллий хавфсизлик» тушунчасининг синоними сифатида қўлланилади.

2.4. Хавфсизлик объекти тушунчаси ва таснифи

Хавфсизлик объекти – хавфсизликнинг муҳим элементи ҳисобланади. Хавфсизлик объекти миллий манфаатлар кўришида концепция ва стратегияларда, шунингдек, тегишли халқаро шартномаларда юридик жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилади. Хавфсизлик объекти миллий хавфсизликнинг негизини ташкил этиб, у миллий хавфсизлик сиёсати мақсад ва вазифаларини белгилашда бошланғич нуқта ҳамда таҳлил воситаси бўлиб хизмат қилади. Миллий манфаатлар ёки ҳаётий муҳим миллий манфаатлар шахс, жамият ва давлат ҳаётий муҳим манфаатларининг йиғиндисини ташкил этади.

Демак, хавфсизлик объекти – бу хавфсизлик субъекти эга бўлган ёки эга бўлиши лозим бўлган манфаатлар тизимидир. Айнан мазкур манфаатлар хавфсизлик субъекти ҳимояси остида бўлади. Субъект томонидан хавфсизлик объектини ҳимоя қилиш мақсадида тегишли қонунчилик, ташкилий ва бошқа характердаги чора-тадбирлар амалга оширилади. Таъкидлаб ўтиш лозимки, расмий тарзда тегишли норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда белгилаб қўйилган манфаатларгина хавфсизлик объектини ташкил қилади.

Тадқиқотчилар ўртасида энг муҳим манфаатлар – бу мустақиллик, миллат фаровонлиги ва ўзлигини сақлаб қолиш ҳисобланади деган фикр мавжуд. Улар фундаментал қадриятлар бўлиб, хавфсизлик объектларининг «ўзаги» ҳисобланади. Сиёсий реализм вакиллари фикрига кўра, мазкур манфаатлар барча мавжуд воситалар ёрдамида ва доимо ҳимоя қилиниши керак бўлган манфаатлардир.

Хавфсизлик объекти таснифи субъектив хусусият, соҳа, макон каби мезонлардан келиб чиқиб амалга оширилади. Бундан ташқари, тизимийлик тамойилига биноан, ҳар бир соҳа ичида объектни тасниф этиш мумкин.

Хавфсизликнинг бирламчи субъектлари - шахс, жамият ва давлатга қуйидаги манфаатлар хос: инсон учун – унинг ҳуқуқ ва эркинликлари; жамият учун – унинг барқарорлиги, моддий ва маънавий бойликлари; давлат учун – унинг суверенитети, ҳудудий яхлитлиги ва конституциявий тузumi.

Хавфсизлик объектини белгилашда «миллий манфаатлар ким томонидан ва қандай ифода этилади?» деган савол муҳим.

Миллий манфаатлар ёки ҳаётий муҳим миллий манфаатлар шахс, жамият ва давлатнинг объектив эҳтиёжларидан келиб чиқиб, биринчи навбатда, сиёсат субъектлари томонидан белгилаб берилади. Шунинг учун ҳам унга субъектив аҳамият касб этувчи ҳодиса сифатида қараш лозим. Бу борада манфаатларни белгилашнинг энг ишончли манбаи давлат раҳбари томонидан ифода этилган ҳамда миллий хавфсизлик борасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилган миллий манфаатлар тизими ҳисобланади. Бунинг яна бир афзал жиҳати шундаки, улар тегишли ҳужжатларда етарли даражада моддий ёки предмет кўринишига эга бўлади. Акс ҳолда, «миллий манфаатлар концепцияси жамиятнинг барча муаммоларини қайд этиш дафтарига айланиб қолар эди» (А.Бэттлер).

2.5. Хавф ва таҳдидлар

Хавфсизлик тушунчасига берилган анъанавий таърифда хавф ва таҳдидлар унинг асосини ташкил этиши айтилади. Улар шахс, жамият, давлат ва халқаро ҳамжамият ривожининг доимий йўлдоши ҳисобланади. Шу боис ушбу ҳодисалар ҳамда уларни келтириб чиқарувчи сабабларга ўз вақтида ва етарли даражада эътиборни қаратмаслик, миллатлараро зиддиятлар, ҳокимиятга ишончсизлик, давлатнинг ички ишларига ташқи кучларнинг таъсирини ошиб кетиши ва шу каби бошқа кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши мумкин.

Хавф ва таҳдидларнинг таснифи.

Хавф ва таҳдидларни келтириб чиқарувчи манбаларнинг ранг-баранглиги муайян таснифни талаб этади. Хавф ва таҳдидларни қуйидаги белгилари бўйича гуруҳларга ажратиш мумкин:

- ♦ таъсир кўрсатиш объектларига нисбатан – ташқи ва ички;
- ♦ хавфсизлик соҳалари бўйича (экологик, иқтисодий, сиёсий, ҳарбий ва ҳ.к.);
- ♦ макон ёки кўламига кўра (глобал, халқаро, минтақавий, миллий, маҳаллий);

♦ намоён бўлиш услуби ва шаклларига кўра (баёнот, келажакда хавф туғдириши мумкин бўлган ва ҳимоя чоралари кўрилишини талаб қилувчи шарт-шароитлар мажмуи, аниқ ҳаракатлар);

♦ манбалари ва ҳаракатлантирувчи кучларига кўра (табиий, инсон фаолияти билан боғлиқ ва бошқ.);

♦ ижтимоий хавфлилик даражасига қараб (риск, таҳлика, хавф ва таҳдид) ва бошқалар.

Куйида ижтимоий хавфлилик даражасига қараб таснифланган хавф турларига тўхталиб ўтилади. Улар ривожланиб бориши ёки хавфсизлик субъектлари манфаатларига нисбатан хавфлилик даражасига қараб, куйидаги кетма-кетликда жойлаштирилган: риск-таҳлика-хавф-таҳдид.

Риск – одатда хавфсизлик субъектларининг бевосита фаолияти натижасида вужудга келадиган ноқулай ва кўнгилсиз вазиятларни англатувчи хавфнинг энг кичик кўриниши/тури ҳисобланади. Риск доимо қандайдир эҳтимолликдир, субъектнинг (субъектларнинг) бирор-бир ҳаракати/ҳаракатсизлиги ёки вужудга келган янги шарт-шароитлар таъсирида у ёки бу ҳолатга ўтиши мумкин.

Риск, одатда, муайян қарорнинг натижаси бўлиб, нафақат танлаш, балки истиқболдаги воқеалар ривожи ва у билан боғлиқ йўқотишларни ҳам баҳолаш субъект билан боғлиқ. Мисол учун, атом электростанциясини (АЭС) қуриш масаласида расмий ҳукумат (хавфсизлик субъекти) олиниши кутилаётган иқтисодий, сиёсий фойда (дивиденд) билан турли сабаблар натижасида АЭС келтириши мумкин бўлган эҳтимолдаги зарарни қиёсий таҳлил этиш орқали уни қуриш ёки қурмаслик борасида сиёсий қарорни қабул қилади. Шунинг учун хавфнинг мазкур турини *хавфсизлик субъектининг «онгли фаолияти» маҳсули* сифатида кўриш мумкин. Иккинчи томондан, ўзга субъект ва акторларнинг фаолияти ҳам риск сифатида баҳоланиши мумкин.

Таҳлика (вызов) – бевосита муайян таҳдид характериға эға бўлмасада, бироқ, шубҳасиз равишда бартараф этувчи ва олдини олувчи чора-тадбирларни амалга оширилишини талаб этувчи ҳолат/ҳодиса/вазият ёки уларнинг мажмуидир. Таҳликани бартараф этиш учун узоқ муддатли иқтисодий, ташкилий-ҳуқуқий, ижтимоий, гуманитар ва бошқа шу каби комплекс чора-тадбирларни амалга ошириш зарур бўлади. Ишсизлик алоҳида ижтимоий ҳодиса тарзидаги таҳликаға мисол бўлиши мумкин. Хавфлилик даражасидан келиб чиқиб, ишсизлик, наркомания, коррупция каби ижтимоий ҳодиса ва иллатларнинг йиғиндисини ҳам хавфнинг мазкур туриға киритиш мумкин.

Хавф – шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларининг жиддий ва мунтазам равишда бузилиши, жамиятнинг моддий ва маънавий қадриятларининг емириш, давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатларига жиддий зарар етказиш қобилиятиға эға эҳтимолдаги (ёки реал) воқеа/ҳодиса/жараён ёки ҳолатдир. Хавф – бу маълум бир зарар етказиш, яъни хавфсизлик объекти структураси ёки бошқа хусусиятларини ўзгартириш орқали унинг чидамлилики ва рақобатбардошлилики салоҳиятини камайитириш эҳтимолдир.

Таҳдид – хавфнинг энг олий даражаси бўлиб, унда нафақат яққол ният, балки хавфсизлик объектиға бевосита зиён етказиш қобилияти ва тайёргарлик намоён бўлади. Хавфнинг бошқа турларидан фарқли ўлароқ, миллий хавфсизлик концепцияларида фақатгина таҳдидлар белгилаб қўйилади. Бу ҳолат мазкур тур хавфларнинг ўзига хос жиҳати ҳисобланади.

Таҳдид - хавфнинг аниқ ва бевосита шаклидир. Унинг предмет характериға эға эканлигиға яққол мисол таҳдидларнинг жиноят қонунчилигида ўз аксини топишидир. Мисол учун, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида агрессия, терроризм, коррупция каби жамият ва давлат учун ўта хавfli бўлган жиноятлар қайд этилган.

Зарар – тизимнинг туб моҳиятини белгиловчи хусусиятлар ҳамда тизим мавжудлигининг шарт-шароитлари ўзгариши натижасида унинг барқарорлиги ёки чидамлилигининг сусайиши ҳисобланади.

Бардошлилик (чидамлилики) – тизимнинг турли вайронкор омиллар таъсириға қарамасдан, кўнгилсиз оқибатларнинг камайитрилишини келтириб чиқарувчи аксил таъсир чораларни ишға солиш йўли билан, ёки кўнгилсиз ташқи таъсирларға нисбатан табиий қаршилик натижасида ўзининг асосий хусусиятларини сақлаб қолиш қобилияти.

Барқарорлик – тизимға нисбатан сезиларли салбий таъсирларнинг мавжуд эмаслиги, ёки узоқ муддат мобайнида бундай таъсирларға нисбатан унинг бардошлилиги таъминланиши натижасида муайян вақт давомида тизимнинг муҳим хусусиятлари сақланиб қолиши ҳолати.

Авваламбор, шахс, жамият ва давлатға раҳна солувчи хавф ва таҳдидлар ҳамда уларни келтириб чиқарувчи бирламчи сабабларға аниқлик киритиб олиш зарур. Ушбу масаланинг долзарблиги ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг одатий амалиёти таҳдидларни келтириб чиқарувчи сабабларға эмас, балки бевосита таҳдидларнинг ўзига қарши қаратилганлиги боис нихояси йўқ занжирни пайдо бўлаётгани билан тушунтирилади.

Агар хавф ва таҳдидларга жамиятда мавжуд бўлган зиддиятларнинг маҳсули сифатида қаралса, хавфсизликка раҳна солувчи таҳдидлар билан курашда уларни келтириб чиқарувчи сабабларни аниқлашнинг муҳимлиги намоён бўлади. Уларни аниқлаб олмасдан ва бартараф этмасдан туриб, хавфсизликни самарали таъминлаш мумкин эмас. Зиддиятлар муқим ҳолатда эмас, балки улар турли ички ва ташқи омиллар таъсирида ўз моҳияти ва йўналишини ўзгартириб туради.

Бевосита, таҳдидлар билан кураш – уларнинг оқибатлари билан кураш демакдир. У фақатгина вақтинча самара беради, муаммоларни қисман ечимини таъминлайди. Сақланиб қолган хавф манбаи бир мунча вақтдан сўнг, қулай шарт-шароитлар натижасида, янги хавфларни келтириб чиқаради ва маълум омиллар таъсирида бу хавфлар жуда тез суръатларда таҳдидлар даражасигача ўсиб боради. Шу муносабат билан хавфсизликни таъминлашнинг иқтисодий ва ижтимоий усул ва воситалари хавфнинг манбаларини бартараф этишда ва хавфсизликни самарали таъминлашда алоҳида аҳамият касб этади. Таҳдидларга қарши кураш – бу асосан мудофаа, уларнинг манбаларига қарши кураш эса стратегик ҳужумдир (А. Першин). Хавф манбалари ва уларнинг намоён бўлиш шаклларини бир бутун уйғунликда ва тизим сифатида кўришгина уларга қарши курашда самара бериши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Белов П.Г. Методологические основы национальной безопасности России. – С.-П.б.: Изд. СПбГУ, 2004.
2. Белов П.Г. Кризис теории национальной безопасности // <http://www.netda.ru/belka/texty/imper/imp-bel.htm>.
3. Бэттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность // Полис. – Москва, 2002. – №4. – С. 146-159.
4. Ивашенко Г.В. О понятии безопасности // http://www.inetlib.com/philosophy/inetlib_show_archives.php?subaction=showfull&id=1108062853&archive=0215&start_from=&ucat=1&.
5. Першин А. К вопросу о категориально-понятийном аппарате теории национальной безопасности // Власть. – Москва, 2004. – №6. – С. 48-55.
6. Ярочкин В.И. Секьюритология – наука о безопасности жизнедеятельности. – М.: Ось-89, 2000.
7. Baldwin A.David The Concept of Security // Review of International Studies, Vol. 23. 1997.
8. Bill McSweeney. Security, Identity and Interests: a Sociology of International Relations. – Cambridge University press, 1999.

9. Critical Security Studies and World Politics /Ken Booth, ed. – London: Lynne Rienner Publishers, 2005.

10. Gallie W.B. Essentially Contested Concepts //In: Max Black, ed. The Importance of Language. – New Jersey, Englewood Cliffs, 1962.

11. Roy Godson. Transstate Security //Security Studies for the 21st Century. – Washington-London: Brassey's, 1996.

12. Security: a New Framework for Analysis /by Barry Buzan, Ole Waever, and Jaap de Wilde. – London: Lynne Rienner Publishers, 1998.

Тестлар:

1. Хавфсизликнинг ҳамма учун мақбул таърифини ишлаб чиқишга тўсқинлик қилувчи омил – бу:

а) тадқиқотчилар орасида устунлик учун олиб борилаётган рақобат

б) хавфсизликнинг ҳаддан ташқари амалий мазмун касб этиши

в) янги кутбларнинг шаклланиши

г) «совуқ уруш»нинг тугаганлиги

2. Миллий хавфсизлик борасидаги аксарият концепциялар, доктриналар ва қонунларда хавфсизликнинг қандай таърифи келтирилади?

а) хавфсизлик – шахс, жамият ва давлат ҳаётий муҳим манфаатларининг ташқи ва ички таҳдидлардан ҳимояланганлик ҳолати

б) хавфсизлик – давлат суверенитети ва иқтисодий ҳолатининг ҳимояланганлик ҳолати

в) хавфсизлик – инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг тажовузлардан ҳимояланганлик ҳолати

г) хавфсизлик – жамият ва давлат манфаатларининг турли таҳдидлардан ҳимояланганлик ҳолати

3. Хавфсизлик субъектларининг хавфсизликка эришиш бўйича босқичма-босқич ҳаракатининг бошланғич фазаси – бу:

а) иқтисодий ва молиявий ҳолатни яхшилаб олиш

б) ўз мақсадларига эришишда ишончли шахсларни топиш ва жамоа тузиш

в) хавфсизлик субъектлари томонидан эҳтиёжларни аниқлаб олиш

г) керакли вақтда, керакли жойда, керакли шахс ёнида бўлишга интилиш

4. Хавфсизлик субъектлари фаолиятининг муҳим таркибий қисмини топинг.

- а) хоҳиш, ирода
- б) таҳдидларга қарши кураш
- в) қатъият
- г) манфаат

5. Этногеоэотосистема атамаси билан ифодаланувчи учлик – бу:

- а) мамлакат худуди – халқи – уларнинг турмуш тарзи
- б) давлат чегаралари – аҳолиси – иқтисодий кўрсаткичлари
- в) миллий қадриятлар – миллатлараро муносабатлар – қадриятлар
- г) геосиёсат – геоиқтисодиёт – миллий қадриятлар

6. Хавфсизлик категориялари қисқа ва лўнда бўлиши лозим. Чунки улар:

- а) тадқиқотчиларга тушунарли бўлиши лозим
- б) норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда қайд этилади
- в) илмий билиш жараёни билан боғлиқ
- г) душман томонни чалғитиши учун

7. Хавфсизликнинг асосий субъектларини топинг:

- а) жамият, сиёсий партиялар, ТМК (ТНК)
- б) давлат ва унинг органлари, сиёсий партиялар, жамоат ташкилотлари
- в) шахс, жамият ва давлат
- г) шахс, жамият ва уларнинг ҳаётий муҳим манфаатлари

8. Хавфсизликнинг ҳосила субъектлари – бу:

- а) ҳукумат идоралари, ОАВ, шахс ва унинг манфаатлари
- б) ноҳукумат ташкилотлари, сиёсий партиялар, халқаро ташкилотлар
- в) давлат, халқаро ташкилотлар, сиёсий партиялар
- г) халқаро ва минтақавий ташкилотлар, давлат ва шахс

9. Риск – бу:

- а) субъектнинг фаолияти натижасида ноқулай ва кўнгилсиз вазият/ҳолатларнинг юзага келиши эҳтимоли
- б) муайян таҳдид аҳамиятига эга бўлмаган, бироқ, уларни сўзсиз эътиборга олишни талаб этувчи ҳолат ёки ҳолатлар мажмуи
- в) хавфнинг нисбатан муайян ва бевосита шакли ёки фуқаролар, жамият ва давлат манфаатларига хавф туғдирувчи шароитлар ва омиллар мажмуи

г) у ёки бу даражада нафақат ошқора интилиш, балки хавфсизлик объектига бевосита зарар етказишга қобилият ва тайёрлик ифода этилган хавфсизликнинг юқори даражаси

10. Хавф – бу:

- а) субъект фаолияти учун ноқулай ва номақбул вазиятларнинг юзага келиш эҳтимоли
- б) муайян таҳдид характериға эга бўлмаган, бироқ, шубҳасиз уларга нисбатан жавоб қайтаришни талаб қилувчи вазият ёки вазиятлар мажмуи
- в) инсон, ижтимоий гуруҳ, жамият, давлат ва жаҳон ҳамжамиятига зиён етказиши, моддий ва маънавий қадриятларнинг емиришига, инқирознинг юзага келишига, тараққиёт йўлининг беркилишига олиб келиши мумкин бўлган эҳтимолий (ёки реал) ҳодиса, воқеа ва жараён
- г) хавфнинг энг олий даражаси

Топшириқлар:

1. Матндаги «ХХ асрнинг охирида халқаро муносабатлар конъюнктураси ўзгариши натижасида хавфсизлик назариясида ягона концепциянинг монополияси бартараф этилди. Шу пайтдан бошлаб у «ҳам бўйига, ҳам энига» кенгайди» деган фикрни Сиз қандай тушунаси.

2. Миллий хавфсизликни таъминлашда шахснинг ўрни ва роли нималардан иборат? Сизнинг назарингизда шахс ва давлат манфаатларидан қайси бири устувор аҳамият касб этади? Бу борадаги қарашларингизни асослаб беринг.

3. Г.В.Ивашенконинг «Хавфсизлик тушунчаси ҳақида» мақоласи билан танишиб чиқинг. Унинг асосий жиҳатларини ўзаро муҳокама қилинг.

4. Хавфсизлик назариясида «субъект» ва «актор» атамаларининг ўзаро мутаносиблигини таҳлил қилинг.

5. «Бир вақтнинг ўзида шахс, жамият ва давлат хавф ва таҳдидларнинг субъекти ва объекти бўлиши мумкин», деган тезисни Сиз қандай тушунаси? Уни изоҳлаб беришга ҳаракат қилинг.

Тест жавоблари:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
б)	а)	в)	г)	а)	б)	в)	б)	а)	в)

3-мавзу. Миллий хавфсизлик тушунчаси ва асосий категориялари

Таянч атамалар:

миллий хавфсизлик, миллий хавфсизлик сиёсати, хавфсизлик концепцияси, стратегия, доктрина, «олдини олувчи ёки бартараф этувчи зарбалар»

3.1. Миллий хавфсизлик концепцияси тушунчаси.

3.2. Хавфсизлик концепциясининг асосий категориялари.

3.3. АҚШнинг миллий хавфсизлик стратегия ва доктриналари.

3.4. Франция миллий хавфсизлик концепциясининг асосий жиҳатлари.

3.1. Миллий хавфсизлик концепцияси тушунчаси

Хавфсизлик концепцияси тушунчаси турли хил мазмун касб этади. Амалий ёки норматив нуқтаи-назардан уни давлат миллий хавфсизлик сиёсатининг мақсадлари, вазифалари, характери ва уни амалга ошириш йўлларини белгилаб берувчи *расмий қарашлар тизими* ҳамда мазкур тизимни белгилаб берувчи расмий ҳужжатнинг номи (масалан, Миллий хавфсизлик концепцияси) сифатида талқин қилиш мумкин. Назарий жиҳатдан хавфсизлик концепцияси хавфсизлик муаммоларига оид илмий асарнинг етакчи ғоясини ифода этади (масалан, К.Дойчнинг «хавфсизлик ҳамжамияти», Р. Жервиснинг «хавфсизлик режими» ва бошқ.).

Миллий хавфсизлик концепциясининг бош вазифаси - хавфсизлик соҳасида ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш ҳисобланади. Ушбу маънода у мазкур сиёсатни амалга оширишнинг сиёсий-ҳуқуқий асосини ташкил этади. Хавфсизлик сиёсати, ва умуман олганда, давлат сиёсатининг асосий мақсади давлат ва жамиятнинг фундаментал манфаат ва қадриятларини ташқи ва ички таҳдид ва хавфлардан ҳимоя қилиш ёки манфаатларни амалга оширишнинг шарт-шароитларини яратишдан иборат. Белгиланган вазифа ва мақсадга эришиш хавфсизликни таъминлаш механизминини ишлаб чиқишни назарда тутати.

Ҳаётий муҳим миллий манфаатлар, реал ва потенциал таҳдидлар, устувор (стратегик ва тактик) йўналишлар ва миллий хавфсизликни таъминлаш вазифалари ва бошқалар – миллий хавфсизлик концепция/стратегияларида ўз аксини топади. Хавфсизлик концепцияси маълум ички ва ташқи омиллар асоси-

да/таъсирида шаклланади. Хусусан, ташқи сиёсат, объектив эҳтиёжлар, геосиёсий омиллар (давлатнинг географик ҳолати, иқтисодий ва ҳарбий имкониятлари, табиий ресурслари ва ҳ.к.), халқаро ҳуқуқ ва бошқалар миллий хавфсизлик концепциясини яратишнинг назарий ва амалий асосларини белгилаб берувчи омиллар ҳисобланади.

Миллий хавфсизлик концепциясини ишлаб чиқишнинг бир нечта вазифа ёки босқичларини келтириш мумкин: *биринчидан*, объектив эҳтиёжлар асосида миллий манфаатлар (мақсадлар) аниқлаб олинади; *иккинчидан*, ушбу манфаатларга зарар келтириши мумкин бўлган таҳдидлар аниқланади; *учинчидан*, таҳдидларни олдини олиш, тегишли шарт-шароитларни яратишга оид вазифалар белгиланади.

Хавфсизлик субъектлари хавфсизлик концепциясини ишлаб чиқишда *марказий ўринни эгаллайди*. Мазкур занжирнинг муҳим бўғини – бу хавфсизлик сиёсатининг норматив-ҳуқуқий ва ташкилий асосларини шакллантиришга таъсир кўрсатувчи омилларни хавфсизлик субъектлари томонидан таҳлил этиш ҳисобланади. Бироқ, хавфсизлик субъектларининг фаолияти объектив эҳтиёжларни, хавф ва таҳдидларни, минтақавий ва халқаро воқеликни англаб етиш ва унинг негизида миллий манфаатларни белгилаб олиш билан чекланиб қолмайди. Улар манфаатларни амалга оширишга қаратилган, асосланган, босқичма-босқич фаолият юргизиш орқали хавфсизлик соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширишлари керак бўлади. Мазкур ҳужжатни ишлаб чиқишда давлат бошлигининг қарашлари ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

Концепциянинг амал қилиш муддати муваққат аҳамият касб этиб, минтақа ва жаҳонда юз бераётган воқеалар ҳамда миллий манфаат ва хавфсизликка таҳдидларнинг ўзгариши таъсирида мазкур ҳужжат қайта кўриб чиқилиши ва янги таҳрирда қабул қилиниши мумкин.

Шундай қилиб, *миллий хавфсизлик концепцияси* – бу хавфсизлик субъектларининг ҳаётий муҳим манфаатларини белгилаш, асосий (ички ва ташқи) таҳдидларни аниқлаш, устувор йўналишларни ишлаб чиқиш, уларни таъминловчи тизим ва принципларни белгилаш орқали шакллантирилувчи, шахс, жамият ва давлат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган расмий қарашлар тизимидир.

Ушбу ўринда яна бир муҳим тушунча – бу *хавфсизлик доктринасидир*. Одатда, хавфсизликнинг муайян соҳасида давлат сиёсатининг мақсадлари, вазифалари, характери ва уни амалга ошириш йўлларини белгилаб берувчи расмий қарашлар тизи-

ми ҳамда мазкур тизимни белгилаб берувчи ҳужжатнинг номи (масалан, Ҳарбий доктрина, Ахборот хавфсизлигини таъминлаш доктринаси ва ҳ.к.) сифатида таърифланади. Хавфсизлик доктринаси миллий хавфсизликни таъминлашнинг *раҳбарий сиёсий принципи* сифатида ҳам тушунилади. Мазкур ҳолатда хавфсизлик доктринаси давлат сиёсатининг назарий-тарғибот асоси сифатида намоён бўлиб, муайян тарихий даврда давлатнинг расмий нуқтаи-назари ҳамда ташқи ва хавфсизлик сиёсатининг бош йўналишини белгилаб беради (масалан, Монро доктринаси). Хавфсизлик доктриналарининг таҳлили муайян давлат ташқи ва миллий хавфсизлик сиёсатини чуқурроқ тушунишга кўмак беради.

3.2. Хавфсизлик концепциясининг асосий категориялари

Миллий манфаатлар (фундаментал). Одатда мазкур тушунча давлатнинг халқаро муносабатларда сиёсий бирлик сифатида мавжуд бўлиб қолишини англатади. Ушбу мақсад ҳудудий дахлсизлик, суверенитет ва конституциявий тузумни ҳимоя қилиш орқали таъминланади. Бу тур манфаатларни доимий, маълум маънода ўзгармас, энг муҳим сиёсий-ҳуқуқий қадриятлар деб таърифлаш мумкин. Уларга келтириладиган зарар хавфсизлик объектининг туб моҳиятини ўзгартириб юбориши, давлатнинг инқирозига сабаб бўлиши мумкин. Шунинг учун улар ҳаётий муҳим миллий манфаатлар тизимида устувор мазмун касб этиб, давлат ва жамият ихтиёрида бўлган ҳар қандай куч ва воситалар ёрдамида уларни ҳимоя қилиш ўринли деб ҳисобланади.

Хавфсизликни таъминлашда фундаментал манфаатлар/қадриятлар билан бирга *стратегик ва тактик* манфаатларга ҳам алоҳида урғу берилади. Улар динамик ва ўзгарувчан характерга эга бўлиб, вазиятнинг ривожланишига қараб мунтазам равишда тегишли ўзгартиришлар киритиб турилади. Уларнинг амалга оширилиши фундаментал манфаатларни таъминланиш даражасини мустаҳкамланишига олиб келади.

Миллий манфаатларнинг давлат ва жамиятнинг энг муҳим эҳтиёжларидан келиб чиқиб тўғри белгиланиши ҳамда уларнинг самарали таъминланиши мазкур фаолият билан шуғулланувчи ваколатли шахсларнинг малакасига боғлиқ. Ҳолбуки, миллий манфаатлар моҳиятини тўғри англаш ягона давлат сиёсатини муваффақиятли ишлаб чиқишнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Одатда шахс, жамият ва давлатнинг объектив эҳтиёжлари «субъективлашиш» босқичидан, яъни хавфсизлик субъектлари томонидан англаниш жараёнидан ўтгач, манфаат шаклини қабул

қилади. Бошқача айтганда, манфаат – бу шахс, жамият ва давлат объектив эҳтиёжларининг субъектив шаклда намоён бўлишидир. Аммо, манфаат ўз ҳолича сиёсатда намоён бўлолмайди. Сиёсат манфаатнинг мақсадга айланиши натижасида юзага келади. Манфаат ва мақсад ўртасидаги умумийлик шундаки, уларнинг ҳар иккаласи жамиятнинг объектив эҳтиёжларини ифодалайди. Уларнинг ўртасидаги фарқ шундаки, биринчиси (манфаат) англаниладиган/идрок этиладиган, иккинчиси (мақсад) мавжуд институционал механизмлар воситасида амалга ошириладиган субъектив фаолиятни назарда тутаяди. Бундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, «мақсад – бу ҳаракатдаги манфаатдир» (А.Бэттлер).

Манфаатлар объектив бўла оладими? Ҳақиқатнинг ўлчови, мезони – амалиёт ва вақтдир. Таъкидлаш жоизки, хавфсизлик субъекти ўз фаолиятида муайян бир вақтда (шу давр эҳтиёжларидан келиб чиқиб) англаб етиладиган манфаатларга таянади. Айнан мазкур манфаатлар унинг учун тўғри, мақбул ва бўлиши лозим бўлган деб қабул қилинади. Шунинг учун ҳам хавфсизлик сиёсати субъектининг малакаси, билим даражаси, масъулияти, ҳалоллиги ва бошқа сифатлари манфаатларнинг «объективлик даражаси»ни ортишида ҳал қилувчи шарт-шароитлар ҳисобланади.

Миллий манфаатлар миллий хавфсизлик концепцияси шаклланишида ҳамда суверен давлатнинг ўз ташқи сиёсатини амалга оширишида муҳим элемент бўлиб хизмат қилади. Халқаро муносабатлардаги мавжуд воқелик умуминсоний манфаатларнинг миллий манфаатлардан устунлигини тасдиқлашга имкон бермайди.

Демак, *ҳаётий муҳим миллий манфаатлар* – хавфсизлик (сиёсати) субъектлари томонидан англаб етиладиган, тизимга солинадиган, тегишли сиёсий-ҳуқуқий ҳужжатларда белгилаб қўйиладиган, маълум тарихий даврда давлатнинг мавжуд бўлиб қолиши, фаровонлиги ва тараққиётининг зарур ҳамда ҳимоя қилиниши шарт бўлган шахс, жамият ва давлатнинг объектив эҳтиёжларидир.

Миллий хавфсизлик – хавфсизликнинг фундаментал субъектлари – шахс, жамият ва давлат хавфсизлиги ҳолатини англаувчи ибора. Миллий хавфсизлик сиёсий категория сифатида миллий манфаатларни таъминлашнинг усуллари, воситалари ва шакллари англатади. Постсовет макони давлатларининг миллий қонунчилигида миллий хавфсизликнинг қуйидаги таърифи мустаҳкамлаб қўйилган: «*миллий хавфсизлик – бу шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатларини ташқи ва ички таҳдидлардан ҳимояланганлик ҳолати*». Миллий хавфсиз-

ликни самарали таъминлаш, аввало, мамлакатнинг иқтисодий ва молиявий имкониятларига боғлиқ. Бироқ ушбу ўринда унинг маданий ва маънавий компонентлари аҳамиятини ҳам эсдан чиқармаслик лозим.

Миллий манфаатлар ва миллий хавфсизликнинг ўзаро муносабати. Миллий манфаатлар – бу базис (моддий асос), миллий хавфсизлик эса – устқурмадир. Мазкур категориялар ўзаро боғлиқлик ва ўзаро таъсирда ривожланувчи хавфсизлик сиёсатининг икки босқичини акс эттиради: 1) сиёсат (манфаат)ни шакллантириш ва ифода этиш ҳамда 2) уни амалга ошириш босқичлари. Манфаат категорияси биринчи, хавфсизлик – иккинчи босқичга тегишлидир. Ушбу маънода миллий хавфсизлик – бу ҳаётий муҳим миллий манфаатларни ҳимоя қилиш ва амалга оширишга йўналтирилган сиёсатдир.

Тадқиқотчилар «миллий хавфсизлик» тушунчасининг замонавий талқини муаллифи сифатида АҚШ Президенти Т.Рузвельтни келтирадилар (1904 й.). 1947 йилда АҚШда «Миллий хавфсизлик тўғрисида»ги қонун қабул қилинди. Ҳужжатда миллий хавфсизлик ички, ташқи ва ҳарбий сиёсат масалаларининг интеграцияси сифатида изоҳланди. Умуммиллий мақсадлар миллий манфаатлар тизимида муҳим ўрин тутди. Миллий хавфсизлик тушунчасининг кенглиги давлат ҳокимиятининг амалга ошириш учун катта имкониятлар очиб берди. Америкалик генерал М.Тейлорнинг таъбири билан айтганда, миллий хавфсизлик сиёсати ягона ҳужжат шаклида бўлмаган Англия конституциясини эслатади, яъни уни ҳар сафар президент баёнотлари, сайловолди ваъдалари, халқаро битимлардан келтириб чиқариш зарур бўлади.

Миллий хавфсизлик тизими тушунчаси хавфсизлик тадқиқотларининг таянч категорияларидан бири ҳисобланади. Умумфалсафий маънода тизим ўзаро алоқадорлик ва таъсирда бўлган, муайян бирликни ташкил этувчи элементлар мажмуи сифатида таърифланади. У яхлитлик, тизимлилик, тизим ва муҳитнинг ўзаро боғлиқлиги каби принциплар асосида мавжуд бўлади. Тизим фаолиятини ташкил этишда «ўзаро тийиб туриш ва мувозанатда сақлаш» принципи муҳим ўрин тутди. Мазкур принцип тизимнинг барқарорлигини таъминлаб берувчи омил ҳисобланади. Хавфсизлик тизими хавфсизликнинг ички тузилиши ва ташкил этилишини белгилайди. Хавфсизлик тизимининг функционал мақсади – хавфсизлик сиёсатини – миллий манфаатларни – амалга ошириш ҳисобланади.

Хавфсизликка тегишли яна бир тушунча – бу *хавфсизлик ҳуқуқидир*. Хавфсизлик ҳуқуқи хавфсизликни таъминлашга оид

ижтимоий муносабатларни тартибга солишга хизмат қилувчи норма ва принциплар мажмуи ҳисобланади. Хавфсизликнинг ҳар бир даражаси ўзига хос норма ва принципларга эга. Шунинг учун ҳам миллий хавфсизлик ҳуқуқи, халқаро хавфсизлик ҳуқуқи (халқаро ҳуқуқ соҳаси), минтақавий хавфсизлик ҳуқуқи (халқаро хавфсизлик ҳуқуқининг соҳа ости) тўғрисида сўз юритиш ўринлидир. Халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этилган норма ва принциплари, давлатнинг халқаро шартномалари, конституция ва хавфсизликка оид бошқа қонунчилик ҳужжатлари миллий хавфсизлик концепциясининг норматив асосини ташкил этади.

3.3. АҚШнинг миллий хавфсизлик стратегия ва доктриналари.

1986 йилда қабул қилинган Мудофаани қайта ташкил этиш тўғрисидаги (Голдуотер-Николс) қонунга мувофиқ, АҚШ президенти маъмурияти ҳар йили Конгрессга Оқ уйнинг расмий қарашлари ўз аксини топган «Миллий хавфсизлик стратегияси»ни тақдим этиши лозим. У миллий хавфсизлик масалалари борасидаги мухтасар расмий ҳужжат ҳисобланади.

Одатда стратегия интеллектуал фаолият маҳсули бўлиб, давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишда реал ва баъшорат қилинадиган тенденция ва таҳдидларни бошқариш соҳасидаги ўзаро боғлиқ фикрлар мажмуи ҳисобланади. АҚШ стратегиялари яратилишининг ўзига хослиги, биринчи навбатда, уни ишлаб чиқишда хусусий қарашлар, манфаатлар ва мақсадга эга бўлган иштирокчилар – субъектлар – сонининг кўплиги билан изоҳланади. Уларни президент «командаси», давлат муассасалари, лобби (манфаат) гуруҳлари, тижорат ва нодавлат ташкилотлар ва бошқалар ташкил этади.

Миллий хавфсизлик стратегиясини ишлаб чиқиш жараёнини белгилаб берувчи асосий омилларга ташқи хавфнинг аниқлик даражаси, президентнинг сиёсий роли, партиялараро куч даражаси ва бошқаларни киритиш мумкин. Ташқи хавф даражаси орган сари миллий хавфсизлик сиёсатини ишлаб чиқиш жараёни марказлашиб боради ва президент томонидан назорат кучайтирилади ҳамда миллий хавфсизлик тушунчаси шиор эмас, балки ҳаракат дастурига айлантиради. Конгресс ва таъсир гуруҳлари иккинчи даражага тушиб қолади.

Таҳдиднинг хавфлилик даражаси қанчалик кам бўлса, миллий хавфсизлик стратегиясини ишлаб чиқиш даражаси ҳам шунчалик кам марказлашган бўлади. Мазкур жараёнда Конгресс, таъсир гуруҳлари, ОАВ иштироки кузатилади. Бу даврда

миллий хавфсизлик стратегиясининг ишлаб чиқилган вариантларидаги турфа хиллик ва қарама-қаршилик Конгресс аъзоларининг манфаатларини, биринчи навбатда, сайловчилар гуруҳлари манфаатларини қондиришга қаратилади.

АҚШнинг миллий хавфсизлик борасидаги сиёсатини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда «ақлий марказлар»нинг ўрни муҳим. Асосий истеъмолчилари Миллий хавфсизлик кенгаши, Давлат департаменти ва Мудофаа вазирлиги (Пентагон) ҳисобланган мазкур гуруҳга мамлакатдаги кўзга кўринган «ақлий марказлар» - РЭНД корпорацияси, Мерос фонди, Брукингс институти, Карнеги халқаро тинчлик фондини киритиш мумкин.

Таҳлил марказлари Конгресс маъмурияти ва аппаратида ишлайдиган юқори малакали кадрларни етиштириб беради. Америка Қўшма Штатларига хос бундай ҳолат, яъни расмий шахсларнинг таҳлилий марказлардаги ўз ҳамкасблари билан алмашиш орқали келиб-кетишлари, ҳокимият тизимида янги ғояларни жорий этилишининг муҳим манбаини ташкил этади ҳамда ташқи сиёсат ва хавфсизлик соҳаси билан боғлиқ турли касб вакиллари орасида профессионализмнинг ўсишида сезиларли роль ўйнайди.

«Совуқ уруш» тугаганидан сўнг АҚШ учун қарши томондан акс таъсир этиш даражаси камайди ва унинг манфаатларига мос келадиган жаҳон тартиботини яратиш ўзак мақсад сифатида мустаҳкамланиб борди. Бироқ, таъкидлаб ўтиш жоизки, АҚШ манфаатларини таҳлил этишда икки муқобилликнинг ўзаро кесишувини ташкил этувчи тўрт асосий гуруҳ мавжуд. Булар: 1) изоляционизм (танлаш асосида иштирок этиш); 2) халқаро муаммоларга глобал миқёсда жалб этилганлик; 3) ўз кучига таяниш («бир томонламачилар»); ҳамда 4) халқаро ташкилотлар ва иттифоқчиларга таяниш («кўп томонламачилар»).

АҚШда миллий хавфсизлик стратегияси доктриналарга эга. Стратегиянинг асосий қоидалари, принциплари, услубдор йўналиш ва инструментлари давлат бошлиғи томонидан белгиланади. Шунингдек, аксарият стратегияларда президентнинг алоҳида олинган муаммога оид қарашлари ташқи ва хавфсизлик сиёсатининг раҳбарий сиёсий принципига айланиб, узоқ муддат давомида АҚШ ташқи сиёсатини белгилаб берувчи ва ҳаракатга келтирувчи куч (доктрина) сифатида ўз мавқеини сақлаб келмоқда. Бу ўринда мазкур доктриналарининг вақтлар ўтишига қарамасдан тегишли стратегияларда ўз аксини топиши уларнинг ворисийлигини ва сиёсатнинг давомийлигини англатади. Мисол учун, Монро, Вильсон, Трумэн ва бошқа доктриналар. Қуйида уларнинг айримлари тўғрисида маълумот берилади.

Вильсон доктринаси – Марказий ва Жанубий Америка давлатлари ички ишларига аралаштириш сиёсатини ифода этувчи ташқи сиёсий доктрина. 1913 йилда АҚШ президенти Вудро Вильсон: «Биз ўз шахсий манфаат ва амбицияларини қондириш мақсадида ўз ҳокимиятини ўрнатувчи шахсларга қаршимиз ... Биз латин-америкаликларга тўғри инсонни танлашларига кўмак беришимиз лозим» деган ғояни илгари суради. Унинг мазмунидан келиб чиқиб, 1914 йил 21 апрель куни В.Вильсон Мексикага ҳарбий интервенцияни амалга ошириш ҳақида буйруқ беради. Вильсон доктринасини Т.Рузвельт ва Ж.Монро сиёсатларининг ўзига хос мантиқий давоми сифатида кўриш мумкин.

Монро доктринаси – АҚШ президенти Ж.Монро томонидан 1823 йилда илгари сурилган «Америка америкаликлар учун» тезиси ушбу ташқи сиёсий доктринанинг моҳиятини белгилаб беради. Монро доктринаси, моҳиятан, Европа давлатларига қаратилган мурожаат бўлиб, Латин Америкасининг янги давлатлари ички ишларига аралашмасликка чақирувчи огоҳлантириш эди. Бундай аралаштириш АҚШга нисбатан нодўстона муносабат сифатида баҳоланган. Бироқ кейинчалик Монро доктринаси ўзгача маъно касб этиб бориб, АҚШнинг Ғарбий ярим шарда жойлашган давлатлар ички ишларига аралаштириш ҳуқуқини англата бошлади. Монро доктринаси ҳозирги кунгача АҚШ ташқи ва хавфсизлик сиёсатини белгилаб берувчи муҳим принциплардан бири бўлиб қолмоқда.

Трумэн доктринаси – АҚШ президенти Гарри Трумэн томонидан 1947 йил 12 мартда илгари сурилган ва Американинг «совуқ уруш» декларацияси номини олган ташқи сиёсий доктрина. Трумэн тинчлик даврида энг катта икки томонлама ҳукумат ёрдами дастурини амалга оширган (у Конгрессдан Греция ва Туркия учун ёрдам тариқасида 400 млн. АҚШ долл. сўраган). Бундан ташқари, Европага ҳарбий контингент юборилишини таъминлаш учун ҳам маблағ ажратилишига эришган. Мазкур доктрина АҚШнинг анъанавий изоляционистик сиёсатига жиддий зарба бериб, бутун дунёда унинг иқтисодий ва ҳарбий соҳадаги кўмак дастурларини амалга оширишда ўзига хос прецедентни яратди. Трумэн доктринасига мувофиқ, АҚШ ҳар томонлама коммунизмнинг ёйилишига қарши туришга ҳаракат қилди. Трумэн ўз маърузасида асосан Греция ва Туркияга тўхталиб ўтган бўлишига қарамасдан, доктрина муайян географик чегаралар билан чекланмайди. Халқаро майдонда коммунизмни тийиб туришга қаратилган мазкур стратегиянинг иқтисодий ўлчами Маршалл режаси орқали таъминланди. Трумэн доктринасининг сиёсий ва иқтисодий жиҳатлари «бир ёнғоқнинг икки томони» сифатида таърифланади.

3.4. Франция миллий хавфсизлик концепциясининг асосий жиҳатлари

Миллий хавфсизликка нисбатан француз миллий анъаналари ўзининг мафкуравий ранг-баранглиги билан АҚШ амалиётига ўхшаб кетади. Бу француз дипломатиясининг анъанавий тарихий мероси (Руссо, Вольтер, Стендаль ва бошқаларнинг) ҳамда мамлакатнинг тарихий инқилобий анъаналари билан изоҳланади.

Миллий хавфсизлик соҳасида президент махсус, қарийб мутлақ ваколатларга эга. Миллий хавфсизликни таъминлашнинг асосий йўналишлари ягона ва мақсадли ҳужжат кўринишига эга эмас. Одатда, миллий хавфсизлик соҳасига оид дастурий ҳужжатларни ишлаб чиқишда президент Елисей саройи қошидаги президент девони маслаҳатчиларига таянади. Уларни ишлаб чиқишда ижроия ҳокимият тизимидаги бошқа бўғинларнинг иштироки нисбатан суст. Шу билан бирга бош вазир ва ҳукумат бу борада муайян ваколатларга эга. Мудофаа масалалари борасида ўз мақомига кўра АҚШнинг Миллий хавфсизлик кенгашига ўхшаш бўлган Миллий мудофаа бош қотибияти (ММБК) бош вазирга бўйсунганини алоҳида қайд этиш керак. Бундан ташқари, ММБКга хавфсизлик борасида таҳлилни амалга ошириш ҳам юклатилган. Сиёсий партиялар ва вакиллик органларининг мамлакат миллий хавфсизлик сиёсатини белгилашдаги роли конституция билан чеклаб қўйилган.

Таъкидлаш жоизки, хусусий сектор, университет ҳамда илмий-тадқиқот марказларининг давлат сектори билан узвий боғлиқлигини кузатиш мумкин. Бу каби ҳолат миллий хавфсизлик йўналишида ҳам намоён бўлади. Натижада, давлатнинг миллий хавфсизлик сиёсатини шакллантиришга таъсир қилувчи ҳамда давлат ва хусусий сектор қарашларини бириктирадиган, уйғунлаштирадиган манфаатлар гуруҳи вужудга келади.

Шарль де Голл миллий доктрина асосига «миллий истиқлол» ва «Франциянинг буюклиги» шиорини қўйди. Миллат ғояси мутлақ қадриятларга тенглаштириб қўйилди. «Франция биринчи қаторда тургандагина ҳақиқий Франция бўлади», деб шакллантирилган голлистик анъана ҳам айнан шуни назарда тутди. Де Голл Франция кўп қутбли дунё тартиботини қўллаб-қувватлашини ёқлаб чиқди ва дунёнинг икки қутбга бўлинишини тубдан қоралади. Франция миллий хавфсизликни кўп қутбли дунёни яратиш ва унда буюк давлатларнинг мувозанати орқали эришиш мумкин деб ҳисоблайди.

Голлизм – Шарль де Голлнинг сиёсий мероси, Францияни Европа ва жаҳон сиёсатида тутган мустақил ўрнига алоҳида

урғу беради. Европада интеграциявий жараёнларни жадаллаштириш шароитида Голлизм давлатлардан устун турувчи ваколатли институтлар ҳамда Европа давлатлари ички ишларига АҚШнинг фаол аралашувига қарши туриб, Европа давлатларининг конфедератив муносабатларини ривожлантиришни ёқлаб чиқади.

Франциянинг етарли иқтисодий қудратга эга эмаслиги, голлистларнинг фикрича, ғарбий дунёда унинг мустақиллигини таъминлаб бера олмади. Бу эса ўз навбатида, мамлакатнинг нафақат дипломатик, сиёсий ва маънавий заҳираларини, балки ядровий кучини қатъий равишда намоиш этиш заруратини келтириб чиқарди: «Франциянинг миллий ядровий қуролга эгалиги Европа ривожланишининг асосий омили бўлади».

Демак, голлизм Франциянинг ядровий мақомини қўллаб-қувватлайди. 1966 йилда Франция НАТОнинг ҳарбий тузилмасидан чиқиш, мазкур ташкилотга тегишли унинг ҳудудида жойлашган барча ҳарбий базаларни ва ташкилотнинг Париждаги қароргоҳини (штаб-квартирасини) ёпиш ҳақидаги қарорни қабул қилди. 2009 йилда НАТОнинг 60 йиллик юбилей саммитида амалдаги Франция президенти Н.Саркози мамлакатни НАТОнинг бирлашган ҳарбий кўмондонлиги таркибига қайтарди. 2001 йил 11 сентябрь воқеаларидан сўнг Франциянинг қуролли кучлари НАТО кўмондонлиги остида Афғонистондаги ҳарбий операцияларда иштирок этиш учун юборилди.

Де Голлдан кейин ҳокимият тепасига келган Ж. Помпиду (1969-1974 йиллар) миллий доктринага «ворисийлик ва янги-ланиш» формуласини киритди. Унинг асосида аввалгидек, биринчи ўринда Франциянинг миллий манфаатлари ва унинг Европада, шунингдек, Ўрта ер денгизи ва Яқин Шарқдаги бўйсини мустаҳкамлаш ётар эди.

«Совуқ уруш»нинг тугаши ва Германиянинг бирлашишидан кейин евроцентризм ғояси асосида Франция ЕИни тузиш (Маастрихт 1991 йил) жараёнида умумевропа етакчилигини ўз қўлига олишга ҳаракат қилди.

Сўнгги йилларда Франция миллий хавфсизлик сиёсатининг асосий устувор йўналишлари сифатида: 1) ўзининг мустақил мақомини ядро қуроли ва маълум ҳарбий кучга эга бўлиш орқали тасдиқлаш; 2) валюта уюшмаси (евро), франко-герман ўзаро таъсири ва ЕХХТ орқали ЕИни мустаҳкамлаш; 3) жиддий ўзгаришларга юз тутган НАТОга таяниш ва Европада «тўрт томонлама етакчилик» моделини шакллантириш кабиларни кўрсатиб ўтиш жоиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистан XXI аср бўсағасида: хавфсизлик таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326 б.

2. Бэттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность //Полис. – Москва, 2002. – №4. – С. 146-159.

3. Виллем ван Экелен. Повестка дня в области безопасности на 1996г. Предпосылки и предложения //Центр исследований европейской политики. – Гармиш-Партеркирхен, 1995. – №94.

4. Джозеф Йоффе. Коллективная безопасность и будущее Европы: не сбывшиеся мечты и тупики //Survival, 1992. – Spring. – Р. 36-50.

5. Коликов Н. Россия в контексте глобальных перемен // Свободная мысль. – Москва, 1994. – №3.

6. Концепция национальной безопасности Российской Федерации утверждена Указом Президента РФ от 17 декабря 1997 г. № 1300.

7. Наринский М.М., Мальгин А.В. Проблемы развития СНГ на современном этапе //МГИМО МИД РФ <http://www.arctogaia.com/public/eurpol.html>.

8. Рахманов А.Р. Проблемы безопасности: на национальном, региональном и глобальном уровнях (международно-правовые аспекты). – Т.: Узбекистон миллий энциклопедияси, 2001.

9. Стратегия национальной безопасности США. http://www.intelros.org/lib/doklady/usa_nss_2006.html.

10. Шаваев А. Национальная безопасность и национальные интересы //Власть. – Москва, 2004. – №3. – С. 39-46.

Тестлар:

1. Хавфсизлик борасида давлат сиёсатини амалга оширишнинг сиёсий-ҳуқуқий асоси – бу:

- а) мамлакат конституцияси
- б) хавфсизлик концепцияси
- в) президент қарорлари ва фармонлари
- г) жавобларнинг барчаси тўғри

2. Хавфсизлик концепциясини ёки хавфсизлик сиёсатини шакллантириш жараёнида қайси омил марказий ўринни эгаллайди?

- а) хавфсизлик субъекти
- б) хавф ва таҳдидлар
- в) миллий манфаатлар

г) жавобларнинг барчаси тўғри

3. «Хавфсизлик доктринаси (тор маънода)» - бу:

- а) сиёсий фаолият мезони
- б) муҳофафа фаолияти мезони
- в) хавфсизлик фаолияти мезони
- г) раҳбарий сиёсий тамойил

4. Концепция – бу:

- а) исбот талаб қилмайдиган қараш
- б) қарашлар тизими
- в) норматив-ҳуқуқий асос
- г) илмий назария

5. Хавфсизлик концепциясининг асосий вазифаси – бу:

- а) мамлакат хавфсизлигини таъминлаш
- б) хавфсизлик органлари фаолиятини мувофиқлаштириш
- в) хавфсизликнинг асосий тенденцияларини кўрсатиб бериш
- г) хавфсизлик соҳасида ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш

6. Ҳаракатда ифода этилган манфаат – бу:

- а) мақсад
- б) эҳтиёж
- в) концепция
- г) хавфсизлик қарашлари

7. «Миллий хавфсизлик» ибораси биринчи мартаба қачон ва ким томонидан муомалага киритилган?

- а) 1947 йил Г. Трумэн томонидан
- б) 1939 йил Д. Эйзенхауэр томонидан
- в) 1904 йил Т. Рузвельт томонидан
- г) 1980 йил Р. Рейган томонидан

8. Замонавий хавфсизлик тадқиқотларида хавфсизликнинг қайси субъектига алоҳида эътибор берилмоқда?

- а) давлат
- б) миллат
- в) сиёсий партия
- г) шахс

9. АҚШда миллий хавфсизлик концепцияси масаласи борасидаги қарашлар қандай характерга эга?

- а) академик
- б) доктринал

- в) миллий
- г) назарий

10. Францияда сиёсий партиялар ва вакиллик органларининг мамлакат миллий хавфсизлик сиёсатини белгилашдаги роли конституция томонидан...

- а) чеклаб қўйилган
- б) мустақамлаб қўйилган
- в) кенг ваколатлар берилган
- г) кўрсатиб берилмаган

Топшириқлар:

1. Матндаги «Хавфсизлик сиёсатининг асосий вазифаси давлатнинг фундаментал манфаатлари ва кадриятларини ташқи ва ички таҳдидлардан ҳимоя қилишдир» тезисини Сиз қандай тушунасиз? «Фундаментал манфаатлар ва кадриятлар», «ташқи ва ички таҳдидлар» тушунчаларини қандай изоҳлайсиз?

2. «Хавфсизлик субъектлари» деганда нимани тушунасиз? Улар фаолиятининг асосий жиҳатлари нималардан иборат? Агар Сиз бу борада масъул бўлсангиз асосий урғуни нимага қаратган бўлар эдингиз?

3. Ўзбекистон Республикаси миллий манфаатлари нималардан иборатлигини аниқланг. Агар уларга ўзгартиришлар киритиш лозим бўлса, Сиз нималарни киритган ва уларни қандай талқин қилган бўлар эдингиз?

4. Хавфсизлик муаммосига замонавий ёндашувларнинг фарқли жиҳатларини алоҳида белгилаб олинг ва ҳар бир ҳолати учун муайян мисоллар келтиришга ҳаракат қилинг. Сизнингча улар масалани тўлиқ очиб бера оладими? Ўз фикрларингизни асослаб беришга ҳаракат қилинг.

5. «Замонавий хавфсизлик концепцияларида биринчи даражали таҳдидлар билан бир қаторда маҳаллий характерга эга бўлган иккинчи даражали таҳдидлар ҳам акс эттирилмоқда» деган фикрни Сиз қандай тушунасиз? Таҳдидларни биринчи даражали ёки иккинчи даражаларга ажратиш тўғрими?

6. АҚШ ва Франция миллий хавфсизлик концепцияларини солиштириб кўринг. Улардаги ўхшашлик ва фарқлар нималардан иборат? Асосий жиҳатларини конспект қилиб олинг.

Тест жавоблари:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
б)	г)	г)	б)	г)	а)	в)	г)	б)	а)

II БЎЛИМ. ХАВФСИЗЛИК СОҲАЛАРИ

4-мавзу. Сиёсий хавфсизлик: тушунчаси, объекти ва субъектлари

Таянч атамалар:

сиёсий хавфсизлик, интеграция, хавфсизлик ва сиёсатнинг ўзаро мутаносиблиги, сиёсий тизим, сиёсий хавфсизлик объекти ва субъекти, давлат хавфсизлиги

4.1. Сиёсат ва хавфсизликнинг ўзаро мутаносиблиги

4.2. Сиёсий хавфсизлик миллий хавфсизликнинг алоҳида соҳаси сифатида

4.3. Давлат хавфсизлигининг асосий жиҳатлари

4.1. Сиёсат ва хавфсизликнинг ўзаро мутаносиблиги

Сиёсат мураккаб ва кўп қиррали ҳодисадир. Ушбу жараён ҳокимият механизмларини турли даражаларда қўллаш орқали ижтимоий тараққиёт жараёнларини бошқариш ҳамда сиёсий кучларнинг мазкур механизмлар устидан ўз назоратларини ўрнатишга интилиши ҳисобланади. Сиёсатда сиёсий ҳокимият масаласи, яъни у кимга тегишли, ким унга даъвогар, у кимдан кимга ўтиши мумкинлиги энг муҳим масалалар саналади.

Сиёсат – жамият, давлат ва ҳар бир фуқаро ҳаётий фаолиятининг муҳим соҳаси. У муайян шахслар ва уларнинг гуруҳлари, синфлар, миллатлар ижтимоий ҳаётининг деярли барча жабҳаларини (иши, кундалик турмуши, дам олиши, маънавий дунёси, ҳокимиятда иштирок этиши ва ҳ.к.ни) қамраб олади. Сайловларда иштирок этиш, сиёсий масалаларни муҳокама этиш, сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлиш, фуқаро, депутат, элчи ваколатларини ўз зиммасига олиш орқали шахс у ёки бу даражада сиёсатни амалга ошириш механизмларига таъсир кўрсатиб, сиёсат дунёсига кириб боради.

Сиёсатнинг энг муҳим хусусияти ва негизини **ҲОКИМИЯТ** ташкил этади. Ҳокимият, сиёсий дунёнинг ўзига хос жиҳатини ифодалаш билан бирга, сиёсатни амалга ошириш – ижтимоий гуруҳларнинг интеграцияси, уларнинг манфаатларини таъминлаш ҳамда можароларни бартараф этиш воситаси ҳисобланади.

Қатор мутафаккирлар давлатни эмас, балки унинг элементларидан бири – ҳокимиятнинг юзага келишини аниқлашга ҳаракат қилганлар. Масалан, Арасту: «Давлат умумий ҳаёт кечириш шакли, инсон эса табиатига кўра сиёсий (ижтимоий) мах-

луқот», деб айтган. Цицерон инсоннинг умумий ҳаёт кечириш шакли чегарасини кенгайтириб, унинг оиладан тортиб, то инсон наслигача бўлган бир неча босқичини кўрсатиб ўтган.

Ташкил этиш ва интеграция сиёсатнинг муҳим хусусиятлари ҳисобланади. Платон сиёсатнинг асл моҳиятини ҳамжиҳатликда яшаш санъатида деб билгани бежиз эмас. Ҳамжиҳатликда яшай билиш – сиёсий ҳаётнинг ўзига хос жиҳатларидан бирини намоён қилувчи интегратив, бирлаштирувчи хусусиятдир.

Н.Макиавелли инсон фаолиятининг ўзига хос соҳаси сифатида сиёсат шакли ҳақида илк бор (у ёки бу даражада аниқроқ бўлган) фикрни билдирган. Хусусан, у қатъий давлат ҳокимиятини ҳар қандай воситалар орқали, «мақсад – воситаларни оқлайди» гоёси билан йўғрилган ҳолда ҳеч қандай ахлоқий меъёрларга қарамай, барпо этиш сиёсий санъатини ишлаб чиққан. Бу йўналишда ривожлантирувчи муҳим қадамни рационализм вакиллари Т.Гоббс, Р.Декарт, Ж.Локк ва бошқалар қўйдилар. Улар давлат моҳиятини унинг фойдалилиги ва ўз фуқароларига хавфсизлик ва тинчлики таъминлаб бера олиш қобилияти билан ифодаланишини таъкидлайдилар.

Миллий хавфсизлик унинг барча соҳасида ягона давлат сиёсатини ишлаб чиқиш, яъни шахс, жамият ва давлат ҳаётий муҳим миллий манфаатларига нисбатан таҳдидларга жавоб тариқасида иқтисодий, сиёсий ва ташкилий аҳамиятга эга чоратadbирлар тизими орқали эришилади.

Миллий хавфсизлик тизими уни ташкил этувчи компонентларнинг узвий ва доимий ҳамкорлиги, давлат ҳокимияти ва бошқарувнинг тўлиқ, ишончли ва ўз вақтида берилувчи ахборот билан таъминланганлиги, хавфсизлик соҳасида қарорлар қабул қилувчи масъул шахсларнинг касбий маҳоратга эга эканлиги асосида фаолият юритади.

Хавфсизлик муаммоларини назарий жиҳатдан комплекс тадқиқ этишнинг энг муҳим йўналишларидан бири уларнинг сиёсий таҳлили ҳисобланади. Сиёсий нуқтаи-назардан хавфсизлик масалаларини кўриб чиқишнинг асосий жиҳати *ижтимоий тизимнинг ички ва ташқи муҳитнинг ноқулай таъсирига қарамасдан сиёсий бошқариш инструментлари ёрдамида динамик барқарорлик ҳолатини сақлаб қолиш қобилиятини аниқлаш* ҳисобланади.

Ижтимоий тизим – кенг маънода умуман жамият, яъни шахслар ўртасида тартибга солинган ижтимоий муносабатлар мажмуидир. Ижтимоий тизим ижтимоий ҳаёт фаолиятининг муҳим соҳаларидан бири ҳисобланади.

Сиёсий тизим – сиёсий ҳокимиятни амалга оширувчи сиёсий институтлар, меъёрлар, қадриятлар, гоёлар ва муносабатлар мажмуи. Бирор-бир элементдаги ўзгариш бутун сиёсий тизимдаги ўзгаришларга олиб келади.

Сиёсий тизим функцияларига қуйидагилар киради: жамият ривожини йўлининг мақсади ва вазифаларини белгилаш; моддий бойликларни тақсимлаш; шахс, жамият ва давлатнинг турли манфаатларини мувофиқлаштириш; ички ва ташқи хавфсизликни таъминлаш; жамият ҳаётининг ҳуқуқий асосларини ишлаб чиқиш ва ҳ.к.

Кишилар ҳамжамияти хавфсизлигига таҳдид бирга ҳаёт кечиришни онгли тарзда ташкил этиш заруриятини кун тартибига қўяди. Сиёсат ижтимоий гуруҳларнинг ўзаро муносабатларини тартибга солиш, мавжуд бўлиб қолиш, ҳимоя қилиш, ички ва ташқи таҳдидларни бартараф этишнинг ўзига хос воситаси ҳисобланади.

Сиёсатда хавфсизлик ўзини нафақат асосий эҳтиёж, балки энг муҳим қадрият сифатида ҳам намоён этади. Қадриятларга, одатда, умумий меъёр ҳамда инсон фаолиятининг ориентири сифатида қаралади. Сиёсий қадриятлар сиёсий фаолиятнинг қудратли рағбати ва йўналтирувчиси сифатида намоён бўлади. Сиёсатнинг фундаментал ёки олий қадриятлари тизимга: хавфсизлик ва мустақиллик, фаровонлик ва тараққиёт, эркинлик ва конституциявий тузумни киритиш мумкин. Айтиш мумкинки, бу борада хавфсизлик устувор аҳамият касб этади ва маълум маънода сиёсатнинг шаклланиши ва амалга оширилиши жараёнига таъсир кўрсатади.

Сиёсий барқарорлик ва етарли даражада хавфсизликнинг мавжудлиги шароитида инсон фаровонлигининг ўсиши билан боғлиқ бўлган қадриятлар фаоллашади. Шу билан бирга хавф ва таҳдидлар юзага келганда хавфсизлик, тартиб, мустақиллик ва шу кабиларга тегишли бўлган қадриятларга аҳамият қаратиш керак бўлади. Томас Гоббснинг фикрига кўра, сиёсий қадриятларни тушунишда тинчлик ва хавфсизлик табиий ҳуқуқнинг биринчи қонуни ҳисобланади. Барча бошқа қадриятлар эса, фақат тинчликка эришиш воситаси сифатида ишлатилиши лозим. Табиий ҳуқуқнинг иккинчи қонуни «тинчлик ва хавфсизликка» шахс эркинлиги каби сиёсий қадриятни бўйсундиради. Ҳар бир кимса тинчлик ва хавфсизлик манфаатлари талаб қилган даражада ўз ҳуқуқларидан воз кечиши керак бўлади. Давлат тинчлик ва хавфсизлик воситаси сифатида қаралади.

Шу нуқтаи-назардан қараладиган бўлса, ҳокимият *primo ratio*, яъни қудратли ва кучга таянган ҳолда эмас, балки *ultima ratio*,

яъни жамият аъзолари ҳақида қайғуриш, уларнинг хавфсизлиги ва ўзларини ифода эта олишларининг оптимал шароитлари яратилгандагина кудратли ва лаёқатли бўлади. Ҳокимиятни суиистеъмол қилиш, фуқаролар эркинликларини бостириш ҳокимиятнинг моҳиятида эмас, балки унинг асоссиз ва сабабсиз равишда бир қўлда тўпланиб қолганлиги асосида ётади. Бу борада сиёсат – бу нафақат зўравонлик ёки куч ишлатиш орқали таҳдид қилиш, жазолаш ва можаро, балки ваъда бериш, тақдирлаш, ҳамкорлик, алмашилиш ва ҳоказолар эканлигини эсдан чиқармаслик лозим. Методологик жиҳатдан ҳокимият, икки ёки ундан ортиқ шериклар орасидаги муносабат сифатида, мазкур жамиятда умумэътироф этилган ёки юридик жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилган, ижтимоий ва сиёсий муносабатлар тизимида ҳам муайян шахс, ҳам ижтимоий гуруҳлар ўрни, роли ва функцияларини белгилаб берувчи ва мувофиқлаштириб турувчи кадриятлар ва тамойилларга таянади.

Хавфсизлик сиёсатнинг объекти сифатида чиқиб, ўзида унинг йўналтирилганлигини, мазмунини ва самарадорлигини жо қилади. Маълум маънода шахс, жамият ва давлат хавфсизлиги ҳолати бўйича умуман сиёсатнинг муҳим тавсифи ҳақида фикр юритиш мумкин.

Шундай қилиб, сиёсат ва хавфсизликнинг ички генетик алоқаси ўзининг ифодасини сиёсий фаолиятнинг турли ҳолатларида, унинг йўналиши ва мазмунида топади. Хавфсизликдаги шахсий ва коллектив эҳтиёжлар билан боғлиқ кадриятлар ва манфаатлар сиёсатнинг муҳим функцияларини маълум (айрим ҳолларда – ҳал қилувчи) даражада белгилаб беради.

Миллий хавфсизлик стратегияси. Андре Бофре стратегияга қуйидагича таъриф беради: *“Стратегия - бу кучни шундай қўллаш санъати-ки, у бошланган сиёсий курсни самарали равишда охиригача олиб борилишига кўмак бериши керак бўлади... Мавжуд ресурслардан самарали фойдаланиш орқали сиёсат томонидан қўйилган мақсадларни бажариш стратегиянинг мақсади ҳисобланади... Стратегия санъати қўл остида мавжуд бўлган энг мақбул услубларни танлаб олиш, эришилган натижаларни қўллаш ҳамда маънавий самарага эришиш учун лозим бўлган психологик босим кўрсата олиш билан ифодаланади”.*

Джон Коллинзнинг фикрича, *“миллий стратегия ҳам тинчлик ҳам уруш пайтида миллий манфаатлар ва миллий мақсадларга эришиш йўлида миллатнинг барча кучини бирлаштиради. Бу борада халқаро ва ички муаммоларни бартараф этишга қаратилган умумқамровга эга сиёсий стратегия, ҳам хорижий ҳам ички давлат иқтисодий стратегияси, миллий ҳарбий стра-*

тегия, ва шу кабилар мавжуд. Ҳар бир таркибий қисм миллий хавфсизликка ё бевосита, ёки билвосита таъсир кўрсатади”.

Хавфсизлик соҳаси сиёсат майдони сингари можароли ҳолат билан белгиланади ва бунда улар таянувчи ижтимоий макон бирлиги юзага келади. Сиёсат майдони ва хавфсизлик соҳаси қуйидаги ўлчамлар бўйича умумий координатларга эга бўладилар: а) жамият ҳаётининг барча соҳаларига татбиқ этилади; б) можароли муҳитни, можароли ижтимоий таъсир соҳасини қамраб олади.

Уларнинг мос келмайдиган (фарқланадиган) жиҳатлари қуйидагиларда ифодаланади:

а) хавфсизлик соҳаси ижтимоий маконнинг барча қисмини эмас, балки шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим миллий манфаатлари тизимини шакллантирувчи фундаментал ижтимоий кадриятларни ифодаловчи соҳаларини қамраб олади;

б) сиёсат маконига, биринчи навбатда, ҳукмрон иродавий муносабатлар соҳаси тегишли.

Ижтимоий муносабатлар тизимида хавфсизликни таъминлашга оид фаолият ўз моҳиятига кўра сиёсатнинг энг муҳим функцияси сифатида намоён бўлади. Хавфсизлик сиёсати, аввало, бутун тизимнинг ижтимоий-сиёсий барқарорлиги ва турғунлигини таъминлаб берувчи фундаментал ижтимоий кадриятлар ва турмуш тарзининг асосий шарт-шароитларини самарали ҳимоя қилишни таъминловчи механизмларини жорий этилишини талаб этади. Мазкур ҳолат сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнинг мукамаллиги билан ифода этилади.

4.2. Сиёсий хавфсизлик миллий хавфсизликнинг алоҳида соҳаси сифатида

Ҳар бир давлат барқарор ички сиёсий муҳитнинг таъминланганлигидан, яъни жамият ва шахс фаолиятининг барча соҳалари ривожланишига кўмак берувчи ички муҳитни яратишдан манфаатдор.

Сиёсий хавфсизликнинг моҳияти мустақил ички ва ташқи сиёсатни юритиш имконияти билан белгиланади. Давлатнинг халқаро майдондаги барқарор ҳолати ҳам ички сиёсий барқарорлик билан белгиланади.

Сиёсий хавфсизликнинг мақсади бевосита давлатнинг сиёсий режимига (демократик, авторитар ва ҳ.к.) боғлиқ. Шу асосдан келиб чиқиб, мамлакатда фуқаролик институтларини яратиш ва қўллаб-қуватлаш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш устувор мақсад қилиб белгиланади ёки манфаатлар мувозанати давлат институтлари фойдасига ҳал этилади.

Сиёсий хавфсизликнинг мезонлари сиёсий партиялар ва ҳаракатлар, жумладан, муҳолифатдаги партияларнинг мавжудлиги, аҳолининг сиёсий фаоллиги, оммавий ахборот воситаларининг мустақиллиги ва ҳ.к. ҳисобланади. Мазкур мезонларнинг асосий вазифаси мавжуд сиёсий тизимнинг нормал ва самарали фаолият юритишини таъминлашда ўз ифодасини топади. Уларнинг мавжудлиги сиёсий хавфсизлик субъектлари манфаатларини таъминлаш учун тегишли шарт-шароитларнинг яратилганлиги ва улар ўртасида ўзаро мувозанатнинг мавжудлигидан далолат беради.

Анъанавий ёндашувга кўра, сиёсий хавфсизликнинг объекти – бу, аввало, шахс, жамият ва давлатнинг сиёсий муносабатлар соҳасидаги ҳаётий муҳим манфаатлари ҳисобланади.

Институционал мазмунда сиёсий хавфсизликнинг объекти, биринчи навбатда, сиёсий институтлар, меъёрлар, қадриятлар ва сиёсий муносабатлар ҳисобланади. Бошқача айтганда, сиёсий тизимнинг барқарорлиги сиёсий хавфсизликнинг таъминланганлиги даражасини белгилаб берувчи асосий омилдир.

Давлат ҳокимиятининг уч асосий тармоғи (қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари), сиёсий партиялар, ижтимоий ҳаракатлар, ташкилотлар ва шахс сиёсий хавфсизликнинг субъектлари ҳисобланади. Таъкидлаб ўтиш лозимки, ушбу субъектлар тизимида давлат органлари ва сиёсий партияларнинг ўрни ўзгача. Чунки улар сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнининг энг муҳим иштирокчилари ҳисобланади.

Хавф ва таҳдидлар нуқтаи-назаридан ҳам сиёсий хавфсизлик соҳасига оид ўзига хос ички ва ташқи хавфлар тизими мавжуд. Стокгольм сиёсий ва минтақавий тадқиқотлар институти томонидан ўтказилган тадқиқотлардан бирида кўрилаётган мавзуга оид қатор омилларга тўхтаб ўтилади:

♦ этник, миллий, диний ва тил гуруҳларининг, янги муаммоларни ҳал қила олиш қобилиятига эга демократик институтлар ва ўз-ўзини бошқариш тузилмаларининг мавжуд эмаслиги ва бу билан боғлиқ ҳолда миллатлараро ва диний можароларнинг қайта намоён бўлиши. Масалан, сепаратистик ҳаракатлар Европанинг айрим давлатларида мавжуд, бироқ сиёсий плюрализм ва демократик институтлар бўлмаган ёки ривожланишнинг бошланғич даврида бўлган мамлакатларда ушбу муаммо алоҳида аҳамият касб этади;

♦ тоталитар, бир партиявий тизимдан қонун устуворлиги таъминланган плюралистик демократияга ўтиш билан боғлиқ бўлган сиёсий беқарорлик. Масалан, назорат ва қонуний чек-

ловларга бўйсунмайдиган гуруҳлар томонидан ҳокимиятнинг суиистеъмол қилиниши, фуқаровий ва демократик назоратнинг йўқлиги, полиция ва қуролли кучлар фаолиятининг чекланмаганлиги;

♦ марказлаштирилган режали хўжалиқдан бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш вақтида юзага келувчи ижтимоий кескинлик. Масалан, оммавий ишсизлик, ижтимоий таъминот тизимининг кучсизланиши ва минтақаларнинг нотекис ривожланиши оз бўлсада ижтимоий фаровонлик, тиббий ёрдам ва ижтимоий ҳимоянинг бошқа шакллари давлат ҳисобидан таъминланган аввалги авторитар тузумнинг қўмсалишига олиб келиши мумкин ва бошқалар.

4.3. Давлат хавфсизлигининг асосий жиҳатлари

Давлат – объектив равишда алоҳида сиёсий-ҳуқуқий хусусият, яъни ҳудудий устуворлик ва халқаро муносабатларда мустақилликни белгилаб берувчи суверенитет соҳиби эканлиги билан ажралиб туради. Суверенлигидан келиб чиқиб, давлат *ipso facto* халқаро ҳуқуқнинг субъекти ҳисобланади. Давлат халқаро хавфсизлик тизимида етакчи ўринни эгаллайди. Зеро, хавфсизликнинг ташкилий-ҳуқуқий асосини, куч ва воситаларини яратиш, хавфсизлик сиёсатининг устувор йўналишларини ишлаб чиқиш унинг ваколати доирасига киради.

Халқаро муносабатлар иштирокчилари доирасининг кенгайиб бориши ҳолатини инобатга олган ҳолда шуни таъкидлаб ўтиш жоизки, халқаро ҳуқуқ ва халқаро муносабатларнинг суверен субъектлари, ялпи хавфсизликнинг таъминланишига таъсир кўрсатишнинг реал механизмларига эга бўлган давлатлар де-факто ҳам миллий ва минтақавий, ҳам халқаро хавфсизликни таъминлашда ўзларининг етакчилик мақомини сақлаб қолмоқдалар. Хавфсизликнинг моҳияти тегишли сиёсий-ҳуқуқий ҳужжатларда меъёрий жиҳатдан мустаҳкамлаб қўйилган манфаатларни ҳимоя қилишда намоён бўлади. Воқелик шундайки, миллий манфаат суверен давлатгагина хос жиҳатдир. У хавфсизлик соҳасидаги муносабатларни ҳаракатлантирувчи куч сифатида халқаро муносабатларнинг бошқа иштирокчилари манфаатларига нисбатан реал устунликка эга.

Давлатнинг асосий белгилари сифатида махсус бошқарув ва мажбурлов аппарати (армия, полиция, суд, солиқ ва бошқ.) ҳамда ҳуқуқий тасарруфи (судлов ҳуқуқи, юрисдикцияси) жорий этилган ҳудудга эгалик; давлат органлари томонидан бажарилиши таъминланадиган мажбурий ҳуқуқий нормаларни ўрнатиш кабиларни келтириш мумкин. Давлат ҳокими-

яти универсал характерга эга бўлиб, унинг юрисдикцияси фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахслар, ташкилот ва корхоналар, давлат ва жамоат ташкилотларига тааллуқлидир.

Демак, давлат – 1) сиёсий тизимнинг асосий элементи бўлиб, унинг расмий вакили, мажбурлов восита ва чораларига таянувчи институт; 2) мамлакат миқёсида фаолият олиб борувчи ҳукуматнинг расмий органлари мажмуаси; 3) халқаро муносабатлар иштирокчиси – халқаро ҳуқуқ субъектидир.

Ижтимоий-сиёсий барқарорликка эришиш ҳамда умумравнақи йўлида хизмат қилиш **давлатнинг бош ички функцияси** ҳисобланади. Сиёсий манфаатлар тўқнашган ҳолларда давлат бош арбитр сифатида иштирок этиб, ижтимоий конфликтларни кескинлаштирмаслик ва уларни тинч йўл билан ҳал этишга интилади.

Давлатнинг ташқи функцияси халқаро майдонда ўз манфаат ва мақсадларини амалга оширишга қаратилади. Улар ичида энг асосийлари миллий хавфсизликни таъминлаш, халқаро муносабатларда давлат манфаатларини ҳимоя қилиш, ўзаро манфаатли ҳамкорликни ривожлантириш, глобал ва минтақавий муаммоларни ҳал этишда иштирок этиш ҳисобланади.

Давлат хавфсизлиги – бу суверенитет, худудий яхлитлик ва конституциявий тузум (давлатнинг ҳаётий муҳим манфаатлари)нинг ташқи ва ички хавфлардан ҳимояланганлик ҳолати сифатида таърифланади. Ушбу мазмунда давлат ва унинг хавфсизлиги, шахс ва жамият хавфсизлиги билан бир қаторда, миллий хавфсизликнинг асосий уч элементидан бири сифатида белгиланади.

Давлат хавфсизлигининг асосий объектларига – конституциявий тузум, суверенитет ва худудий яхлитлик киради.

Конституциявий тузум – конституция ва конституциявий-ҳуқуқий актлар билан ўрнатиладиган ва ҳимоя қилинадиган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий-ҳуқуқий муносабатлар тизими.

Давлат суверенитети – бу давлатнинг бутун худудида қонунчилик, ижро ва суд ҳокимиятининг тўлақонли ҳукмронлиги ва ушбу худудда бошқа ҳар қандай ҳокимиятнинг мавжуд эмаслиги. Сиёсий суверенитет – давлатнинг ажралмас хусусиятларидан бири. Халқаро соҳада давлат суверенитети халқаро муносабатларда мустақил қатнашиш ҳуқуқидир. Мазкур фикрларни қуйидагича умумлаштириш мумкин: давлат суверенитети – бу ички муносабатлардаги устунлик ва ташқи муносабатлардаги мустақилликдир.

Давлатнинг худудий яхлитлиги тамойили – замонавий халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган тамойилидир. Баъзан

давлат худудининг яхлитлиги тамойили, бошқа ҳолатларда давлат худудининг дахлсизлиги тамойили деб юритилсада, бироқ моҳиятан бир маънони – бошқа давлат худудининг зўравонлик, яъни куч ишлатиш йўли билан босиб олиниши, қўшиб олиниши ёки парчаланиши таъқиқланишини англатади. Худудий яхлитлик ва дахлсизликка оид қоидалар БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 1970 йилда қабул қилинган Халқаро ҳуқуқ тамойиллари тўғрисидаги декларацияда ўз ифодасини топган.

Давлат хавфсизлиги хавфсизликни таъминлаш борасидаги ягона давлат сиёсатини ўтказиш, шахс, жамият ва давлатнинг туб манфаатларига нисбатан таҳдидларга жавоб тариқасида иқтисодий, сиёсий, ташкилий, маъмурий ва бошқа турдаги мос чораларни қўллаш орқали амалга оширилади. Шахс, жамият ва давлат хавфсизлигини бевосита таъминлаш мақсадида ижро этувчи ҳокимият тизимида давлат органлари ташкил этилади.

Хавфсизлик объектларининг зарурий ҳимояланганлик даражасини барпо этиш ва ушлаб туриш мақсадида хавфсизлик соҳасидаги муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий ҳужжатлар тизими ишлаб чиқилади, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг асосий йўналишлари аниқланади, хавфсизликни таъминлаш органлари ва уларнинг фаолияти устидан назорат олиб борувчи механизмлар шакллантирилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326-б.
2. Гаджиев К.С. Политическая наука. – М.: Международные отношения, 1995. – 325 с.
3. Даниленко И.С. Политическая безопасность (К разработке методологии и практики вопроса) // Безопасность. Информационный сборник. – Москва, 1993. – №3. – С. 63-78
4. Зотова Л.В. Безопасность народа и государства как главная политическая ценность в учении Томаса Гоббса // Вестник Российского университета дружбы народов. – Сер.: Политология. – Москва, 2003. – № 4. – С. 55-64.
5. Макеев А.В. Политика и безопасность. – М.: Изд-во «Щит-М», 1998. – 270 с.
6. Мангейм Дж., Рич Р. Политология. Методы исследования. – М.: Наука, 1997. – 346 с.

7. Политология. Учебное пособие. Составители: Бирюков С.В., Ивлев С.В., Батурина Т.В., Мельниченко Е.В. – М.: Наука, 2001. – 278 с.

8. Политическая энциклопедия. В 2-х т. / Рук. проекта Г.Ю.-Семигин. – М.: Мысль, 2000. Т.1. – 250 с.

9. Политическая энциклопедия. В 2 т. / Рук. проекта Г.Ю.-Семигин. – М.: Мысль, 2000. Т.2. – 203с.

10. Семигин Г.Ю. Политическая стабильность и безопасность // Социально-политический журнал. – Москва, 1996. - №3. – С. 42-56

11. Шилов В.Н. Политические ценности и их специфика // Право и политика. – Москва, 2003. - №4. – С. 7-21.

12. Morgenthau Hans J. Politics Among Nations. The Struggle for Power and Peace. Second Edition, Alfred A. Knopf. – New York: 1955. – 477 p.

13. Pal L. Public Policy Analysis: An Introduction. – Scarborough: 1992. – 247 p.

14. Rotfeld, Adam Daniel. Security Risks in the Post-cold War World. Presentation made at the George C. Marshall Center, 31 October 1996, pp. 2-13

15. Yarger, Richard H., and George F. Barber. The US Army War College Methodology for Determining Interests and Levels of Intensity. Carlisle Barracks, PA: US Army War College, 1997. – P. 5-6

Тестлар:

1. Сиёсатнинг марказий элементини нима ташкил этади?

- а) ҳокимият
- б) маблағ (молиявий ва бошқа ресурслар)
- в) хавфсизлик
- г) конфликт

2. Сиёсат субъектлари – бу:

- а) лидерлар, партия фаоллари, ҳокимият ва давлат органлари
- б) шахс, ижтимоий гуруҳлар, ташкилотлар
- в) миллатлар (этнослар), партия фаоллари, босим кўрсатувчи гуруҳлар
- г) ҳукмрон элита вакиллари, жамоат ташкилотлари, таҳлил марказлари

3. Сиёсий хавфсизликнинг объекти – бу:

- а) давлатнинг иқтисодий тизими
- б) сиёсий институтлар, меъёрлар, қадриятлар ва сиёсий муносабатлар
- в) мамлакат фуқаролари, қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятлари
- г) давлат тизими ва чегараларининг дахлсизлиги

4. Сиёсий хавфсизлик мезонларини кўрсатиб беринг:

- а) сиёсий партиялар ва ҳаракатлар, жумладан, мухолифатдаги партияларнинг мавжудлиги
- б) аҳолининг сиёсий фаоллиги ва ОАВнинг мустақиллиги
- в) а ва б жавоблар тўғри
- г) тўғри жавоб йўқ

5. Сиёсий тизим – бу:

- а) сиёсий институтлар, меъёрлар, қадриятлар, ғоялар ва муносабатлар мажмуи
- б) ички ва ташқи сиёсатни амалга оширувчи давлат институтлари
- в) жамият, яъни инсонлараро муносабатларнинг тартибга солинган мажмуи ва улар ўртасидаги ўзаро муносабат
- г) мажбурлов механизмларини ўзида мужассам этган давлат органи

6. Миллий сиёсат стратегияси – бу:

- а) миллий қадриятларни янада мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи
- б) кам сонли миллатларни титул миллатга сингдириб юборишга қаратилган сиёсат
- в) миллий манфаатларни ҳимоя қилиш мақсадида уруш ва тинчлик вақтида давлат ҳокимиятининг барча элементларини қўллай олиш санъати ва таълимоти
- г) давлат ташқи сиёсатини самарали амалга оширишга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи

7. Давлат хавфсизлигининг асосий объектлари – бу:

- а) ижро этувчи ва суд ҳокимияти
- б) давлат чегараларининг дахлсизлиги ва суверенитет
- в) сиёсий институтлар
- г) конституциявий тузум, суверенитет ва ҳудудий яхлитлик

Топшириқлар:

1. «Ҳокимият ... сиёсатни амалга ошириш ... воситаси ҳисобланади» деганда нимани тушунасиз? Умуман «ҳокимият» тушунчасига Сиз қандай таъриф берган бўлар эдингиз? Фикрингизни асослаб беришга ҳаракат қилинг.

2. Н.Макиавеллининг «Хукмдор» («Государь») асари билан танишиб чиқинг ва унинг асосий мазмунини ўзлаштириб олинг. Н.Макиавеллининг «Мақсад – воситаларини оқлайди» ғоясига кўшиласизми? Сиёсат ва маънавият ўзаро яқин тушунчаларми? Жавобингизни асослаб беришга ҳаракат қилинг.

3. «Замонавий жамиятда ҳукмрон функцияларни амалга оширишда оммавий ҳокимият органи бўлган давлат алоҳида ролни ўйнайди» жумласини Сиз қандай тушунасиз? Ўз фикрингизни бугунги глобаллашув даврида, яъни трансмиллий хавф ва таҳдидлар юзага келаётган бир пайтда кечаётган воқеа ва ҳодисалар билан боғлиқ равишда ифодалашга ҳаракат қилинг.

4. Сиёсий (яъни давлат) ҳокимиятнинг асосий жиҳатлари ва жамиятнинг ўзида ҳокимиятга таъсир кўрсатиш воситаларини диққат билан ўрганиб чиқинг. Уларнинг асосий ғояларини конспект қилиб олинг.

5. «Хавфсизлик масалаларини кўриб чиқишнинг асосий жиҳати ижтимоий тизимнинг ички ва ташқи муҳитнинг ноқулай таъсирига қарамасдан сиёсий бошқариш инструментлари ёрдамида динамик барқарорлик ҳолатини сақлаб қолиш қобилиятини аниқлаш ҳисобланади» жумласини қандай тушунасиз?

6. «Ҳар бир кимса тинчлик ва хавфсизлик манфаатлари талаб қилган даражада ўз ҳуқуқларидан воз кечиши керак бўлади» жумласини изоҳлаб беринг. Нима сабабдан ҳар бир кимса «ўз ҳуқуқларидан воз кечиши керак»? Бу ҳолат инсон ҳуқуқлари тамойилларига зид эмасми?

7. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, «Ўзбекистон Республикаси ташқи сиёсий фаолиятининг асосий тамойиллари тўғрисида»ги Қонун ва бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан танишиб чиқинг ва улардаги асосий жиҳатларни конспект қилиб олинг.

Тест жавоблари:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
а)	б)	б)	в)	а)	в)	г)

5-мавзу. Геосиёсий хавфсизлик – миллий хавфсизликнинг таркибий қисми

Таянч атамалар:

геосиёсат, геосиёсий хавфсизлик, геосиёсий омиллар, кучлар мувозанати, манфаатлар мувозанати, куч омили, сиёсий реализм, хавфсизлик дилеммаси

5.1. Хавфсизлик муаммоларини геосиёсий таҳлил қилишнинг хусусиятлари

5.2. Геосиёсий хавфсизлик миллий хавфсизликнинг муҳим соҳаси сифатида

5.3. Кучлар/манфаатлар мувозанати ва хавфсизликни таъминлаш масалалари

«... дунёда маънавият ҳам халқаро ҳуқуқ ҳам эмас, балки куч ҳукмронлик қилади»

А.Бэттлер

«..икки тенг ҳуқуқлар учрашса, бунда куч ҳал қилувчи бўлади»

К.Маркс

5.1. Хавфсизлик муаммоларини геосиёсий таҳлил қилишнинг хусусиятлари

Геосиёсат хавфсизлик тадқиқотларининг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади. Инсонлар ва халқлар ўртасидаги муносабатларнинг, ижтимоий жараёнларнинг глобал феномен даражасигача кўтарилишига қарамасдан, геосиёсий омиллар суверен давлатларнинг ташқи ва миллий хавфсизлик сиёсатини, унинг вазифа ва йўналишларини белгилашда ўзининг ҳал қилувчи аҳамиятини сақлаб қолмоқда. Шу боис ҳам геосиёсий омиллар ва хавфсизлик муаммоларининг ўзаро алоқадорлиги ва таъсир этишини назарий жиҳатдан таҳлил этиш хавфсизликни таъминлашга оид давлат сиёсатининг моҳиятини тушунишда муҳим аҳамият касб этади.

Геосиёсатнинг деярли барча масалалари давлат хавфсизлиги билан боғлиқ. Геосиёсий тадқиқотларнинг ўзига хослиги, биринчи навбатда, *сиёсий ҳолатларни тадқиқ этишда геосиёсат йирик миқёсдаги географик-макон категорияларни кўллаб, макросиёсий жараёнларни ўрганиши ҳамда узоқ муддатли омиллар билан боғлиқ масалаларни очиб беришга уриниши билан белгиланади. Таҳлилнинг бундай босқичи хавфсизликнинг ташқи сиёсий жиҳатларини, унинг ҳарбий-стратегик компонентларини тадқиқ этишда алоҳида аҳамият касб этади.*

Таъкидлаш лозимки, қатор ғарб давлатларида ташқи сиёсат ва хавфсизлик борасидаги давлат сиёсати ўртасида катта фарқ кўрилмайди. Ташқи сиёсатда географиянинг роли тўғрисида Наполеон «ўз географиясини билиш - ўз ташқи сиёсатини билишдир» деган эди. АҚШлик машҳур тадқиқотчи Зб.Бжезинскийнинг фикрича, «географик жойлашув давлат-миллатларнинг ташқи сиёсий йўналишларини белгилашда ҳанузгача таянч нуқтаси бўлиб қолмоқда, миллий ҳудуд ўлчамлари эса мақом ва кучнинг энг муҳим мезони сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолмоқда». Ҳисобнинг дастлабки нуқтаси сифатида белгилаб олинган айнан бош, «таянч нуқталар»нинг доимийлиги, геосиёсатга ҳам ташқи сиёсат соҳасида, ҳам хавфсизлик борасида давлат стратегиясини максимал самарадорлик билан шакллантириш имкониятини беради. Давлат ҳаётининг бошқа барча таркибий қисмлари эса шу нуқтаи-назардан ўта муҳим деб тан олинсада, шунга қарамай аввалгисига бўйсундирилган. Ушбу мазмунда геосиёсий хавфсизликни давлатнинг ташқи сиёсий хавфсизлиги тарзида ҳам баҳолаш мумкин.

Геосиёсат нафақат мамлакат хавфсизлигига нисбатан таҳдидларнинг ташқи манбаларини аниқлашнинг асосий йўналишларини кўрсатиб, эҳтимолий иттифоқчилар ва шерикларни аниқлашга ёрдам беради, балки куролли мудрофаани ташкиллаштириш тамойилларини ишлаб чиқишига кўмаклашиб, самарали хавфсизлик тизимини яратиш учун инobatга олиниши зарур бўлган асосий географик-макон омилларини ажратиб кўрсатади.

Шу муносабат билан, Геродотнинг «Тарих» асари тарих географик жиҳатдан, география эса тарихий жиҳатдан талқин этилиши керак, деган қадимий фикр билан мос келади. Геродотнинг **география** – «**тарих хизматкори**» иборасини айнан шу ҳолат билан изоҳлаш мумкин.

Геосиёсий омилларни ҳар томонлама инobatга олган ҳолда геосиёсий таҳлилни амалга ошириш мумкин. Омил – бу бирор-бир жараён ёки ҳолатнинг хусусиятлари, айрим жиҳатлари, мақсадли йўналишларини ифода этиб, уни ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади. Геосиёсий тадқиқотларнинг ўзига хослиги, биринчи навбатда, хавфсизлик ҳолатларини тадқиқ этишда географик, сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, экологик ва бошқа омилларнинг инobatга олинишида намоён бўлади.

Ўз навбатида, зикр этиб ўтилган ҳар бир омил ўзининг таркибий қисмларига эга. Хусусан, географик омиллар сирасига қуйидаги макон ўлчамлари киради: ҳудуднинг кўлами, ландшафти, чегараларнинг узунлиги, бошқа давлатларга нисбатан жойлашиш хусусиятлари, денгизга чиқиш йўллари, иқлими ва

ҳ.к. Иқтисодий омилларга аҳоли турмуш тарзини кўрсатиб беврувчи омиллар, хусусан, саноат ва қишлоқ хўжалигининг имкониятлари, ҳарбий-саноат комплекси, транспорт тизими ва шу кабилар киради.

Хавфсизлик соҳасидаги сиёсат миллий ва халқаро хавфсизликнинг муҳим омили бўлган давлатнинг қудрати ёки кучи билан ифодаланади ва амалга оширилади. Мазкур геосиёсий омил давлатнинг халқаро муносабатларда ўз манфаатларини ҳимоя қилиш ва амалга ошириш салоҳиятини кўрсатиб беради ва мамлакат ичкарисида тинчлик ва барқарорликни таъминлашда сезиларли роль ўйнайди.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш жоизки, геосиёсат назариясида доимий ва ўзгарувчан ўлчов омиллари муҳим услубий масала ҳисобланади. Геосиёсат учун доимий барқарор тартибот тавсифи муҳим аҳамиятга эга: айнан геосиёсий константлар глобал вазиятни, у ёки бу мамлакатнинг дунёдаги ҳолати, унинг хавфсизлик билан боғлиқ потенциал ва реал имкониятларини баҳолашда бош мезон бўлиб хизмат қилади.

Хавфсизликнинг мазмуни ва асосий йўналишларини белгилашда муҳим роль ўйнайдиган геосиёсатнинг доимий омилларига, биринчи навбатда, давлатнинг географик жойлашуви, давлат ҳудудининг кўлами, коммуникациявий тармоқлари, ландшафти, иқлими ва шу кабилар киради.

Иккинчи гуруҳ геосиёсий омиллар ўзгарувчан омиллар бўлиб, уларга аҳоли (унинг сони, этник ва диний таркиби, ижтимоий таркиби), ресурслар (молиявий, иқтисодий, моддий) ва ҳ.к.ни киритиш мумкин.

Айтиш жоизки, сўнгги пайтларда геосиёсий қарашларга нисбатан айрим ўзгартиришлар киритилмоқда. Миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизлик барқарор тартиботнинг узок муддатли омили сифатида ҳозирги замон геосиёсий тадқиқотларида *цивилизациявий омилнинг ролига* алоҳида эътибор қаратилмоқда. «Цивилизациялар тўқнашуви» асарининг муаллифи америкалик социолог С.Хантингтоннинг таъкидлашича, «цивилизацияон тафовутлар келажакда йўқ бўлиб кетмайди», чунки «улар сиёсий мафкуралар ва сиёсий режимлар ўртасидаги тафовутларга қараганда анча фундаментал ҳисобланади».

Шунингдек, қайд этилган геосиёсий константлар *миллий хавфсизлик концепциясини ишлаб чиқиш ва уни ҳар томонлама асослаш* учун зарурий омиллар ҳисобланади. Ўзида тарих (геосиёсатда – гео/тарих/сиёсат-тарихни чуқур ўрганиш энг муҳим ва ҳал қилувчи роль ўйнайди (О.В.Зотов)), сиёсат ва географияга оид билимларни мужассамлаштирган геосиёсий таҳлилсиз миллий хавфсизлик асосларини шакллантириб

бўлмайд. Геосиёсат, биринчи навбатда, ўзак ҳисобланаган стратегиянинг қобигидир. Бошқача айтганда, стратегия география, тарих ва сиёсатнинг бирлиги ҳисобланади.

Геосиёсий таҳлил бир қатор йўналишлар бўйича хавфсизликни таъминлаш муаммоларини ишлаб чиқишда муҳим аҳамият касб этади.

Биринчидан, геосиёсий нуқтаи-назардан сиёсий ҳодисаларни тадқиқ қилиш, бир томондан, макросиёсий жараёнларни тадқиқ қилиш, иккинчи томондан эса хавфсизлик манфаатларида стратегик башорат этиш соҳасида янги имкониятларни очиб беради.

Иккинчидан, геосиёсий чизмалардан фойдаланиш ташқи сиёсий хавфсизлик муаммоларини (айниқса глобал ва минтақавий муаммоларни) бир томонлама талқин қилишни энгиб ўтишга имконият яратиб беради, чунки геосиёсат сиёсатнинг ташқи ва ички жиҳатларини ягона birlikда боғлайди.

Учинчидан, геосиёсий таҳлил минтақа ва халқаро майдондаги потенциал кескинликларни тадқиқ этишга йўналтиради. Халқаро муносабатлар тизимида потенциал ва реал таҳдидларни ўрганиш хавфсизликнинг ҳарбий-стратегик жиҳатларини таҳлил этишда алоҳида аҳамият касб этади.

Миллий манфаатларни амалга оширишга йўналтирилган, геосиёсий нуқтаи-назардан аниқ ишлаб чиқилган сиёсий саъй-ҳаракатлар давлатнинг халқаро майдондаги фаолияти ва унинг хавфсизлигини мустаҳкамлашда самарадорликни оширади. Ва аксинча, нотўғри/ноаниқ геосиёсий йўналиш, ҳамда ҳаддан ортиқ сиёсий ва ҳарбий амбициялар қудратли давлатни ҳам инқирозга учрашига, иқтисодий ресурслар ва миллатнинг маънавий-сиёсий куч-қудратини заифлашишга олиб келиши мумкин.

5.2. Геосиёсий хавфсизлик хавфсизликнинг муҳим соҳаси сифатида

Ҳозирги кунда халқаро майдондаги вазият кўп кутбли дунё шаклланиши тенденцияларининг кучайиши билан тавсифланмоқда. Бу ўз навбатида, аксарият давлатлар ва уларнинг интеграциявий бирлашмалари иқтисодий ва сиёсий қудратининг кучайиши, халқаро сиёсий, иқтисодий, молиявий ва ахборот жараёнларини кўп томонлама бошқариш механизмларининг такомиллашувида намоён бўлмоқда. Айтиш пайтда табиий, технологик, ахборот ресурслари ва бозорлар устидан назорат ўрнатишга қаратилган халқаро рақобат авж олиб бормоқда.

Бироқ, урушдан кейинги даврда шаклланган икки қудратли давлат ва ҳарбий-сиёсий блокнинг қарама-қаршилигига асосланган икки кутбли дунёдан кўп кутбли дунёга ўтиш халқаро

сиёсатда куч компонентининг роли сезиларли равишда камайиб, турли давлатларнинг манфаатлари мувозанатига ўз ўрнини бўшатиб берганлигини аниқламайди.

Шу муносабат билан, геосиёсат нуқтаи-назаридан, давлатларни икки тоифага ажратиш мумкин: 1. Фаол геостратегик иштирокчилар. 2. Геосиёсий марказлар.

1. «*Фаол геостратегик иштирокчилар*» - ўз чегараларидан ташқарида ҳукмронлик қилувчи ёки мавжуд геосиёсий ҳолатни ўзгартири олиш йўлида қобилият ва миллий иродага эга бўлган давлатлардир. Улар салоҳият ва геосиёсий жиҳатдан беқарорликка мойиллиги билан ажралиб туради. Яъни миллий буюклик, мафкуравий татбиқлик, ўз динини ёйиши ёинки иқтисодий қудрат орқали минтақада етакчи кучга айланишга, дунё миқёсида ўз мавқеини янада оширишга интилади. Бу йўл билан ҳар бир давлат ўзга давлат салоҳиятига танқидий ёндошиш орқали ўз манфаатларининг шу давлат манфаатлари билан қай мезонларда мос келиши ёки келмаслигини эътиборга олган ҳолда ишлаб чиқади.

2. «*Геосиёсий марказлар*» - бу шундай давлатларки, уларнинг аҳамияти уларнинг салоҳияти ёки мазмунидан эмас, балки мазкур давлатларнинг жойлашуви ҳамда табиий юзага келадиган потенциал заифлик оқибатида геостратегик иштирокчиларга имконият туғдириб берадиган омиллар билан белгиланади. Кўпинча геосиёсий марказлар ўзларининг географик ҳолатларига боғлиқ бўлиб, ё муҳим минтақаларга элтувчи йўл устидан назорат ўрнатиш, ёинки геостратегик иштирокчиларга ресурсларга эга бўлишларида тўсқинлик қилиш имконияти билан белгиланади. Ўзга ҳолларда эса геосиёсий марказлар геосиёсий доирада муҳим аҳамият касб этувчи минтақа ёки давлат учун «қалқон» (буфер) бўлиб хизмат қилиши мумкин. Баъзи ҳолларда эса геосиёсий марказлар мавжудлигининг ўзи ҳам атрофдаги фаол геостратегик иштирокчиларга сиёсий ва маданий жиҳатдан сезиларли таъсир кўрсатади.

36.Бжезинскийнинг фикрига кўра, «...геостратегик иштирокчиларнинг аксарият қисми қудратли давлатлар ҳисобланади. Бироқ қудратли давлатларнинг ҳаммаси ҳам геостратегик иштирокчилар қаторидан ўрин ололмайди. Геостратегик иштирокчи шахсларни ажратиш нисбатан осон бўлган пайтда, бундайлар рўйхатидан бирор бир давлатнинг тушиб қолишини асослаш керак бўлади».

Ўз фикрини давом эттирар экан, 36.Бжезинский бугунги кунда жаҳонда камида бешта асосий геостратегик иштирокчи ва шу сондаги геосиёсий марказлар Евросиёнинг сиёсий харитасида аниқланмоқда, деб таъкидлайди. Унинг фикрича,

Франция, Германия, Россия, Хитой ва Ҳиндистон катта ва фаол акторлар ҳисобланади, Буюк Британия, Япония ва Индонезия (аксарият фикрларга кўра, жуда муҳим мамлакатлар эса) бу тоифага кирмайди. Украина, Озарбойжон, Жанубий Корея, Туркия ва Эрон принципиал равишда муҳим геосиёсий марказлар ролини бажаради. Туркия ва Эрон бир вақтнинг ўзида муайян маънода – ўзларининг чекланган имкониятлари доирасида – геостратегик фаол мамлакатлар сирасига киради.

Геосиёсий хавфсизлик – бу геосиёсий манфаатларнинг ҳимояланганлик ҳолатидир.

Мамлакат геосиёсий манфаатларининг ҳимоясини таъминлаш геосиёсий хавфсизликнинг **асосий мақсади** ҳисобланади.

Минтақавий ва халқаро муносабатлардаги кучлар мувозанати геосиёсий хавфсизликнинг муҳим **мезонидир**.

Давлат геосиёсий хавфсизликнинг **асосий субъекти** сифатида фаолият юритади.

Геосиёсатда хавфсизлик масалаларини геосиёсий назария нуқтаи-назаридан ёндашган ҳолда талқин этувчи куйидаги мактаблар мавжуд:

1. Атлантизм мактаби. Мазкур мактабнинг инструменти сифатида НАТО блоки ҳисобланади.

2. Европамарказчилик мактаби. Мазкур мактабнинг инструменти сифатида Европа Иттифоқи ҳисобланади.

3. Евросиёчилик мактаби. Мазкур мактабнинг инструменти сифатида Евросиё, КХШТ ҳисобланади.

4. Хитой мактаби – «Zhong hua ren». Мазкур мактабнинг инструменти сифатида ШХТ ҳисобланади.

Атлантизм мактаби. А. Мэхэннинг фикрича, давлатларнинг мавқеи ва геосиёсий мақомини таҳлил қилишда куйидаги 6 мезонга таяниш керак бўлади:

1. Давлатнинг географик жойлашиши, унинг денгизга туташлиги, ўзга мамлакатлар билан денгиз коммуникацияларига эгаллиги. Қуруқликдаги чегаралари кўлами, стратегик муҳим минтақалар устидан назорат ўрнатганлиги. Ўз флоти билан рақиб ҳудудига таҳдид сола олиш қобилияти.

2. Давлатнинг «физик (табиий) қиёфаси», яъни денгиз қирғоғи ва денгиз портлари конфигурацияси. Мазкур омил савдонинг ривожланиши ва стратегик ҳимояланганлик масалалари билан боғлиқ.

3. Худуд кўлами. Унинг қирғоқ чизигига тенглиги.

4. Аҳоли статистикаси миқдори. Бу давлатнинг кема қуриш ва уларга хизмат кўрсатиш қобилиятини аниқлашда муҳим омилдир.

5. Миллий хусусият. Аҳолининг савдо-тижорат ишлари билан шуғулланиш қобилияти, зеро, денгиз кудрати кенг ва барқарор савдога таянади.

6. Давлат идорасининг сиёсий хусусиятлари. Бу эса ўз навбатида, кудратли денгиз кучларини яратишга энг яхши инсоний ва табиий ресурсларини йўналтира олиш билан боғлиқдир.

У «Жаҳон сиёсатида америка стратегияси» ва «Жаҳон географияси» асарларида давлатларнинг геосиёсий кудратларини аниқлашда кўмак берувчи 10 мезон хусусида тўхталиб ўтади. Улар куйидагилардан иборат:

- 1) Худудининг юзаси;
- 2) Чегаралар табиати;
- 3) Аҳоли сони;
- 4) Фойдали қазилмаларнинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги;
- 5) Иқтисодий ва технологик тараққиёти;
- 6) Молиявий кудрати;
- 7) Этник бир хиллик;
- 8) Ижтимоий интеграциялашганлик даражаси;
- 9) Сиёсий барқарорлик;
- 10) Миллий руҳ.

Америкалик тадқиқотчи Сол Коэн ўзининг «Ажратилган дунёда география ва сиёсат» номли асарида геосиёсий реалликни «ядро» (nucleus) ва «дисконтинуал минтақа»га ажратиш орқали геосиёсатни таснифлаштиришнинг кўшимча методини киритишни таклиф этади. Унинг фикрича, сайёранинг ҳар бир муайян минтақасини 4 геосиёсий таркибий қисмга ажратиш мумкин:

1) савдо флоти ва портларга боғлиқ бўлган ташқи денгиз (свлик) муҳити;

2) «Hinterland» («Қирғоқдан узоқда жойлашган ички минтақалар» маъносини аниқловчи геосиёсий атама) билан айнан уйғун бўлган қитъавий ядро;

3) дисконтинуал минтақа (белбоғ) (қитъа ичкарасига йўналтирилган ёки ундан узоқлашувчи қирғоқ олди худудлар);

4) геосиёсий жиҳатдан мазкур «гуруҳ»га тобе минтақалар. *Европамарказчилик мактаби*. Х.Маккиндер «тарихнинг географик ўқи»нинг стратегик устуворлигини бутун жаҳон сиёсатида таъкидлаб ўтади ва геосиёсатнинг муҳим қонуниятларидан бирини куйидагича ифодалайди:

«Кимки Шарқий Европа устидан назоратни ўрнатса, у «heartland»да устун бўлади; кимки «heartland»да устун бўлса, у Дунё Оролида устун бўлади; кимки Дунё Оролида устун бўлса, у дунёда етакчи бўлади («Демократик идеаллар ва реаллик»).

Стратегик маънода бу Россиянинг етакчилик ролини тан олишни англатади:

«Германия Европага нисбатан қандай бўлса, Россия ҳам дунёда шундай марказий стратегик позицияни эгаллайди. Россия шимолдан ташқари ҳар бир томонга ҳужум қилиши ва ҳар томондан ҳужумга учраши мумкин». («Тарихнинг географик ўқи»).

К.Хаусхофер «Китъавий блок» мақоласида ёзади:

«Евросиёнинг икки буюк халқлари - немислар ва руслар Қрим ёки 1914 йил урушлари каби ўзаро зиддиятлардан ҳар томонлама тийилар эканлар Евроосиёни бўғиб бўлмайди: бу Европа сиёсати аксиомасидир». У мазкур асарида америкалик Гомер Лининг гапларини келтиради: «Немислар, руслар ва японлар бирлашган тақдирда ҳукмрон англосаксон сиёсати интиҳосига етади».

Евросиёчилик мактаби. П. Савицкийнинг асосий ғояси Россиянинг «ўрталик» сифатига эга бўлган ўзига хос цивилизация он тузилма эканлигини илгари сурганлигидадир. У ўзининг «Евросиёчиликнинг жўғрофий ва геосиёсий асослари» (1933) асарида «Хитойга нисбатан Россиянинг «Ўрта Давлат (中国)» (хитой тилидан «中 zhong» - «ўрта», «марказ», «国 Guo» - «давлат») деб аталишига кўпроқ асос бор», деб айтади.

П. Савицкийнинг яна бир ғояси Турон билан боғлиқ. У Туронга нисбатан ижобий фикр билдириб, мўғул-татар асорати натижасида Россия ўз геосиёсий мустақиллигини ва маънавиятини агрессив роман-герман таҳдидидан сақлаб қолди дейди. Унинг бундай ёндашуви Россия-Евросиёни Европадан ажратишда, унинг маданиятини эса ўзига хослигини кўрсатиб беради. Турк дунёсига нисбатан бундай муносабат Россия-Евросиёни Европадан ва унинг тақдиридан ажратиб қўйиш, русларнинг ўзига хослигини асослаб бериш билан изоҳлаш мумкин.

П. Савицкийнинг «Дашт ва ўтроқлик» асарида «татаршинасиз Россия бўлмас эди», деган фикри Евросиёчиликнинг асосий формуласи бўлиб қолади. Бундан қуйидаги геосиёсий таъкид: «Айтиш мумкинки, жаҳон тарихи маконида денгизни ҳис қилишга қарама-қарши бўлса ҳам, мўғулларнинг қитъани ҳис қилиш туйғуси туради; шу боис рус тадқиқотчи сайёҳларида, рус босқинчилиги ва ўзлаштиришларида айнан шу руҳ, қитъани ҳис қилиш туйғуси ётади».

Шунингдек, у «Дашт ва ўтроқлик» асарида шундай ёзади: «Россия буюк хонлар меъросхўри, Чингизхон ва Темур ишлари давомчиси ... Унда бир вақтнинг ўзида тарихий «ўтроқлик» ва «дашт» унсури намоёндр».

5.3. Кучлар/манфаатлар мувозанати ва хавфсизликни таъминлаш масалалари

Хавфсизлик – бу, биринчи навбатда, «анархия шароити»да давлатнинг яшаб қолишини таъминлаш ҳисобланади. «Яшаб қолиш»ни икки стратегия: устунлик/гегемония ёки кучлар мувозанати ҳисобига амалга ошириш мумкин. Айнан максимал даражада эҳтимолий барқарорликни таъминлашга қодир бўлган кучлар мувозанати ҳолатига афзаллик берилади.

Хавфсизликнинг геосиёсий таҳлилида **кучлар ва манфаатлар мувозанати масаласи** муҳим категория ҳисобланади. Француз социологи Р.Ароннинг фикрича, «ташқи сиёсат - power politics, куч (қудрат) сиёсатидир. Шу сабабли «мувозанат» тунунчаси барча халқаро тизимларга нисбатан қўлланилади». «Кучлар мувозанати» сиёсати – «бўлиб ташла ва ҳукмронлик қил» (divide et impera) тамойилига бориб тақалади.

Ички сиёсатда **кучлар мувозанати** жамиятдаги бир неча гуруҳларнинг тенглигини, уларнинг нисбий мувозанати мавжудлигини англатади. Агар плюрализмга жамият тизими сифатида қаралса, у ҳолда кучлар мувозанатини жамиятда кучлар тенглиги эришишнинг асосий механизми сифатида баҳолаш мумкин. Давлат ҳокимиятининг мувозанати, масалан, ўзаро тийиб туриш ва мувозанатда сақлаш тамойили орқали таъминлаб берилади.

Халқаро муносабатларда мувозанат сиёсати давлатларнинг куч салоҳиятларини ошириш мақсадида коалицияларга бирлашган рақибларидан устун келишга қаратилган интилишларида мужассам бўлади. Ҳар қандай давлат унга нисбатан устунликни таъминлашга интилаётган давлат ёки давлатлар иттифоқига қарши чиқади. Р.Ароннинг фикрича, «ҳеч қачон, ҳеч бир давлат унга қўшни давлатлар бу давлатдан ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш қобилиятини йўқотадиган даражада кучга эга бўлмаслиги керак». Америкалик тадқиқотчи Мортон А.Капланнинг фикрича эса, «ҳар бир давлат тизимдаги миллий устунлик тамойилини илгари суришга интилаётган бошқа иштирокчиларни бир меъёрда ушлаб туриш учун ҳаракат қилиш керак».

«Кучлар мувозанати» назариясига биноан давлатлар ўз миллий қудратларини мустаҳкамлаб, иттифоқлар тузиш орқали бир бирини мувозанатда ушлаган тақдирдагина тинчлик бўлади. «Кучлар мувозанати» назариясига кўра, нисбатан тинч бўлган муддатлар – 1648 йилдаги Вестфаль тинчлик шартномаси билан Француз инқилоби (1798-1814) натижасида юзага келган урушлар орасидаги, сўнгра 1815 йилдан то Биринчи Жаҳон уруши (1914) бошлангунга қадар бўлган даврларда Европа давлатлари бир бирларини мувозанатда сақлаб турганлар. Мувозанат бузилган тақдирда уруш бошланган.

«Кучлар мувозанати» сиёсатининг қўлланилишига ёрқин мисол сифатида Британия империяси гуллаб-яшнаган даврда Европа давлатлари орасида мавжуд бўлган зиддиятларни айрим ҳолларда уларни яратган ҳолда халқаро ишларда «арбитр» ролини ўйнашга муваффақ бўлганлигида кўришимиз мумкин. «Европа мувозанати»ни сақлаш баҳонасида Англия заиф томонни қўллаб-қувватлаб, у ёки бу давлатлар гуруҳи томонига навбати билан ўтиб турган. Бундай сиёсатининг моҳиятини XIX асрдаги машҳур инглиз сиёсий арбоби лорд Пальмерстоннинг: «Бизнинг на доимий иттифоқчиларимиз ва на доимий душманларимиз бор. Бизнинг доимий манфаатларимиз бор ва биз уларга риоя қилишимиз даркор», деган ибораси яққол кўрсатиб беради.

Халқаро муносабатлардаги жараёнларни *Si vis pacem para bellum* (Тинчликни хоҳласанг, урушга тайёргарлик кўр) ва «Душманнинг душмани – менинг дўстим» қабилидаги мақоллар билан изоҳлаш мумкин. Сиёсий лидерлар автоматик равишда миллий манфаатлар ва ҳокимиятни ҳис этади ва уни мустаҳкамлашга ҳаракат қилади.

Малакали таҳлилчилар кучлар мувозанатини квадратдаги муаммо деб атайди. Зеро, куч масшабини ҳисоблаш шунчалик мураккабки, кучлар тенглигини қачон ва қаерда амалга ошириш мумкинлигини билиш ниҳоятда қийин. Айрим мутахассислар кучлар мувозанатга келган пайтларда, давлатлар кучга нисбатан иерархик тартибда жойлашганида тинчлик даврлари бўлганлигини таъкидлайди. Ўтиш даврида, мавжуд иерархия бузилган пайтда давлатлар орасида урушлар келиб чиққан. Катта уруш тугаб, кучлар мутаносиблиги яққол намоён бўлганидан сўнг тинчлик ўрнатилади. Агар мазкур назария тўғри бўлса, аниқ кучлар мувозанатига эришишга уриниш мутлақо нотўғри бўлади: иштирок этаётган давлатлар уларда қулай имконият мавжуд деб ўйлашлари натижасида уруш юзага келиши мумкин бўлади.

Геосиёсий вазиятнинг кескин ўзгариши ёки «постконфронтацион дунёнинг янги геосиёсий воқеликлари» (С. Хантингтон) натижасида ўтган асрнинг 80-90-йилларида кучлар мувозанати концепцияси маълум ўзгаришларга учради. А.В. Макеев мазкур муаммога нисбатан ёндашувларни қайта кўриб чиқиб, «янги тафаккур»нинг зарурияти, «янги тафаккур парадигмаси»га эга бўлиш, миллий хавфсизликни таъминлашда анъанавий ёндашувлардан воз кечиш каби машҳур тезисларни асос сифатида олиб қарайди. Бу янгиликларнинг моҳияти ташқи сиёсий хавфсизликнинг вазифаларини белгилашда «кучлар мувозанати концепциясидан манфаатлар мувозанати концепциясига» ғоясида ўз ифодасини топди. Мазкур концепция асосномасида бугунги кунда амалда бўлган конфронтацион турдаги

хавфсизлик концепциялари ва тузилмаларини ҳамкорликка асосланган хавфсизлик концепциялари ва тузилмаларига айлантириш ғояси ўз аксини топган. Бошқача айтганда, геосиёсий ҳолатни ва ундан келиб чиқадиган хавфсизлик муаммоларини куч марказлари ўртасидаги муносабатлар асосида эмас, балки ўзаро манфаатларни инobatга олиш асосида таҳлил қилиш лозим бўлади.

Максимум хавфсизликда етакчи мақомни қўлга киритишга уринаётган давлат оқибатда «хавфсизлик дилеммаси»га дуч келиши мумкин. Бир давлат хавфсизлигининг юқори даражага кўтарилиши, жаҳон ҳамжамиятида ушбу давлат фаолиятига нисбатан хавфсираш пайдо бўлишига олиб келади ва эҳтимолдаги рақибга ҳарбий жиҳатдан қарши турувчи иттифоқларга уюшишларига туртки бўлади. Охир оқибатда «Хавфсизлик дилеммаси» халқаро муносабатларда кескинликнинг ортишига ва, табиийки, халқаро хавфсизликнинг пасайишига сабаб бўлади.

Шу муносабат билан АҚШ сиёсий арбоби Генри Киссинжер: «Бир мамлакат учун мутлақ хавфсизлик бошқалари учун мутлақ заифликни англатади», деб таъкидлайди.

Тизимдаги кучлар мувозанати давлатларнинг бош мақсади хавфсизликни таъминлашдан манфаатдорлик билан бевосита боғланган бўлади.

Халқаро муносабатларнинг асосий элементи давлатларнинг миллий-давлат манфаатлари ҳисобланади. Манфаатлар – бу сиёсий қарор ва фаолиятларни муҳокама қилиш, баҳолаш мумкин бўлган узоқ муддатли мезон ҳисобланади. Манфаатлар ва миллий давлатлар орасидаги замонавий алоқалар – бу тарихий жараён маҳсулидир ва, табиийки, ўз суратини ўзгартириши мумкин. Шу муносабат билан қуйидагиларни инobatга олиш зарур.

Миллий-давлат манфаатлари – объектив категория. Бирок, унинг ўзига хослиги манфаат умуман ва хусусан давлат манфаати – субъектга тегишли категория, яъни манфаатнинг соҳиби доимо муайян субъект – шахс, миллат, халқ ва ҳ.к. бўлади. Миллий-давлат манфаатлари миллат ва халқларнинг ички тараққиёт реал шароитларини тугдириб, бошқа миллат ва халқлар билан ўзаро алоқаларига таъсир кўрсатади.

Миллий-давлат манфаатлари – тарихий категория. Миллий-давлат манфаатлари ўз миллий давлатлари ёки кўп миллатли тузилмаларда истиқомат қилувчи ажратилган жамоаларга инсониятнинг тарихан тарқалиши билан боғлиқ ҳолда белгиланади. Давлатлар ва миллатлар бўлмаган тақдирда миллий-давлат манфаатлари ҳам бўлмас эди. Улар давлатлараро мулоқот соҳасида, яъни халқаро муносабатлар сифатида намоён бўлувчи соҳада реалликка айланади. Миллий-давлат манфаатларининг

тарихийлиги уларнинг ўзгармаслигида бўлиб, улар фақат мамлакат ички ва халқаро шароити ўзгариши билан сезиларли эволюцияни бошдан кечиради. Шунингдек, миллий-давлат манфаатлари ҳам доимий эмас: то миллатлар ва давлатлар, уларнинг манфаатлари ва фаолиятлари бор экан улар мавжуд бўлади.

Миллий-давлат манфаатлари – ижтимоий-сиёсий муносабатлар билан узвий равишда боғлиқ бўлган категория, чунки унда ҳам мамлакат ташқарисида, ҳам мамлакат ичкарида сиёсатни шакллантирувчи ҳокимият тепасида турган ижтимоий-сиёсий кучлар манфаатлари негизида шакл ўзгартирувчи миллат, мамлакат манфаатлари ифода этилади ва намоён бўлади. Бундан ташқари, мамлакатда кучларнинг умумий жойлашуви ва унинг ўзгариши ҳам муҳим аҳамият касб этади, бу эса халқаро муносабатлар соҳасига ҳам таъсир кўрсатади.

Миллий-давлат манфаатлари – ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларини қамраб олувчи компонентлар тизимини ўз ичига олувчи серқирра категориядир. Буларга, биринчи навбатда, ушбу мамлакат, унинг аҳолиси ривож учун қулай шароит яратиш билан боғлиқ сиёсий ва иқтисодий манфаатлар киради. Миллий-давлат манфаатларини ифода этишнинг ҳосила шакллари: ҳарбий-стратегик, дипломатик манфаатлар ва шу қабилар ҳам сезиларли аҳамият касб этади.

Ҳозирги кунда миллий хавфсизликни таъминлаш ва халқаро масалаларни ечишда кучга етакчи компонент сифатида қаралаётганини қатор давлатларнинг миллий хавфсизлик концепцияларида ҳам кўриш мумкин. Жумладан, АҚШ Миллий Хавфсизлик стратегиясида (Б.Клинтон маъмуриятида) «бугун жаҳонда миллий хавфсизликнинг ички ва ташқи таҳдидлари ўртасидаги фарқлар тобора ажралмас бўлиб бормоқда, ички ва ташқи сиёсат ўртасидаги ажратувчи чизик, муаммоларни ички ва ташқига ажратиш йўқолиб кетмоқда. Манбалари мамлакатимиздан ташқарида бўлган муаммолар ички муаммоларга айланиб бораётганлиги сабабли, Американинг дунёдаги етакчилиги ҳамда дунё ишларига жалб этилганлиги ҳозирда ҳар доимгидан ҳам муҳимроқ бўлиши керак», деб кўрсатилади. Президент Ж.Бушнинг янги АҚШ Миллий Хавфсизлик стратегиясида АҚШ улкан салоҳиятли ҳарбий қудрат ҳамда юқори даражада иқтисодий ва сиёсий таъсирга эга эканлиги таъкидланади. Бу мамлакатнинг улкан қудратидан кучлар мувозанатини барпо этишда фойдаланиш зарур. Америка ўз стратегиясини кучлар мувозанатини мустаҳкамлашга қодир ва шунга интилаётган кенг қамровли, реал коалициялар тузиш орқали амалга оширади.

Ҳар бир суверен давлатнинг халқаро майдондаги ҳаракатларининг асоси ва мезонларини миллий манфаат ташкил қила-

ди. Фақат кучгина уни ўз миллати, ўз халқининг манфаатларини амалга ошириш мажбуриятидан воз кечишга мажбур қилиши мумкин. Мос келмайдиган ёки қарама-қарши миллий-давлат манфаатлари тўқнаш келганда айнан куч (ҳарбий, иқтисодий, сиёсий, маънавий) баҳсда ҳал қилувчи аргумент бўлиб хизмат қилади. Кучнинг ўсиши миллий манфаатлар тизимида ўзгаришларни вужудга келтиради, кучнинг ҳажми эса уларни геосиёсий масштабда самарали амалга ошиш имкониятларини белгилайди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: Ўзбекистон, 1997. – 326-б.
2. Стратегия национальной безопасности США. 2006 г.
3. Концепция национальной безопасности Российской Федерации.
4. Макеев А.В. Политика и безопасность. – М.: Изд-во «Щит-М», 1998. – 270 с.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? // Политические исследования. – Москва, 1994. – №1. – С. 47-53.
6. Бжезинский Зб. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 1999. – 256 с.
7. Дипломатический словарь. Под ред. А.А.Громыко, А.Г.-Ковалева, П.П.Севостьянова, С.Л.Тихвинского. В 3-х т. – М.: Наука, 1985. Т.1. – 239 с.
8. Политическая энциклопедия. В 2-х т. Рук. проекта Г.Ю.-Семигин. – М.: Мысль, 2000. Т.1. – 750 с.
9. Политическая энциклопедия. В 2-х т. Рук. проекта Г.Ю.-Семигин. – М.: Мысль, 2000. Т.2. – 701 с.
10. Фукидид. История. – Л.: Наука, 1981. – 481 с.
11. Jeffrey W. Taliaferro. Security Seeking Under Anarchy. Defensive Realism Revisited // International Security, Vol 25, Issue 3, 2000/2001.
12. Janeen M. Klingner. International Relations Theory and the Transformation of the International System // International Politics, Vol 34, December, 1997.
13. Edward Newman. Human Security and Constructivism // International Studies Perspectives, Vol 2, 2001.
14. J. Ann Tickner. Gendering World Politics. – Columbia, 2001. – 345 p.
15. Walker R.B.J. One World, Many Worlds. Struggles for a Just World Peace. – L.: 1988. – 278 p.

Тестлар:

1. Геосиёсат – бу:

- а) географик омилларнинг мамлакатлар ташқи сиёсатларига таъсирини ўрганувчи фан
- б) мамлакат демографик ва географик омилларини бирга-ликда ўрганувчи фан
- в) ҳокимият ва қитъалар ҳамда уларда истиқомат қилувчи аҳолининг ўзаро боғлиқлиги ҳақидаги фан
- г) географик жиҳатдан стратегик позицияни эгаллаш ҳақидаги фан

2. Геосиёсатнинг нечта асосий қонуниятлари мавжуд?

- а) 1
- б) 2
- в) 3
- г) 4

3. Омил – бу:

- а) бирор-бир жараён ёки ҳолатнинг хусусиятлари, айрим жиҳатлари, мақсадли йўналишларини ифода этиб, уни ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади
- б) бирор-бир жараёнга таъсир кўрсатиш орқали керакли йўналишга буриб юбориш ҳолати
- в) сиёсий ва ижтимоий жараёнларнинг асосий жиҳатларини ифодалаб берувчи ҳолат
- г) сиёсат субъектлари интилишларини белгилаб берувчи ва уни шаклланишига таъсир кўрсатувчи куч

4. «Яшаб қолиш»ни қандай стратегиялар асосида амалга ошириш мумкин?

- а) устунлик/гегемония стратегияси
- б) кучлар мувозанати стратегияси
- в) а ва б жавоблар тўғри
- г) тўғри жавоб йўқ

5. Кучлар мувозанати – бу:

- а) максимал даражада иқтисодий ўсишни таъминлаш орқали ўзга давлатлар/кучларни ушлаб туриш
- б) жамиятда/халқаро муносабатларда бир неча гуруҳлар/давлатлар орасида тенглик ва нисбий мувозанатнинг мавжудлиги
- в) халқаро муносабатларда коалициялар тузиш орқали кучли давлатларни тийиб туриш
- г) халқаро муносабатларда ҳарбий жиҳатдан устунликни қўлга киритишга ҳаракат қилаётган давлатларга босим кўрсатишни таъминлаш шакли

6. Бир давлат хавфсизлигининг юқори даражага кўтарилиши оқибатида жаҳон ҳамжамиятида ушбу давлат фаолиятига нисбатан хавфсирашнинг пайдо бўлишига олиб келувчи ва эҳтимолдаги рақибга ҳарбий жиҳатдан қарши турувчи иттифоқларга уюшишига туртки бўлувчи омил – бу:

- а) хавфсизлик парадигмаси
- б) хавфсизлик омиллари
- в) хавфсизлик мезонлари
- г) хавфсизлик дилеммаси

7. Миллий-давлат манфаатлари – бу:

- а) объектив категория
- б) тарихий категория
- в) а ва б жавоблар тўғри
- г) тўғри жавоб йўқ

8. Ўз чегараларидан ташқарида ҳукмронлик қилувчи ёки мавжуд геосиёсий ҳолатни ўзгартира олиш йўлида қобилият ва миллий иродага эга бўлган давлатлар - ... дейилади.

- а) фаол геостратегик иштирокчилар
- б) геосиёсий марказлар
- в) қоқоқ давлатлар
- г) қудратли давлатлар

9. Жойлашишлари ва табиий жиҳатдан юзага келадиган потенциал заифлик оқибатида геостратегик иштирокчиларга имконият туғдириб берадиган омиллар билан белгиланувчи давлатлар - ... дейилади.

- а) фаол геостратегик иштирокчилар
- б) геосиёсий марказлар
- в) қоқоқ давлатлар
- г) қудратли давлатлар

10. Геосиёсий хавфсизлик – бу:

- а) давлат геостратегик манфаатларини таъминлаб берувчи ҳолат
- б) ташқи сиёсатда амалга оширилиши лозим бўлган вази-фаларни аниқлаб берувчи ҳолат
- в) миллий хавфсизликнинг хусусиятларини очиб берувчи ҳолат
- г) геосиёсий манфаатларнинг ҳимояланганлик ҳолати

Топшириқлар:

1. «Геосиёсий омиллар давлатларнинг ташқи сиёсати ва миллий хавфсизлигининг стратегик вази-фалари ва йўналишларини белгилаб олишда ҳал қилувчи индикаторлар бўлиб қол-

моқда» ҳамда «геосиёсатнинг деярли барча масалалари давлат хавфсизлиги билан боғлиқ» жумлаларини қандай изоҳлайсиз?

2. Наполеоннинг «ўз географиясини билиш - ўз ташқи сиёсатини билишдир», АҚШлик машҳур тадқиқотчи Зб.Безежинскийнинг «географик жойлашув давлат-миллатларнинг ташқи сиёсий йўналишларини белгилашда ҳанузгача таянч нуқтаси бўлиб қолмоқда, миллий ҳудуд ўлчамлари эса мақом ва кучнинг энг муҳим мезони сифатидаги аҳамиятини сақлаб қолмоқда» деган фикрларини қандай тушунасиз? Сиз уларнинг фикрларига қўшиласизми?

3. С.Хантингтоннинг «Цивилизациялар тўқнашуви» мақола-си билан танишиб чиқинг ва унинг асосий жиҳатларини конспект қилиб олинг.

4. «Ўзида тарих, сиёсат ва географияга оид билимларни мужассамлаштирган геосиёсий таҳлилсиз миллий хавфсизлик асосларини ва концепциясини яратиб, шакллантириб бўлмайдми» жумласини Сиз қандай шарҳлайсиз? Фикрларингизни асослаб беришга ҳаракат қилинг.

5. Машҳур инглиз сиёсий арбоби лорд Пальмерстоннинг: «Бизнинг на доимий иттифоқчиларимиз ва на доимий душманларимиз бор. Бизнинг доимий манфаатларимиз бор ва биз уларга риоя қилишимиз даркор», деган ибораси тўғрими? Сиз буни қандай тушунасиз?

6. АҚШ сиёсий арбоби Генри Киссинжернинг: «Бир мамлакат учун мутлақ хавфсизлик бошқалари учун мутлақ заифликни англатади», деган фикрига қўшиласизми?

7. Тадқиқотчи олимларнинг «миллий хавфсизликни таъминлашда анъанавий ёндашувлардан воз кечиш», «кучлар мувозанати концепциясидан манфаатлар мувозанати концепциясига» ўтиш ғояларини шарҳлаб беринг. Бу ҳолатларни қандай амалга ошириш, ёки уларни қандай таъминлаш мумкин?

8. «АҚШ Миллий Хавфсизлик стратегияси» билан танишиб чиқинг ва ундаги асосий ғояларни конспект қилиб олинг. Агар шундай ҳужжатни тайёрлаш Сизнинг зиммангизга юклатилса, у ҳолда Сиз нималарга эътибор қаратган бўлар эдингиз? Фикрларингизни асослашга ҳаракат қилинг.

9. «Ҳар бир суверен давлатнинг халқаро майдондаги ҳаракатларининг асосини миллий манфаат ташкил қилади. Фақат кучгина уни ўз миллати, ўз халқининг манфаатларини амалга ошириш мажбуриятидан воз кечишга мажбур қилиши мумкин», деган жумлаларни Сиз қандай изоҳлайсиз? Бунда «манфаат» ёки «куч» бирламчими?

Тест жавоблари:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
в)	г)	а)	в)	б)	г)	в)	а)	б)	г)

6-мавзу. Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг асосий жиҳатлари

Таянч атамалар:

ахборот, ахборот хавфсизлиги, ахборот ресурслари, ахборот курули, ягона ахборот макони, ахборот жарёнлари, ахборот тизими

6. 1. Ахборот хавфсизлиги – миллий хавфсизликнинг таркибий қисми

6. 2. Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг инфор- мацион-психологик ва ташкилий-техник жиҳатлари

6. 1. Ахборот хавфсизлиги – миллий хавфсизликнинг таркибий қисми

Замонавий илмий-техникавий инқилоб жамият ҳаётининг моддий асосларини радикал равишда тартибга солди. Халқларнинг турмуш даражасини ҳудуд ёки ер ресурслари эмас, балки ахборот, интеллектуал ёки маънавий салоҳият белгилаб бера бошлади. Булар эса муҳофазаланган ва самарали равишда фаолият кўрсатадиган давлатнинг ахборот муҳитида ташкил топади.

Сиёсий муҳитда куч эмас, балки ахборот омили тобора катта аҳамият касб эта бошлади. Ташқи сиёсий муваффақиятлар нафақат иқтисодий ва ҳарбий кудрат билан, балки жаҳонда кечаётган асосий ахборот ва маданий жараёнлар устидан назоратни ўрнатишга қаратилган демократия дастурлари ва оммавий демократия муваффақиятлари билан белгиланади.

«Информация» сўзи ўз маъноси чегарасини бир кенгайтириб, бир торайтириб эволюцион равишда ривожланди. Биринчи навбатда «информация» - «тасаввур», «тушунча», кейинчалик эса «хабар», «хабарни етказиш» деган маънони англатади.

Хорижий сўзлар луғатида «информация»га қуйидаги таъриф берилади:

«Информация» - (лот) «хабар»; «вазиятнинг ҳолати ёки бирор-бир шахснинг фаолияти, бирор-бир нарса ҳақида маълум қилувчи хабар».

Информация - (лот. Informatio - тушунтириш, маълум қилиш) - кибернетиканинг асосий тушунчалардан бири бўлиб, кўрсаткичлар, маълумотлар, хабарларнинг мажмуи ва ҳ. к.

Информация - тасаввурнинг шаклига қарамасдан шахслар, воқеалар ва жараёнлар тўғрисидаги маълумотлар⁵.

⁵ Закон Российской Федерации «Об информации, информатизации и защите информации» // <http://www.netoscope.ru/docs/2000/07/31/22.html>

Шахснинг инфор­мацион фаолияти. Инсоннинг ҳар бир фаолияти ахборот, яъни йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш ва етказиш билан боғлиқ.

Ҳар қандай маҳсулот сингари информация ҳам унга муҳтож бўлган истеъмолчиларга эга ва шу боис муайян истеъмол этилувчи сифатларга, ҳамда ўзининг эгалари ва ишлаб чиқувчиларига эга.

Информацияга куйидаги 3 зарурий белгилар хос:

- ♦ информация қонунда белгилаб қўйилган қонуний мақсадлар билан боғланиши керак;
- ♦ информациянинг ошкор этилиши ушбу мақсадларга сезиларли таъсир кўрсатиши керак;
- ♦ ушбу мақсадга етказилган зарар мазкур ахборотни маълум қилишга нисбатан қизиқишдан устун бўлиши керак.

Ҳар бир ахборот тизими куйидаги уч вазифани ўзида му­жассам этади:

- ♦ атрофдаги жараёнларни фаолиятни акс эттирувчи ин­формацион ресурсни шакллантириш (дунё ахборот моделини шакллантириш);
- ♦ инфор­мацион ресурсларни ташқи ва ички таҳдидлардан муҳофаза қилиш (информацион моделнинг барқарорлиги ва ишончлилигини таъминлаш);
- ♦ ташқи муҳит билан хавфсиз ва самарали ахборот ал­машувини ташкил этиш (жаҳон тараққиётига мос ахборот мо­делини ривожлантириш).

Ҳозирги вақтда инсон ижтимоий муҳитда фаолият олиб бориши учун доимий равишдаги ахборот оқими­га эҳтиёж сеза­ди. Ижтимоий субъект сифатида фаолият юри­тувчи атроф олам, ижтимоий муҳит билан доимий ахборот алоқаси нормал турмуш кечиришнинг муҳим шартларидан ҳисобланади.

Турли оммавий коммуникация воситаларидаги доимий ах­борот алоқаси ва доимий ахборот оқимларига эҳтиёж куйида­ги мақсадларни амалга ошириш учун керак бўлади:

- ♦ замонавий вазият ва ижтимоий муҳитда ўз ўрнини то­пиш, кенг миқёсда эса – жамиятда ижтимоийлашув (ушбу жа­миятга хос бўлган кадриятлар, меъёрлар, кўрсатмалар, феъл­атворларни шахс томонидан ўзлаштирилиши);
- ♦ шахс интеллектуал даражасининг ошишига кўмак бе­рувчи мунтазам таълим олиш жараёнининг ўрнини босувчи уму­мий дунёқарашни ривожлантириш;
- ♦ кундалик амалий муамоларни ҳал этиш (керакли нар­саларни қаерда харид қилиш мумкин, қаерга саёҳатга бориш мумкин, автомобилни қандай тузатиш мумкин, қандай қилиб экинларни парваришлаш мумкин ва ҳ. к.);

♦ профессионал даражасини ошириш (махсус даврий нашр­лар ва бошқа оммавий коммуникацион воситалар ҳисобига).

Информацион риск деганда информация манбаи бўлган субъектнинг гаразли мақсадларда бирор-бир ижтимоий объек­тга очик ёки яширин мақсадларда беқарорлаштириш ва бузиб талқин қилиш мақсадида амалга оширилувчи ҳатти-ҳаракати тушунилади.

Информацион таҳдид – ахборот субъектининг ижтимоий субъектга эҳтиёжлари, манфаатлари ва интилишларидан ке­либ чиқувчи ахборот таъсирининг реал таҳдиди.

Информацион хавф - муайян бир ижтимоий тизимнинг ба­рқарор ижобий ривожланишини бузиш ва деформациялашга қаратилган маълум бир сиёсий ва ижтимоий кучларнинг шахс, жамият ва давлат манфаатларига реал инфор­мацион таъсири.

Информацион хавфсизлик – фуқаро, ташкилот, давлат ман­фаатларини шакллантириш, қўллаш ва ривожлантиришни таъ­минловчи жамият ахборот муҳитининг ҳимояланган ҳолати.

Ахборот технологиялари кескин ривожланиб бораётган ша­роитда ахборот хавфсизлиги шахс, жамият, давлат ҳаётининг муҳим миллий манфаатларини таъминлашда катта аҳамият касб этмоқ­да. Шу боис Ахборот уруши ахборотнинг қўлланилиши, унинг жамиятдаги ўрни ва ролини белгилашга нисбатан янги ёндашув­лардан келиб чиқади. «Ахборот хавфсизлиги» ёки «ахборот уру­ши» атамаси талқини унинг қўлланишидаги нисбатан икки – тех­ник ва гуманитар – соҳалар моҳиятидан келиб чиқади.

Техник соҳада ахборот уруши мураккаблиги ва кўпхара­жатлилиги билан ажралиб туради ва куйидаги йўналишларни ўз ичига қамраб олади:

1) давлат фаолиятини таъминлаб турувчи инфратузилма­лар – телекоммуникация, транспорт тармоқлари, электростан­циялар, банк тизими ва б.;

2) саноат шпионажи – патентланган маълумотларнинг ўғир­ланиши, алоҳида аҳамият касб этувчи маълумотлар, хизмат­ларни бузиш/ўзгартириш ёки йўқотиш; рақиблар ҳақида кенг қамровли маълумотларини йиғиш ва ҳ.к.;

3) VIP-шахсларнинг паролларини, идентификациявий ра­қамларини, банк ҳисобларини бузиш ва улардан фойдаланиш, ёпиқ аҳамият касб этувчи маълумотларга эга бўлиш, дезин­формацияни тарқатиш;

4) ҳарбий объект ва тизимлари қўмондонлиги ва бошқару­ви жараёнларига электрон аралашув, «штаб урушлари», ҳар­бий коммуникация тармоқларини издан чиқариш;

5) Интернет бутунжаҳон компьютер тармоғи (маълумотларга қараганда Интернет тармоғида ҳарбийларнинг 150.000 компь-

ютерлари фаолият юритади ва ҳарбий алоқа линияларининг 95% очик телефон тармоқлари орқали ўтади)⁶.

Ахборот-психологик урушнинг асосий тамойиллари қуйидагиларда намоён этилади:

1. Ахборот ассимметрияси тамойилини қўллаш, душман ахборот объектлари яқинида ассимметрик қурол учун заиф бўлган янги ассимметрик хусусиятларга эга ахборот макони тизими ни юзага келтириш.

2. Ахборот-психологик таъсирни амалга оширишда яширинлик ва анонимлик, уларни «бегона байроқ остида» ҳамда ахборот маконининг исталган нуқтасидан амалга ошира олиш имконияти.

3. Кенг доираларда бошқарилувчи информацион таъсирнинг бир-бирига оҳиста ўтиши, уларни амалга ошириш интенсивлиги ва давомийлиги: «шок», «зарба», «қамал»дан тортиб оҳиста кечувчи, латент, узоқ йиллар мобайнида оз-оздан таъсир кўрсатишга мўлжалланган ахборотни бошқариш.

4. Вақт ва маконда юқори даражада мувофиқлаштирилувчи таъсир курсатишнинг кўпаспектлиги ва кўпобъектлилиги. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига ахборот тизимлари ва технологиялари «таъсири»нинг ортиб бориши турли соҳалар, жараёнлар, мамлакатлар, объектлар, гуруҳлар, шахсларга таъсир кўрсатиш учун тегишли равишда қабул қилинган алгоритмга информацион таъсирни «тизимга солиш», «таъсир кўрсатиш кўламини»нинг босқичма-босқич ва турли йўналишларда амалга ошириш имкониятини яратиб беради.

5. «Кичкина» ахборот таъсирини кўрсатиш орқали якунида «катта» натижаларни қўлга киритиш қобилияти. Тенденцияларни аниқлаш ҳамда фақат кечаётган жараёнларни эмас, балки улардан олдин юзага келувчи ўзгаришларни (тенденциялар) бошқариш имкониятини берувчи юқори даражада вазият ривожини моделлаштиришда информацион-психологик урушда иштирок этувчи давлатлар сарф-харажатлар билан бошқарувчан таъсир кўрсатиш қобилиятига эгалар.

6. Тутиб туриш функцияларини ахборот соҳасига ўтказиш. Дунёдаги етакчи давлатлар тийиб туриш функцияларини амалга оширишда привентив фаолиятга таянадилар. Ахборот устунлигига эришиш бунинг учун асос ва керакли бўлган шарт-шароитларни яратиб беради. Жаҳонда ядро қуролсизланишига эришилган тақдирда ахборот устунлиги жаҳон хавфсизлигини, жумладан куч аспектида ҳам етакчиликни ушлаб турувчи ва таъминлаб берувчи асосий механизм бўлиб қолиши мумкин.

⁶ Павлютенкова М.Ю. Информационная война: реальная угроза или современный миф? // Власть. – Москва, 2001. – №12. – С. 19-23.

7. Информатизациялашиш куч жиҳатдан (ҳарбий) хатти-ҳаракатларнинг самарадорлигини оширишда асосий заҳира ҳисобланади. Америкалик мутахассисларнинг фикрига кўра, анъанавий қуроллар тизими қиймати аксарият мамлакатлар томонидан эришиб бўлинган «амалий жиҳатдан ривожланган нуқтаси»га эгаллиги юқоридаги фикрлар исботи сифатида қаралиши мумкин.

8. Ахборот таъсири доирасига тушиб қолган соҳада беқарорликни юзага келтириш ҳамда келгусида керакли натижалар олишнинг тамойилларидан бири сифатида уни бошқариш (ёки ундан фойдаланиш)⁷.

Россия Федерацияси Ахборот хавфсизлиги доктринасида «информацион хавфсизлик» деганда шахс, жамият ва давлатнинг мувозанатлашган манфаатлари мажмуини белгилаб берувчи ахборот соҳасида РФ миллий манфаатларининг ҳимояланганлик ҳолати тушунилади, деб кўрсатилади.

Украина президенти қошидаги Ахборотлаштириш масалалари бўйича миллий агентлик раиси ўринбосари А.Барановнинг таърифича: «Ахборот хавфсизлиги – шахс, жамият ва давлат ҳаётий муҳим миллий манфаатларининг биринчидан, ахборотнинг тўлиқсиз, кечиккан ва ишончсизлиги ё салбий ахборот таъсирида, иккинчидан, ахборот технологияларининг салбий фаолияти, учинчидан, ахборотнинг рухсатсиз тарқатилиши натижасида етказилиши мумкин бўлган зарар кўламини минимал даражага тушириш орқали ҳимояланганлик даражаси». Шундай қилиб, унинг фикрича, информациявий муносабатларнинг шаклланмаганлиги, сифатсиз информацияни қўллаш ва ҳ.к. натижасида зарар етказилса, у ҳолда бу кимнингдир ҳуқуқ ва манфаатлари бузилганлиги, информацион хавфсизликнинг сусайганлигидан далолат беради.

АҚШ харбийлари информацион урушга – миллий стратегия манфаатлари йўлида ахборот устунлигига эришишга қаратилган ҳамда бир вақтнинг ўзида ўз ахбороти ва ахборот тизимларини ҳимоялаган ҳолда рақиб ахбороти ва ахборот тизимларига таъсир кўрсатиш йўллари орқали амалга оширилдиган ҳаракат, деб таъриф беришади. Айни пайтда АҚШда 3 йўналишда – қуролли кучлар, махсус хизматлар ва миллий миқёсда тайёргарлик олиб борилмоқда.

Ахборот хавфсизлиги - бу ахборотнинг тўлиқсизлиги, ўз вақтида эмаслиги ва ишончсизлиги, ҳамда ахборотни санкциялаштирилмаган ҳолда тарқатиш натижасида юзага келувчи зарарни минимал даражага тушириш орқали шахс, жамият ва

⁷ Манойло А.В. Информационно-психологическая война: факторы, определяющие формат современного вооруженного конфликта // <http://psyfactor.org/lib/psywar35.htm>

давлат ҳаётий муҳим миллий манфаатларининг ҳимояланганлик даражаси.

Шундай қилиб, ишончсиз инфор­мацион алоқаларнинг мукам­мал эмаслиги, сифатсиз инфор­мацияни қўллаш асосида зарар етказилса, у ҳолда кимнингдир ҳуқуқ ва ман­фаатларига зарар етади ва бу инфор­мацион хавфсизликнинг сусайишидан далолат беради.

Бундай таърифлар орқали инфор­мацион хавфсизликда ҳал этилмаган қуйидаги муамоларни кўриш мумкин:

- ♦ илмий жиҳатдан асосланмаган ахборот сиёсати ва дав­латда инфор­мацион хавфсизлик сиёсатининг мавжуд эмас­лиги;

- ♦ инфор­мацион хавфсизлик ва инфор­мацион алоқаларда норматив-ҳуқуқий асоснинг номукам­маллиги;

- ♦ давлат инфор­мацион инфратузилмаларининг номукам­маллиги;

- ♦ хорижий давлатларнинг мамлакат томонидан ахборот тарқатиш ва янги инфор­мацион технологиялар олишига чек­ловларнинг ўрнатилиши;

- ♦ давлат ва шахс инфор­мацион ман­фаатлар соҳасида ман­сабдор шахс, турли тузилма ва гуруҳларнинг ноқонуний фаолияти;

- ♦ инфор­мацион хавфсизликни таъминлаш буйича давлат тизимининг номукам­маллиги;

- ♦ инфор­мацион технологияни қўллашга асосланган ти­зимлар, жараёнларда маълум бўлмаган, назарга илинмаган вазиятларнинг юзага келиш эҳтимоли.

Инфор­мацион хавфсизликни «фуқаро ва ташкилотлар ман­фаатлари йўлида шаклланишини, қўлланилишини ва ривожла­нишини таъминловчи жамият ижтимоий муҳитининг ҳимоялан­ганлик даражаси» деб таърифлаш орқали, ахборот хавфсизли­гига таҳдидлар, ушбу таҳдидларнинг манбалари, уларни амал­га ошириш услублари ва мақсадлари, ҳамда хавфсизликка таъ­сир кўрсатувчи бошқа шарт-шароит ва хатти-ҳаракатларни бел­гилаб олиш керак бўлади. Шу билан бирга, зиён етказишга олиб келувчи ноқонуний хатти-ҳаракатлардан муҳофаза қилиш усулларини ҳам кўриб чиқиш керак бўлади.

Назарий жиҳатдан қуйидаги ҳолатлар ахборот хавфсизли­ги концептуал моделнинг компонентлари бўлиши мумкин:

- ♦ Таҳдид объектлари;
- ♦ Таҳдидлар;
- ♦ Таҳдид манбалари;
- ♦ Душман томонидан уюштириладиган таҳдид мақсадлари;
- ♦ Ахборот манбалари;

- ♦ Ноқонуний йўллар орқали махфий ахборотни олиш (усул­лари);

- ♦ Ахборот муҳофазаси йўналишлари;

- ♦ Ахборотни ҳимоялаш усуллари;

- ♦ Ахборотни ҳимоялаш воситалари.

Ахборот хавфсизлигига таҳдид объекти бўлиб унинг таркиби, ҳолати ва фаолияти (персонал, моддий ва молиявий қадриятлар, ахборот ресурслари) ҳақидаги маълумотлар ҳисобланади.

«Инфор­мация» ва «давлат органлари» тушунчалари кенг маъ­нода қўлланилади.

«Инфор­мация» ўз ичига давлат органларига тегишли бўлган инфор­мацион маълумотлар (ҳужжатлар, кассета, электрон маъ­лумотлар ва ҳ.к.), уларнинг манбаи (давлат органи ёки бошқа орган томондан қабул қилинганлиги), санасини қамраб олади. Бошқа барча инфор­мацияларга қўлланиладиган талабларни жорий этувчи тизимлаштирилган манбалар Қонун томонидан му­ҳофаза этилади.

Ахборот ошкоралигини таъминлаш мақсадида «давлат орга­ни» тушунчаси, унинг номи ёки ташкилотнинг шаклидан эмас, балки тегишли органнинг вазифаларидан келиб чиқиши керак бўлади.

Шу мақсадда, «давлат органлари»га ҳокимиятнинг барча тармоқлари ва даражалари, жумладан, маҳаллий органлари, сайлов органлари, суд органлари, давлат корхоналари ва таш­килотлари, ноҳуқумат-нотижорат ташкилотлар ҳамда давлат фа­олиятининг таъминланиши билан шуғулланувчи хусусий мулк­чиликдаги ташкилотлар (масалан, транспорт инфратузилмаси - авто йўллар ва темир йўллари фаолиятини сақлаб туриш ва таъминлаш) киради. Хусусий ташкилотлар ҳам, агар уларнинг қўлидаги инфор­мация ошкор этилганда асосий ижтимоий ман­фаатларга, масалан, атроф-муҳит ва соғлиққа зарар етказиши мумкин бўлган ҳолатларда мазкур тоифага киритилишлари зар­ур. Халқаро ташкилотлар ҳам ушбу ҳужжатда ифода этилган ахборот эркинлиги тамойиллари татбиқ этилувчи субъект бўлишлари мумкин.

Ахборот эркинлиги нафақат сўровга биноан давлат орган­ларининг ахборот беришлари, балки мавжуд ресурс ва имко­ниятлардан келиб чиққан ҳолда алоҳида ижтимоий аҳамиятга эга ҳужжатларни нашр этади ва тарқатади. Нашрга тақдим эти­лувчи маълумот шакллари унга эгалик қилувчи давлат орган­лари хусусиятига боғлиқ. Қонун маълумотларни ошкор этиш мажбуриятини ҳамда ошкор этилиши лозим бўлган ахборот­нинг асосий категорияларини белгилаб бериши лозим.

«Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонунининг «Ахборотнинг очиқлиги ва ошқора бўлиши керак, махфий ахборот бундан мустасно», - деб таъкидланади ва қуйидагилар «Махфий ахборот»га кирмаслиги айтилади:

фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, уларни рўёбга чиқариш тартиби тўғрисидаги, шунингдек давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, жамоат бирлашмалари ва бошқа нодавлат нотижорат ташкилотларининг ҳуқуқий мақомини белгиловчи қонун ҳужжатлари;

экологик, метеорологик, демографик, санитария-эпидемиологик, фавкулотда вазиятлар тўғрисидаги маълумотлар ҳамда аҳолининг, аҳоли пунктларининг, ишлаб чиқариш объектлари ва коммуникацияларнинг хавфсизлигини таъминлаш учун зарур бўлган бошқа ахборотлар;

кутубхоналарнинг, архивларнинг ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият кўрсатаётган юридик шахсларга тегишли ахборот тизимларининг очиқ фондларидаги мавжуд маълумотлар.

Ахборот технологиялари кескин ривожланиб бораётган ҳозирги шароитда ахборот хавфсизлиги шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий муҳим миллий манфатларини таъминлашда катта аҳамият касб этмоқда. Бу ҳолат қатор ривожланган мамлакатларнинг миллий конфиденциал ахборотини муҳофаза қилиш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айланиб бораётганлиги билан тасдиқланади.

«Ахборот уруши» атамаси биринчи маротаба АҚШ ҳарбий доираларида 1991 йилда қўлланила бошланди. Мазкур масала бўйича дастлабки расмий ҳужжат сифатида АҚШ мудофаа вазирининг 1992 йил 21 декабрдаги «Ахборот уруши» номли директивасини келтириш мумкин. Унда, хусусан, «душман билан қарама-қарши туриш шароитида ҳарбий кучлар ахборот ресурсларини ҳар томонлама инobatга олиш зарурияти» айтиб ўтилади. 1993 йилда Штаб Бошлиқлари Комитети директивасида информацион урушнинг асосий тамойиллари баён этилган.

Бироқ, 1948 йил 18 август куни АҚШ Миллий хавфсизлик кенгаши 20/1 рақамли «Россияга қарши урушда АҚШнинг мақсадлари» номли директивани қабул қилди. Мазкур сана АҚШнинг СССРга нисбатан ахборот уруши бошланган сана ҳисобланади. 20/1 рақамли директива АҚШда биринчи маротаба 1978 йилда «Тийиб туриш. 1945-1950 йилларга мўлжалланган Америка сиёсати ва стратегияси тўғрисидаги ҳужжатлар» номли тўпламда нашр этилади.

Айни пайтнинг ўзида МРБ (ЦРУ) томондан психологик уруш операциялари ишлаб чиқилди. Бу тушунча Америка армиясининг низом ҳужжатида (№33-5 рақамли дастурда) қуйидагича таърифланади: «душманнинг галабага бўлган иродаси йўқотилувчи, бу борада душманнинг сиёсий ва иқтисодий имкониятлари барбод қилинувчи; душман ўз иттифоқчилари ва бета-рафлар томонидан қўллаб-қувватланиши, ёрдам олиши ва хайрихоҳлигидан маҳрум бўлиши ёки бундай қўллаб-қувватланиши, ёрдам олиши ва хайрихоҳликка эришишнинг олди олиниши; мамлакатимиз халқи ва унинг иттифоқчилари орасида галабага интилишни юзага келтириш, қувватлаш ёки ошириш; нейтралларнинг қувватлаши, ёрдами ва хайрихоҳлигига эга бўлиш, сақлаб туриш ва ошириш борасида барча воситаларини, жумладан маънавий ва жисмоний (мунтазам армиянинг ҳарбий операциялари бундан мустасно, бироқ уларнинг психологик натижаларидан фойдаланган ҳолда) мувофиқлаштириш ва қўллаш».

1996 йил июнь ойида АҚШ Конгресси Сенати кўмитасида бўлиб ўтган йиғилишда Америка ахборот ва телекоммуникацион тизимларини информацион тажовуздан муҳофаза қилиш мамлакат миллий хавфсизлигини таъминлашда муҳим таркибий қисмлардан бири ҳисобланиши таъкидланди. Мазкур йўналишда амалга оширилаётган ишларни мувофиқлаштириш мақсадида АҚШ Миллий хавфсизлик агентлиги қошида информацион уруш олиб борувчи ва таҳдидларни бартараф этувчи махсус марказни ташкил этиш ҳақида таклиф илгари сурилади.

Ахборот урушининг мақсадлари қуйидагилардан иборат:

1. Соф мафкуравий таъсир ўтказишга уриниш.
2. Мамлакат аҳолисига нотўғри маълумот бериш (давлат ва ҳукумат раҳбарларига нисбатан ишончсизликни уйғотиш, давлат сиёсатининг айрим йўналишларига норозилик кайфиятларини туғдириш, расмий тарғибот ва ахборот манбалари ва каналларига ишончни йўқотиш).

3. Фуқароларга психологик босим ўтказишга уриниш (Мишмишлар тарқатиш, носоғлом кайфият туғдириш, турли ижтимоий гуруҳлар орасида душманона кайфиятларни – миллатчилик, расизм, диний экстремизм ва фанатизм уйғотиш).

Қуролли кучларда бу ўз ичига назарий, ташкилий ва моддий-техникавий тадбирларни қамраб олади. Армия, флот ва ҳарбий-ҳаво кучларида мазкур масалалар билан шуғулланувчи офицер лавозимлари жорий этилди. 1995 йил охирида Пентагон 1994-1995 йилларда ўндан ортиқ махфий равишда ўтказилган штаб ўйинларининг натижаларини умумлаштирди. Энг асосийси, АҚШ қуролли кучлари ракета-ядровий ва космик

дастурларга қараганда ахборот технологияларига катта маблағ сарфлаш орқали интенсив суръатларда Ахборот Қуроли билан таъминланмоқдалар.

Давлат информатсион сиёсати ички бозорни ахборот қуроли яширин элементларининг кириб келишидан муҳофаза қилувчи ўз информатсион технологияларини ривожлантиришга йўналтирилган протекционистик бўлишини талаб этади. Бу хорижий давлатлардан информатсион воситаларининг катта миқдорда сотиб олиниши ҳамда уларнинг нафақат хусусий сектор, балки давлат муассасаларида қўлланилиши масалалари билан ҳам боғлиқ.

Махсус хизматларда ўзига хос равишда интенсив ишлар олиб борилмоқда. Миллий хавфсизлик агентлиги компьютер ва компьютер тизимларининг тасодифан «касалланиш» методикасини ҳамда компьютер вируслари ва мантиқий бомбалар учун турли хил «кириб қолиш» схемаларини ишлаб чиқади. МРБда икки дастур бўйича фаолият олиб борилади. Уларнинг биринчиси, «Чипинг» - тинчлик даврида ҳарбий-саноат комплекси тизимларига керакли вақтда киритилиши назарда тутилган мантиқий бомба ва вирусларни ёйишни назарда тутати.

Иккинчи дастур – муҳофаа корхоналарида фаолият кўрсатадиган дастурчиларга нисбатан таъсир усулларни ишлаб чиқиш ва бу орқали кризис вазиятларда ушбу мутахассисларни мазкур корхоналар ахборот тизимларига мантиқий бомба ва вирусларни сингдиришга жалб этишни назарда тутати.

АҚШнинг миллий миқёсда ахборот урушига тайёргарлик кўриши «миллий информатсион инфратузилмани такомиллаштириш» масаласи билан боғлиқ. Бу эса, оммавий информатсион-банк тизимининг барча электрон воситалари, алоқа, транспорт, энергетика, саноат ва хизмат кўрсатиш соҳа тизимларини тартибга солиш орқали амалга оширилади.

АҚШда ахборот қуролининг турли тизимлари яратилган ва амалиётга татбиқ этилган. Ушбу тизимларни мақсади ва соҳалари (объект) бўйича қуйидаги 3 турга ёки синфларга ажратиш мумкин:

1. Давлат бошқаруви ва ҳарбий объектлар, саноат, транспорт, алоқа, энергетика, банклар ва бошқа муассасаларнинг фаолиятини таъминловчи ахборот тизимлари ва тармоқларини ишдан ва издан чиқарувчи ахборот қуроллари.

2. Инсонлар руҳиятига таъсир кўрсатиш орқали уларнинг ҳатти-ҳаракатларини бошқариш имконини берувчи ахборот қуроллари. Форс кўрфази урушидан кейин Пентагон илмий-тадқиқот марказларида осмонда мусулмон валийлари голографик тасвирини яратувчи воситалар ишлаб чиқарилган: «са-

модан туриб улар ўз диндошларини қаршилик кўрсатиш бейфойда эканлигига ундайдилар».

3. Радиоэлектрон босими – бу электромагнит ва инфрақизил тўлқинлар таъсири орқали душманнинг электрон воситалари фаолиятини бузиш ёки унга тўсқинлик қилишга қаратилган радиоэлектрон кураш тури.

Компьютер тизимларини «Ахборот қуроллари»дан муҳофаза қилиш - ахборот хавфсизлигини таъминлаш соҳасида янги йўналиш ҳисобланади. Ушбу масала сўнгги пайтларда хорижий давлатларда «информатсион уруш» олиб бориш концепциялари ишлаб чиқиладиганлиги ҳақидаги маълумотлар сонининг ортиб бораётганлиги сабабли тобора долзарб аҳамият касб этмоқда. Бугунги кунда «Ахборот қуроли» давлат ахборот хавфсизлигига амалда асосий таҳдидлардан бири саналади.

Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим масалалари қуйидагилардан иборат:

- ♦ эркин ахборот олиш эҳтиёжи билан ахборотни тарқатиш борасидаги чегаралаш ўртасида зарурий мувозанатни таъминлаш;

- ♦ глобал ахборот маконида мамлакат миллий манфаатларини ҳимоялаш мақсадида ахборот тизимини такомиллаштириш, янги ахборот технологиялари ривожини тезлатиш ва уларни оммалаштириш, излаш, йиғиш, сақлаш, қайта ишлаш ва ахборотни таҳлил қилиш воситаларини умумлаштириш;

- ♦ тегишли норматив-ҳуқуқий асосни яратиш.

Экспертларнинг фикрича, ахборот хавфсизлигини таъминлаш борасида қуйидаги вазифаларни ҳал этишга эътиборни қаратиш керак бўлади:

- ♦ ахборот олиш борасида фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига риоя этиш;

- ♦ миллий-маънавий кадриятларни муҳофаза қилиш;

- ♦ миллий-маданий меърос, ахлоқ меъёрлари ва ижтимоий кадриятларни тарғиб қилиш;

- ♦ ишончли ахборот олиш борасида фуқаролар ҳуқуқларини таъминлаш;

- ♦ мамлакат замонавий информатсион-телекоммуникацион инфратузилмасини ривожлантириш.

Ахборотни самарали муҳофаза қилиш учун қуйидаги комплекс вазифаларни ҳал этиш имконини берувчи ривожланган методологик асосни ташкил этиш талаб қилинади:

- ♦ ахборот хавфсизлиги учун жавобгар органлар тизимини яратиш;

- ♦ ахборот хавфсизлигини таъминловчи назарий-методологик асосларни ишлаб чиқиш;

- ♦ ахборотни муҳофаза қилиш ва уни автоматлаштириш бошқаруви масаласини ҳал этиш;
- ♦ ахборот хавфсизлигини таъминловчи масалалар ечимини белгилаб берувчи норматив-ҳуқуқий асосларни яратиш;
- ♦ ахборотни муҳофаза этиш воситаларини ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш;
- ♦ ахборотни муҳофаза қилувчи мутахассислар малакасини ошириш бўйича тавсия тайёрлаш;
- ♦ ахборот технологиялари хавфсизлигини таъминлашнинг норматив-методик асосини тайёрлаш.

6.2. Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг инфор- мацион-психологик ва ташкилий-техник жиҳатлари

«Информацион-психологик уруш» атамаси сиёсий соҳага АҚШ ҳарбий доиралари луғати орқали кириб келди. Мазкур атаманинг («information and psychological warfare») сўзма-сўз таржимаси инглиз тилидан олинган бўлиб, муайян расмий ҳужжат ёки илмий мақоладан келиб чиққан ҳолда «информацион рақобат» ёки «информацион ва психологик уруш» деб таржима қилинади. Ушбу тушунчаларнинг маънолари бир хил бўлишига қарамасдан, россиялик олимлар орасида иккига - «информацион рақобат» ва «информацион уруш» тарафдорларига бўлиниш кўзга ташланмоқда.

«Информацион психологик уруш» атамасини муомалага киритар эканлар америкалик ҳам ҳарбий, ҳам ноҳарбий олимлар қисқа муддатли, бугунги кун манфаатлари билан эмас, балки яқин истиқбол манфаатларига йўналтирилган, Америка маданиятига хос бўлган прагматик мафкура анъаналарига риоя этадилар: «ахборот уруши» атамасини қўллар эканлар, улар ҳукумат доираларида ва жамият онгида муносабатларнинг ушбу шакллари истиқболда ривожланиб, самарали бўлиши, ҳамда анъанавий қуролли қарама-қаршиликни умуман сиқиб чиқаришини назарда тутадилар.

Америка мутахассислари фикрига кўра, улар одам психологиясини шунчалик яхши тадқиқ этиб уни бошқаришни ўргандиларки, сўзсиз бўйсунушни таъминлаш учун уларга энди «қаттиқ» кучни - армия ва полицияни ишлатишнинг ҳожати қолмади. Бўсундиришнинг худди шу усуллари бошқа ижтимоий тизимга нисбатан ҳам қўлланилиши мумкин. Уларнинг фикрича, агар ижтимоий тизим «ўз хоҳишига биноан» бўйсунушни истамаса, улар махфий информацион-психологик таъсир кўрсатувчи замонавий комплекс технологиялари ёрдамида мажбурлашлари мумкин, бунда бўйсунмаётган ижтимоий тизим учун

бундай қарама-қаршилик натижаси урушда мағлуб бўлиш маъносини англатади.

Россиялик экспертлар фикрича, америкаликлардаги ин- формацион уруш можароли ижтимоий-сиёсий муносабатлар ривожланишнинг замонавий фазасини англатувчи термин сифатида эмас, балки ташқи сиёсатнинг шаклланиш вектори, сиёсий курсни белгилаб олиш дастури ҳамда сиёсий бошқарув инструментлари эволюциясининг якуний мақсади сифатида ифодаланади. Шу боис, рус олимларининг замонавий ин- формацион-сиёсий конфликтларни «информацион уруш» ёки «информацион қарама-қаршилик» атамаларини қўллаш мақсадга мувофиқлиги борасида олиб бораётган қизгин баҳслари, фикримизча, фан учун аҳамиятли бўлган натижаларга олиб келмайди.

Жамият фикрига мақсадли таъсир ўтказишга қаратилган сиёсат халқ оммаси руҳиятини, реал воқеликни билишни талаб этади. Шу боис, бир тарафдан, информацион-психологик таъсирни назорат остида бўлган барча каналлар орқали, иккинчи тарафдан эса, ижтимоий фикрни ҳар тарафлама ўрганиш керак бўлади.

Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг асосий вазифалари:

- ♦ ахборот хавфсизлигига таҳдид манбаларини аниқлаш, баҳолаш ва башорат қилиш;
- ♦ ахборот хавфсизлигини таъминлашга қаратилган давлат сиёсатини ишлаб чиқиш, давлат ҳокимияти органлари ва ахборот хавфсизлигини таъминлаш бошқармалари фаолиятини мувофиқлаштириш.

Қадриятларни тарғиб этишнинг анъанавий тарғиботи фарб журналистикасида «тарғиботнинг етти усули» остида маълум: «ёрлиқлар илиш» (name calling), «ёрқин мавҳумлик» (glittering generality), «гувоҳ беришлик» (testimonial), «ўз шерикларимиз» (plain folks), «умумий вагон» (band wagon), «нотўғри талқин» (card stacking), «кўчириш» (transfer).

Информацион-психологик урушнинг асосий тамойиллари қуйидагиларда намоён этилади:

1. Информацион ассиметрик тамойилини қўллаш, душман ахборот объектлари яқинида ассиметрик қурол учун заиф бўлган янги ассиметрик хусусиятларга эга ахборот макони тизимини юзага келтириш.

2. Информацион-психологик таъсирни амалга оширишда яширинлик ва анонимлик, уларни «бегона байроқ остида» ҳамда ахборот маконининг исталган нуқтасидан амалга ошира олиш имконияти.

3. Кенг доираларда бошқарилувчи информатсион таъсир бир-бирига оҳиста ўтиши, уларни амалга ошириш интенсивлиги ва давомийлиги: «шок», «зарба», «қамал»дан тортиб оҳиста кечувчи, латент, узоқ йиллар мобайнида оз-оздан таъсир кўрсатишга мўлжалланган ахборотни бошқариш.

4. Вақт ва маконда юқори даражада мувофиқлаштирилувчи таъсир қўрсатишнинг кўп аспектилиги ва кўп объектиллиги. Ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларига ахборот тизимлари ва технологиялари «таъсири»нинг ортиб бориши турли соҳалар, жараёнлар, мамлакатлар, объектлар, гуруҳлар, шахсларга таъсир кўрсатиш учун тегишли равишда қабул қилинган алгоритмга информатсион таъсирни «тизимга солиш», «таъсир кўрсатиш кўлами»нинг босқичма-босқич ва турли йўналишларда амалга ошириш имкониятини яратиб беради.

5. «Кичкина» информатсион таъсир кўрсатиш орқали якунида «катта» натижаларни қўлга киритиш қобилияти. Тенденцияларни аниқлаш ҳамда фақат кечаётган жараёнларни эмас, балки улардан олдин юзага келувчи ўзгаришларни (тенденциялар) бошқариш имкониятини берувчи юқори даражада вазият ривожини моделлаштиришда информатсион-психологик урушда иштирок этувчи давлатлар кичик ҳажмдаги сарф-харажатлар билан бошқарувчан таъсир кўрсатиш қобилиятига эгалар.

6. Ушлаб туриш функцияларини информатсион соҳага ўтказиш. Дунёдаги етакчи давлатлар ушлаб туриш функцияларини амалга оширишда превентив фаолиятга таянадилар. Информатсион устунликка эришиш бунинг учун асос ва керакли бўлган шарт-шароитларни яратиб беради. Жаҳонда ядро қуролсизланишига эришилган тақдирда информатсион устунлик жаҳон хавфсизлигини, жумладан куч аспектида ҳам етакчилиқни ушлаб турувчи ва таъминлаб берувчи асосий механизм бўлиб қолиши мумкин.

7. Информатизациялашиш куч жиҳатдан (ҳарбий) ҳатти-ҳаракатларнинг самарадорлигини оширишда асосий захира ҳисобланади. Америкалик мутахассисларнинг фикрига кўра, анъанавий қуроллар тизими қиймати аксарият мамлакатлар томонидан эришиб бўлинган «амалий жиҳатдан ривожланган нуқтаси»га эгаллиги юқоридаги фикрлар исботи сифатида қаралиши мумкин.

8. Информатсион таъсир доирасига тушиб қолган соҳада беқарорликни юзага келтириш ҳамда келгусида керакли натижалар олиш тамойилларидан бири сифатида уни бошқариш (ёки ундан фойдаланиш).

Ҳозирги босқичда информатсион муҳофаза қилиш борасида давлат сиёсатининг йўналишларига қуйдагилар киради:

1. Информатсион муҳофаза қилиш борасида фаолиятнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш.

2. Техник айғоқчилик ва техник каналлар орқали информатсион чиқиб кетишининг олдини олувчи Давлат муҳофаза тизимини ривожлатириш.

3. Информатсион муҳофаза қилиш масалаларини ҳал этувчи, бошқариш принцип ва услубларини ҳамда бу соҳада давлат тузилмалари фаолиятини мувофиқлаштиришга қаратилган концептуал ёндашув ва стратегияларни такомиллаштириш.

4. Информатсион қуролларнинг янги турлари, айғоқчиликнинг техник воситалари, уларни қўллаш усуллари ва оқибатларини таҳлил этиш ва башорат бериш, ушбу таҳдидларга мутаносиб ва аввалдан ҳаракат чоралари ва воситаларини ишлаб чиқиш.

5. Миллий информатсион технологиялари, тизим ва воситалари, дастурий таъминотни ривожлантириш ва қўллаш, уларнинг хавфсизлиги, ишончилиги, ҳаётийлиги, ҳимояланганлигини таъминлаш.

6. Информатсион муҳофаза қилиш соҳасидаги фаолиятни лицензиялаштириш ҳамда информатсион муҳофаза қилиш воситаларини сертификациялаштиришни такомиллаштириш.

7. Ахборотни муҳофаза қилиш тизим ва воситаларини ривожлантириш ҳамда унинг самарадорлигини назорат қилиш.

8. Ахборотни муҳофаза қилиш соҳасида фаолият юритувчи кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантириш.

9. «Internet» сингари халқаро алоқа тармоғи орқали давлат ахборот тизимларига ҳамда ҳарбий ва фуқаровий мақсадлардаги ёпиқ компьютер тармоқларига четдан кириш имкониятларини бартараф этувчи чора-тадбирларни амалга ошириш.

Қуйдагилар информатсион хавфсизлик тизимнинг асосий вазифалари бўлиши мумкин:

♦ Сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, гуманитар, информатсион, экологик, физиологик ва кишилиқ фаолиятининг бошқа соҳалардаги шахс ва жамият манфаатларни муҳофаза қилишга ва хавфсизлигини таъминлашга қаратилган хавфсизликнинг ижтимоий тузилмасининг шаклланишида иштирок этиш;

♦ Турли соҳаларда хавфсизлик масалаларини ҳал этишга йўналтирилган мавжуд иқтисодий ва ижтимоий субъектларнинг хавфсизликнинг ижтимоий тизимини ривожлантириш ҳамда ўзаро манфаатдорлик асосида унга интеграциялашув мақсадида ҳокимият органлари ва давлат бошқарувининг оммавий ахборот воситалари, конфессиянал уюшмалар, ижтимоий ва давлат органлари ва идоралари билан ҳамкорлиги;

◆ Фуқаровий тинчлик ва ҳамжиҳатликка эришиш, соғлом маънавий-маърифий муҳитга, жамиятнинг ҳар бир вакили онгини оширишга, ижодкорликка, ташаббускорлигига йўналтирилган ижтимоий тафаккурни шакллантириш;

◆ Салбий ҳолатлар: коррупция, жиноятчилик, маънавий оғишлар ва ш.к.га қарши курашиш;

◆ Илмий салоҳият, фондлар, ассоциациялар, ноформал ташкилотлар ва ш.к.ларни жалб этган ҳолда ижтимоий хавфсизлик концепция ва моделларини ишлаб чиқиш.

Информацион ресурслар – муайян ҳужжатлар ва ҳужжатларнинг маълум мажмуи, ахборот тизимларидаги ҳужжатлар ва ҳужжатлар мажмуи (кутубхоналарда, архивларда, фондларда, ахборот мажмуларида ва б.).

Информацион ресурслар ҳам давлатга тегишли бўлиши, ҳам нодавлат, яъни давлатга тегишли бўлмаслиги мумкин ва мулкнинг таркибий элементи сифатида фуқаролар, давлат ҳокимияти органлари, маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари, ташкилотлар ва ижтимоий уюшмалар ихтиёрида бўлади. Информацион ресурсларга эгалик ҳуқуқи тегишли фуқаровий қонунчилик орқали белгиланади.

Информацион жарёнлар – ахборотни йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш, излаш ва тарқатиш жараёнлари.

Информацион тизим – ҳужжатлар (ҳужжатлар тўплами) ва ахборот технологиялари мажмуининг, жумладан информацион жараёнларни амалга оширувчи ҳисоблаш техникаси ва алоқа воситаларини қўллаган ҳолда тартибли тизимга солинганлиги.

Информатизация - информацион ресурсларни шакллантириш ва қўллаш асосида фуқаролар, давлат ҳокимияти органлари, ўз-ўзини бошқариш органлари, ташкилотлар, ижтимоий уюшмаларнинг информацион эҳтиёжларини қондириш ва ҳуқуқларини амалга оширишнинг оптимал шарт-шароитларини яратувчи ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техникавий ташкилий жараён.

Фуқаролар ҳақида ахборот (шахсий маълумотлар) - шахсни ўрганишга имкон берувчи унинг ҳаётидаги фактлар, воқеалар ва вазиятлар ҳақидаги маълумотлар.

Ҳужжатлаштирилган маълумот (ҳужжат) - моддий ташувчилардаги уни аниқлаш имкониятини берувчи реквизитларга эга қайд этилган информация.

Информацион ресурслар, информацион тизимлар, технологиялар, уларни таъминловчи воситалар эгаси – мазкур объектларга эга ва улардан фойдаланувчи ҳамда қонун томонидан

белгилаб берилган асосда ўз ваколатларини амалга оширувчи субъект.

Информацияни истеъмол этувчи - зарур информацияни олиш ва ундан фойдаланиш мақсадида информацион тизим ёки воситачига мурожаат қилувчи субъект.

Субъектларнинг ягона ахборот маконидаги ўзаро ҳамкорлиги ҳуқуқий жиҳатлари билан бирга ахборотни ҳимоя қилишда ташкилий ва техник чора-тадбирларни амалга ошириш тақозо қилинади. Мазкур чора-тадбирлар ўз ичига қуйидагиларни қабул қилади:

◆ ахборотнинг чиқиб кетиши, йўқотилиши ёки қалбакилаштирилишининг олдини олиш;

◆ шахс, жамият, давлат ахборот хавфсизлигига таҳдидларни бартараф қилиш;

◆ ахборотни ноқонуний равишда йўқотиш, модификациялаш, ўзгартириш, нусха кўчириш, тўсиб қўйишнинг олдини олиш;

◆ ахборот ресурслари ва ахборот тизимларига турли шаклда ноқонуний аралашинишнинг олдини олиш, ахборот ва ҳужжатларнинг хусусий объект сифатида ҳуқуқий режимини таъминлаш;

◆ фуқароларнинг шахсий сирларини сақлаш борасидаги конституциявий ҳуқуқларини ҳамда ахборот тизимларида мавжуд шахсларга оид махфий шахсий маълумотларни ҳимоя қилиш;

◆ ҳужжатлаштирилган ахборотнинг махфийлигини, яширинлигини сақлаш;

◆ ягона ахборот маконини яратишда қўлланилиши мумкин бўлган яратиладиган ахборот хавфсизлигини таъминладиган восита ва тизимларни сертификациялаш;

◆ ахборот хавфсизлиги хизматини яратиш учун кадрларни тайёрлаш ва уларни ўқитиш;

◆ ахборот хавфсизлиги масалалари ҳамда ягона ахборот маконини ишлаб чиқиш ва яратишда иштирок этувчи ахборот-таҳлилий ташкилотлар бўйича ахборот-маълумот фондини яратиш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Андреев Э.М., Миронов А.В. Социальные проблемы интеллектуальной уязвимости и информационной безопасности /Э.М.Андреев, А.В.Миронов // Социально-гуманитарные знания. – Москва, 2000. - №4. – С.169-179.

2. Гримак Л. Информациология гипноза // Прикладная психология и психоанализ. – Москва, 2000. - №2. - С.5-14.

3. Егоров А. Это должен знать каждый. Негативное информационно-психологическое воздействие // Журнал прикладной психологии. – Москва, 2002. - № 3. – С.52-55.

4. К вопросу о содержании показателей информационной безопасности / А.Г. Остапенко, В.Г. Кулаков, А.Б. Андреев, С.И. Панарин / Региональный вестник «Информация и безопасность». – Воронеж, 1998. – Вып. 3. – С.73-75.

5. Крюкова Э.П. О проблемах свободы слова и информационной безопасности // Управление защитой информации. – Москва, 2001. – Том 5. №2. – С.215-222.

6. Остапенко А.Г., Пентюхов В.В. Трехединая задача обеспечения информационной безопасности // Региональный вестник «Информация и безопасность». – Воронеж, 1998. – Вып. 1. – С.73-75.

7. Силин А. Телевидение без берегов: Влияние телевидения на личность человека // Новый мир. – Москва, 1996. – №1. – С. 227-232.

8. Эпштейн М. Информационный взрыв и травма постмодерна / Звезда. – Москва, 1999. – № 11. – С.216-227.

Тестлар:

1. «Информация» - бу:

- а) «хабар»; «вазиятнинг ҳолати ёки бирор-бир шахснинг фаолияти, бирор-бир нарса ҳақида маълум қилувчи хабар»
- б) кибернетиканинг асосий тушунчаларидан бири бўлиб, кўрсаткичлар, маълумотлар, хабарларнинг мажмуи ва ҳ. к.
- в) тасаввурнинг шаклига қарамасдан шахслар, воқеалар ва жараёнлар тўғрисидаги маълумотлар
- г) жавобларнинг барчаси тўғри

2. «Атрофдаги фаолиятни акс эттирувчи информацион ресурсни шакллантириш», «уларни ташқи ва ички зиён етказувчи таҳдидлардан муҳофаза қилиш» ҳамда «ташқи муҳит билан хавфсиз ва самарали ахборот алмашувини ташкил этиш» - бу:

- а) информациянинг 3 зарурий белгилари
- б) ахборот тизимининг вазифалари
- в) доимий равишдаги ахборот оқими
- г) ахборот хавфсизлиги аломатлари

3. Фуқаро, ташкилот, давлат манфаатларини шакллантириш, қўллаш ва ривожлантиришни таъминловчи жамият ахборот муҳитининг ҳимояланган ҳолати – бу:

- а) информацион хавфсизлик
- б) информацион таҳдид
- в) информациявий тизим
- г) информацион хатар (вызов)

4. Таърифда тушириб қолдирилган жумлани топинг: «Информацион хавфсизлик - бу информациянинг тўлиқсизлиги, ўз вақтида эмаслиги ва ишончсизлиги, ҳамда ... натижасида юзага келувчи зарарни минимал даражага туширувчи шахс, жамият ва давлат ҳаётий муҳим миллий манфаатларининг ҳимояланганлик даражаси.

- а) тегишли вақтда, тегишли равишда узатиш
- б) ахборотни санкциялаштирилмаган ҳолда тарқатиш
- в) ташқи хатарнинг ўз вақтида олди олинмаганлиги
- г) ахборот ресурслари етарли даражада таъминланмаганлиги

5. «Ахборот уруши» атамаси биринчи маротаба АҚШ ҳарбий доираларида нечанчи йилдан қўлланила бошланди?

- а) 1947 йилдан
- б) 1951 йилдан
- в) 1991 йилдан
- г) 1995 йилдан

6. Ахборот урушининг мақсадлари қайси бандларда тўғри кўрсатиб берилган:

- а) соф мафқуравий таъсир ўтказишга уриниш. Мамлакат аҳолисига нотўғри маълумот бериш. Фуқароларга психологик босим ўтказишга уриниш.
- б) давлат ва ҳукумат раҳбарларига ишончсизлик уйғотиш, давлат сиёсатининг айрим йўналишларига норозилик кайфиятларини туғдириш, расмий тарғибот ва ахборот манбалари ва каналларига ишончни йўқотиш
- в) миш-мишларни тарқатиш, носоғлом кайфият туғдириш, турли ижтимоий гуруҳлар орасида душманона кайфиятларни – миллатчилик, расизм, диний экстремизм ва фанатизмни юзага келтириш
- г) давлат ва ҳукумат раҳбарларига ишончсизлик уйғотиш, носоғлом кайфият туғдириш, расмий тарғибот ва ахборот манбалари ва каналларига ишончни йўқотиш

7. Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг асосий вазифаларини кўрсатиб беринг

- а) ахборот хавфсизлигига таҳдид манбаларини аниқлаш, баҳолаш ва башорат қилиш
- б) ахборот хавфсизлигини таъминлашга қаратилган давлат сиёсатини ишлаб чиқиш, давлат ҳокимияти органлари ва ахборот хавфсизлигини таъминлаш бошқармалари фаолиятини мувофиқлаштириш

- в) тўғри жавоблар а) ва б) бандларида берилган
г) тўғри жавоблар йўқ

8. Қуйида келтирилган бандларнинг қайси бири «Информацияни муҳофаза қилиш борасида давлат сиёсатининг йўналишлари»га кирмайди?

- а) техник айғоқчилик ва техник каналлар орқали информация чиқиб кетишининг олдини оловчи Давлат муҳофаза тизимини ривожлатириш.
б) ахборотни муҳофаза қилиш тизим ва воситаларини ривожлантириш ҳамда унинг самарадорлигини назорат қилиш.
в) тарғибот-ташвиқот жараёнини техник воситалар билан таъминлаш
г) информацион қуролларнинг янги турлари, айғоқчиликнинг техник воситалари, уларни қўллаш усуллари ва оқибатларини таҳлил этиш ва башорат бериш, ушбу таҳдидларга мутаносиб ва аввалдан ҳаракат чоралари ва воситаларини ишлаб чиқиш.

9. Информацион ресурслар – бу:

- а) ахборот билан ишловчи муайян компьютерлар тизими
б) муайян ҳужжатлар ва ҳужжатларнинг маълум мажмуи, ахборот тизимларидаги ҳужжатлар ва ҳужжатлар мажмуи
в) ахборотни узатиш ва қабул қилиш воситалари
г) ахборотни сақловчи техник жиҳозлар

10. Информацион жарёнлар – бу:

- а) ахборотни йиғиш, қайта ишлаш, сақлаш, излаш ва тарқатиш жараёнлари
б) халққа таъсир кўрсатиш мақсадида ахборот босимини амалга ошириш жараёни
в) давлат ва халқ орасида муносабатлар тизими
г) ахборот билан ишловчи муайян компьютерлар тизими

Топшириқлар:

1. «Сиёсий муҳитда куч эмас, балки ахборот омили тобора катта аҳамият касб эта бошлади», жумласини Сиз қандай шарҳлайсиз. Сиёсатда ахборот омилига мисоллар келтиринг.

2. «Информацион хатар», «информацион таҳдид», «информацион хавф», «информацион хавфсизлик» тушунчаларига берилган таърифларни кўриб чиқинг. Уларнинг фарқли ва ўзига хос жиҳатларини дафтарингизга қайд қилинг.

3. «Ахборот хавфсизлиги – шахс, жамият ва давлат ҳаётий муҳим миллий манфаатларининг биринчидан, ахборотнинг тўлиқсиз, кечиккан ва ишончсизлиги ё салбий ахборот таъсирида, иккинчидан, ахборот технологияларининг салбий фаолияти, учинчидан, ахборотнинг рухсатсиз тарқатилиши натижасида етказилиши мумкин бўлган зарар қўламини минимал даражага тушириш орқали ҳимояланганлик даражаси ҳолати» жумласини изоҳланг. «Ахборотнинг тўлиқсиз, кечиккан ва ишончсизлиги»ни қандай аниқлаш мумкин?

4. «Информацион уруш – миллий стратегия манфаатлари йўлида ахборот устунлигига эришишга қаратилган ҳамда бир вақтнинг ўзида ўз ахбороти ва ахборот тизимларини ҳимояланган ҳолда рақиб ахбороти ва ахборот тизимларига таъсир кўрсатиш йўллари орқали амалга ошириладиган ҳаракат» жумласини Сиз қандай тушунасиш? Фикрингизни асослашга ҳаракат қилинг.

5. Қонунда белгиланган «махфийлик» ва «ахборот олиш ҳуқуқи» ўртасидаги мутаносиблик қандай бўлиши лозим? Мутахассисларнинг «Глобаллашув шароитида ахборот хавфсизлигини таъминлаш жуда мушкул ёки деярли мумкин эмас», деган фикрларига Сиз қандай қарайсиз?

6. Ахборот хавфсизлиги концептуал моделининг компонентларини қўллаган ҳолда бирор бир мисол ёрдамида ахборот хавфсизлиги моделини яратинг.

7. Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг муҳим масалалари ва вазифаларини ўрганиб чиқинг ва уларнинг асосий жиҳатларини конспект қилиб олинг. Ахборот хавфсизлигини таъминлашнинг асосий жиҳатларини бирор-бир давлат мисолида кўриб чиқинг.

8. ««Информацион психологик уруш» ... бугунги кун манфаатлари билан эмас, балки яқин истиқбол манфаатларига йўналтирилган ... ҳукумат доираларида ва жамият онгида муносабатларнинг ушбу шакллари истиқболда ривожланиб, самарали бўлиши, ҳамда анъанавий қуролли қарама-қаршиликни умуман сиқиб чиқаришини назарда тутилади» жумласига бирор-бир амалиётдан мисол келтиринг.

9. Информацион муҳофаза қилиш борасида давлат сиёсатининг устувор йўналишларини ўзлаштириб олинг.

Тест жавоблари:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.
г)	б)	а)	б)	в)	а)	в)	в)	б)	а)

III БЎЛИМ. МИНТАҚАВИЙ ХАВФСИЗЛИК

7-мавзу. Минтақавий хавфсизликнинг асосий жиҳатлари

Таянч атамалар:

минтақа, минтақавийлашув, регионализм, минтақавий хавфсизлик, минтақавий хавфсизлик тизими, минтақавий хавфсизликнинг объект ва субъектлари

7.1. Минтақавий хавфсизликнинг назарий масалалари

7.2. Хавфсизликнинг минтақавийлашуви

7.3. Минтақавий хавфсизлик тушунчаси

7.4. Минтақавий хавфсизлик тизими

7.1. Минтақавий хавфсизликнинг назарий масалалари

Ҳозирги замон халқаро муносабатларининг мазмун ва моҳиятини белгилашда қуйидаги уч омилнинг ўрни муҳим: *глобаллашув, минтақавийлашув ва миллатчилик*. Ушбу тенденциялар давлатлараро муносабатларнинг деярли барча жиҳатларига ўз таъсирини кўрсатмоқда. Мазкур бўлим халқаро ҳамжамиятнинг энг муҳим аъзолари – суверен давлатлар хавфсизлигини таъминлашда - минтақавий жараёнлар, минтақавий хавфсизлик ҳамда минтақавий механизмлар фаолиятига бағишланади.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, постбиполяр дунёда минтақанинг давлатлараро муносабатларда конфликт ва ҳамкорлик, хавфсизлик тадқиқотларида - хавфсизликнинг муҳим таҳлил даражаси сифатидаги аҳамияти ортиб бормоқда. Ушбу фикрнинг тасдиғи сифатида, XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, асосий мезони минтақавий ёндашув бўлган қатор хавфсизлик концепцияларининг вужудга келганини таъкидлаш мумкин. Хусусан, «хавфсизлик режими» («security regime»), «хавфсизлик комплекси» («security complex»), «хавфсизлик ҳамжамияти» («security community») каби назарияларнинг барчасида давлат хавфсизлиги минтақа ва минтақавий жараёнлар асосида талқин этилади.

Маълумки, муайян илмий муаммони ўрганишда унинг асосий категорияларини билиш ва улар моҳиятини англаб етиш муҳим назарий-методологик асос бўлиб хизмат қилади. Минтақа, минтақавийлашув ва регионализм (минтақачилик) – минтақавий хавфсизлик ҳодисасини тадқиқ этишда бирламчи аҳамият касб этувчи категориялар, билимлар сирасига киради.

Минтақа тушунчаси

Минтақа – бу географик, табиий, иқтисодий, цивилизациявий ва бошқа хусусиятларга эга бўлган ер шарининг муайян

бир қисмини ташкил этувчи макондир. Ушбу жиҳатлар минтақанинг фундаментал хусусиятлари бўлиб, улар минтақа давлатларининг ўзаро фаол алоқалари натижасида намоён бўлади.

«Минтақа» тушунчасини таҳлил этишда унинг «макон» тушунчаси билан ўзаро муносабланишга тўхталиб ўтиш лозим. Агар минтақа ҳудудий ва табиий конструкция бўлса, макон мазкур тузилмани ташкил этувчи объектларнинг ўзаро жойлашувини белгилаб берувчи тушунча ҳисобланади. Макон ва минтақа алоқадорлигининг муҳим элементи, мантиқий боғловчиси – масофадир. Давлатлар ўзаро жойлашувининг – оралиғи – узоқ ва яқинлигини белгилаб берувчи масофа омили улар алоқадорлиги ва муносабатларининг даража ва сифатини белгилаб берувчи муҳим кўрсаткич вазифасини бажаради.

Ушбу ўринда давлатларнинг географик яқинлиги уларнинг ўзаро муносабатларида икки хил маъно касб этиши мумкинлигини алоҳида қайд қилиб ўтиш лозим. Бир томондан, географик яқинлик қўшни давлат билан ўзаро фойдали савдо-иқтисодий, маданий, гуманитар ва бошқа алоқаларни ўрнатиш ва ривожлантириш имкониятини беради. Иккинчи томондан, географик яқинлик, ҳудуд ва чегара билан боғлиқ муайян муаммоли вазиятнинг мавжудлиги боис, конфликтни «юзага келтирувчи шарт-шароит» сифатида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Муайян минтақа давлатлари учун яқинлик омилининг ёрқин ифодаси француз олими Р. Ароннинг «Халқлар ўртасидаги тинчлик ва уруш» номли фундаментал асарида ифода этилган. Муаллиф Лотин Америкаси мамлакатларига Куба инқилоби таъсирини таҳлил қилар экан, нима сабабдан Лотин Америкасида Хитой инқилобидан кейин эмас, балки Куба инқилобидан сўнг «ер зирқираган» деган саволга жавоб қидиради. «Бунинг сабаблари содда ва дунё каби қадимдир, - деб ёзади Р. Арон, - на транспортнинг янги воситалари, на янги қирғин қуроллари инсониятнинг масофани ҳис этиши, тарихий қариндошлик ва маконий яқинликни йўқ қила олмади ... Узоқда, бошқа ирқ вакиллари томонидан амалга оширилган инқилоблар бундай иштиёқни юзага келтира олмайди. Эҳтимол, инсоният ягона ҳисоблансада, бироқ, халқлар ўз ягоналигини англаб етмайдилар. Минтақавий ҳамжамиятлар умуминсоний ҳамжамиятга қараганда анча барқарор бўлиб қолмоқда».

Географик омиллар минтақавий ташкилотлар фаолиятининг халқаро-ҳуқуқий асосини белгилашда, БМТ - универсал ташкилот тизимида халқаро ва минтақавий манфаатлар мувозанатини таъминлашда ҳам муҳим ўрин тутаяди. Хусусан, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Хавфсизлик Кенгашининг нодоимий аъзоларини сайлашда «адолатли географик тақсимот» принципи (БМТ Низомининг 23-моддаси) асосий мезон сифатида бел-

гилаб қўйилган. Хавфсизлик Кенгашини ислоҳ қилишга оид замонавий мунозараларда унинг доимий ва нодоимий аъзоларини танлашда минтақа бошланғич нуқта сифатида кўрилади.

Хулоса ўрнида таъкидлаб ўтиш жоизки, минтақадаги ҳар бир давлат учун мазкур минтақада жойлашган ўзга давлатларнинг хулқ-атвори ва хатти-ҳаракати (улар хоҳ ҳамкорлик хоҳ антангонистик руҳда бўлсин) уларнинг ташқи ва хавфсизлик сиёсатини шакллантиришда муҳим детерминант ҳисобланади (Ж.Най). Халқаро муносабатлар субъектларининг географик жиҳатдан ўзаро яқинлиги икки томонлама ва кўптомонлама алоқаларни ўрнатиш учун замин яратади. Ўзаро алоқалар ва борди-келдилар қанчалик интенсив бўлса, улар ўртасидаги муносабатлар шунчалик барқарор бўлади. Ўз навбатида, давлатлараро муносабатларнинг барқарорлиги минтақавий хавфсизлик ҳолатини англатади.

Минтақавийлашувнинг мазмуни

Минтақавийлашув - ҳосила тушунча бўлиб, минтақа унинг мазмунини очиб беришда бошланғич нуқта ҳисобланади. Минтақавийлашув тушунчасининг энг нейтрал тавсифи давлатлар ва халқаро муносабатларнинг бошқа иштирокчилари фаолиятининг минтақа даражасида намоён бўлиши тарзида изоҳланиши мумкин. Минтақавийлашув тушунчасининг мазмуни, одатда, фаолият, ташкиллаштириш, минтақа давлатлари ўзаро алоқаларини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш билан белгиланади. Давлатлараро алоқаларнинг муайян соҳаларини минтақа даражасида ихтисослашуви ва муайян тизимга солиниши ҳам минтақавийлашувнинг муҳим жиҳатларини очиб беради.

Минтақавий акторларнинг ўзаро муносабатлари, асосан, уч омилга асосланади: *умумий* муаммоларни ҳал этиш; *умумий* таҳдидларга қарши курашиш; *умумий* манфаатларни ҳимоя қилиш ва амалга ошириш. Охир оқибатда минтақавийлашув минтақа чегараларини шакллантиради, унинг хусусиятлари, алоҳидалиги ва автономлигини мустаҳкамлайди.

Минтақавийлашув - якуний натижа эмас, балки жараён дир. У замонавий халқаро муносабатларнинг объектив тенденцияси бўлиб, минтақа давлатларининг яратувчанлик, тартибга солиш ва ривожланишга қаратилган мақсадли фаолиятини ифодалайди. Минтақавий ташкилотлар, минтақавий мансублик (идентичность), минтақа ҳақидаги билимлар мазкур жараённинг моддий кўриниши сифатида намоён бўлади.

Регионализм - минтақанинг функционал-институционал жиҳатдан намоён бўлиши

Регионализм - минтақавий (умумий) манфаатлар негизда муаммоларни ҳал этиш, мақсад ва вазифаларга эришиш

ҳамда давлатлараро ҳамкорлик механизмини шакллантириш гоёси/ёндашувдир. Миллат учун миллатчилик қандай аҳамият касб этса, минтақа учун регионализм шундай мазмунга эга. Мазкур ўринда регионализм минтақавий мансублик, яъни инсонларнинг муайян минтақага мансублиги, шунингдек, тарихи, маданияти, анъаналари, дини ҳамда манфаат, муаммо ва таҳдидларининг умумийлигини англаб етишлари билан бевосита боғлиқ ҳолда кўрилади.

Юқорида қайд қилиб ўтилган омилларнинг биринчи гуруҳини (мансублик омилларини) объектив омиллар, иккинчисини эса ҳосила, яъни бевосита биринчи гуруҳдан келиб чиқувчи минтақавий омиллар деб баҳолаш мумкин. Ушбу омиллар йиғиндиси минтақа халқларини мазкур минтақани «ўзлариники» сифатида қабул қилишга оид индивидуал ва коллектив онгни шаклланишига ҳисса қўшади. Бошқача айтганда, регионализм - бу турли акторларнинг - индивидлар, халқлар, давлатлар, минтақавий институтлар, нодавлат ташкилотларнинг муайян фундаментал қадрият ва мезонларнинг умумийлигига рози бўлишидир.

Регионализм - «*давлат томонидан амалга оширилувчи лойиҳа*»: унинг гоёларини амалга оширувчи асосий иштирокчилар минтақа давлатларидир. Регионализм минтақа манфаатлари негизда иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, жумладан, хавфсизлик муаммоларига ёндашув асосларини барпо этади. Минтақавий ташкилотлар, давлатлар иттифоқини жорий этиш, умумий бозор ва эркин савдо механизмларини яратиш ушбу ҳодисанинг институционал тарзда намоён бўлиши ҳисобланади. Уларнинг натижасида «давлат ўзининг монополистик хусусиятини йўқотса ҳам», бу давлат суверенитети ваколатларининг кескин равишда чегараланишига олиб келмайди. Аксинча, регионализм миллий манфаатларнинг минтақа даражасида (давлат томонидан) амалга оширилиши учун тегишли ташкилий-ҳуқуқий асосни яратади.

Регионализм ҳодисасига муайян парадокс хос. Бир томондан, ривожланиб келаётган аксарият давлатлар айнан минтақавий ҳамкорликни ривожлантириш, чуқурлаштириш ва минтақавий интеграцияни мустаҳкамлашни глобаллашув шароитида уларнинг манфаатларини самарали муҳофаза қилиш воситаси сифатида кўрадилар. Бошқача айтганда, регионализм - глобаллашувдан ҳимоя воситасидир. Иккинчи томондан, минтақавий ҳамкорликни ривожлантириш «Ғарб устун бўлган глобаллашув тартиботи, ўзаро таъсир воситаси, сиёсий қарорлар қабул қилиш ва кун тартибининг ўрнатиш»да иштирок этишга йўл очиб беради.

Демак, регионализмга «барча минтақавий муаммо ва таҳдидларга даво» сифатида қарамаслик керак. Бироқ, у ривож-

ланиш ва ички минтақавий барқарорликни таъминлаш салоҳиятига эга. Минтақавий ҳамкорликни ривожлантириш ва мустақамлаш орқали давлатлар минтақани жаҳон сиёсати объектдан унинг акторига айлантиришлари ва глобал жараёнларга таъсир кўрсата олиш салоҳиятини оширишлари мумкин. Шу боис ҳам регионализмнинг аҳамияти тўғрисида сўз юритганда, халқаро ҳаётда глобаллашув билан боғлиқ ва мазкур жараёнга бевосита таъсир кўрсатувчи муқаррар воқеликни эътибордан четда қолдириш мумкин эмас.

Шундай қилиб, минтақа – бу икки ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдирувчи: минтақавийлашув (жараён) ва регионализм (ғоя/қараш/натижа) ҳодисалари учун ўзига хос материя ҳисобланади. Минтақавийлашув минтақанинг шаклланишига ва чегараларининг белгиланишига хизмат қилса, регионализм – минтақавий ҳамкорликнинг институционал ва ҳуқуқий асослари яратилганлигини англатади.

7.2. Хавфсизликнинг минтақавийлашуви

Хавфсизликнинг минтақавийлашуви – ҳозирги замон халқаро муносабатларининг ўзига хос жиҳатларидан бири бўлиб, миллий хавфсизликнинг барқарор (томир отиб улгурган) чегараларининг «емирилиши» ҳамда халқаро хавфсизлик ва тинчликни таъминлашда минтақа ва минтақавий хавфсизликни макон ва хавфсизлик даражаси сифатидаги аҳамиятини ўсиб бораётганлигини кўрсатувчи ҳолат. Мазкур тенденция хавфсизликнинг анъанавий талқини, уни таъминлашнинг услуб ва воситалари тўғрисидаги қарашларни моҳиятан ўзгаришига ҳамда минтақавий хавфсизликни суверен давлатлар барқарорлигини таъминлашнинг муқаррар босқичи эканлигини англаб етишга туртки берди.

XX асрнинг 60-йилларида Осиё ва Африкада янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши ҳамда улар ўртасида ҳудудий, миллатлараро конфликтларнинг вужудга келиши, ўз навбатида, ушбу қарама-қаршиликларни бартараф этувчи минтақавий механизмларни яратиш заруриятини белгилади. Минтақа давлатлари мавжуд муаммоларни ҳал этишда «Африка муаммоларига – африкача ечим», яъни «минтақавий муаммоларга – минтақавий ечим» тамойили асосида ҳаракат қила бошладилар.

Икки қутбли тизимнинг барҳам топиши қудратли давлатларнинг минтақавий жараёнларга «қизиқиши»ни нисбатан камайтирди. Икки мафкуравий тизим қарама-қарши турган пайтда минтақа уларнинг миллий манфаатларини амалга оширишда плацдарм/арена сифатида керак эди. Шу билан бирга, қудратли давлатлар манфаатлари қўламининг торайиши минтақавий давлатлар салоҳиятини ортишига, уларнинг нисбатан мустақил

сиёсат олиб боришларига имкон яратди. Минтақавий сиёсатнинг кун тартибини белгилашда минтақа давлатлари манфаатлари ва регионализм ғояси йўналтирувчи роль ўйнай бошлади.

«Совуқ уруш»дан кейинги давр халқаро ҳаётнинг борган сайин регионализм ва институционаллашув фойдасига ўзгараётганидан далолат бермоқда. «Бизнинг глобал қўшничилигимиз» маърузасининг муаллифлари: «Минтақавий ҳамкорлик бутун дунёда энг кучли интилишлардан бири бўлиб қолмоқда», – деб ёзадилар. Айни пайтда минтақавий ҳамкорликнинг ўсиши билан бир қаторда шунга мутаносиб равишда минтақавий ҳамкорлик соҳаларининг миқёси ва йўналишлари ҳам кенгайиб бормоқда. Хусусан, минтақавий сув ресурсларини самарали тақсимлаш, транспорт коммуникацияларини ривожлантириш, чегара ва ҳудуд билан боғлиқ низоларни, миллатлараро ва конфессиялараро можароларни ҳал этиш бундай ҳамкорликнинг устувор йўналишлари бўлиб бормоқда.

Хавфсизликнинг минтақавийлашуви давлатлар ички ишларига «гуманитар аралашув»нинг кучайиши, ички давлат конфликтларининг ўсиб бориши шароитида анъанавий қуролли низолар «аҳамияти»нинг пасайиши, шахс хавфсизлиги ўлчамининг кучайиши, икки қутбли дунёнинг барҳам топиши ва шу каби жараёнларнинг натижаси ўлароқ шаклланди. Ушбу тенденциялар, ўз навбатида, регионализм (ғояси)нинг кучайишига ҳамда замонавий таҳдидларга нисбатан «суверен жавоб»нинг самарасизлиги ва аксинча «коллектив (минтақавий) жавоб»га асосланиш заруриятини кун тартибига қўйди.

7.3. Минтақавий хавфсизлик тушунчаси

Минтақавий хавфсизлик нима? Мустақил давлатлар миллий хавфсизлигига эришишга кўмаклашувчи хавфсизлик даражаси ми ёки хавфсизликнинг автоном тизими? Умуман, хавфсизликнинг бўлинмаслиги ва тизимлилигини тасдиқлаб, унинг автономлиги ҳақида сўз юритиш қанчалик мақсадга мувофиқ? Тадқиқотчи бирор-бир ижтимоий ҳодисани ўрганишга қўл уриши билан юзага келувчи ушбу одатий ҳолат – дилемма билан тўқнаш келади.

Минтақавий хавфсизлик уч элемент: минтақа, минтақавийлашув ва регионализмнинг органик бирлигини ифодалайди. Бу мавжуд таҳдидларнинг умумийлиги, хавфсизликнинг бўлинмаслиги ва унинг комплекс хусусиятларини минтақавий давлатлар томонидан тан олинишидир. Шунинг учун минтақавий хавфсизлик минтақа давлатларининг умумий сиёсат олиб боришлари, давлатлараро ҳамкорликни мувофиқлаштиришнинг институционал ва ҳуқуқий асосларини яратишга нисбатан эҳтиёж сифатида белгиланади.

Хавфсизлик даражаси нуқтаи-назаридан минтақавий хавфсизлик – бу миллий ва халқаро хавфсизлик орасида жойлашган хавфсизлик даражасидир. Ушбу тезис унинг оралиқ ва тизим ости хусусиятларини очиб беради. Минтақавий хавфсизликнинг хусусияти шундаки, у миллий хавфсизликка нисбатан оралиқ аҳамият касб этади. Зеро, минтақавий жараёнларни ҳаракатлантирувчи куч давлатларнинг миллий манфаатларидир. Иккинчи бир томондан, минтақавий хавфсизлик БМТ ялпи халқаро хавфсизлик тизимининг таркибий қисми ҳисобланади.

Хавфсизликнинг минтақавий муҳити халқаро тинчлик ва барқарорликни таъминлашда коллектив чора-тадбирларни амалга ошириш макони бўлиб хизмат қилади. БМТ Низомида халқаро ва минтақавий хавфсизликнинг ўзаро боғлиқлиги ва ўзаро таъсири масалалари минтақавий битимлар ва органларнинг БМТ билан ҳамкорлиги/шерикчилиги нуқтаи-назаридан қаралади. Халқаро хавфсизликка нисбатан тизим ости ва миллий хавфсизликка нисбатан оралиқ мавқега эгалиги минтақавий хавфсизликнинг автономлиги, бир бутунлиги ва тизимлиги намоён бўладиган муҳит билан ажралмас боғлиқлигини кўрсатади.

Минтақавий даражада хавфсизлик сиёсатини моделлаштириш ва структуравий асосини белгилашнинг ўзига хос жиҳати минтақа давлатлари манфаатлари, муаммолари ва таҳдидларининг умумийлиги ҳисобланади. Айнан мазкур учликнинг умумийлиги минтақа давлатлари хавфсизлик сиёсатининг мазмуни ва йўналишини белгилаб берувчи ҳамда хавфсизлик соҳасида минтақавий жараёнларни ҳаракатга келтирувчи куч сифатида намоён бўлди. Зеро, ушбу омиллар минтақавий ташкилотлар, альянс ва иттифоқларнинг тузилиши, минтақавий битимларнинг имзоланиши, тинчликпарвар операцияларнинг амалга оширилиши негизида ётади. Уларнинг табиатидан келиб чиқиб, минтақавий ҳамкорликнинг асосий тамойил ва устувор йўналишлари белгилаб олинади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек, «ҳар бир минтақада хавфсизликни таъминлаш муаммолари нисбатан мавҳум (абстракт) аҳамият касб этмайди. Ва ҳар бир минтақанинг ўз хусусияти, ўзига хос хавфсизлик манбалари ва хавфсизликни таъминлаш омиллари мавжуд».

Шундай қилиб, *минтақавий хавфсизлик* минтақа давлатларининг муносабатлари ҳолати бўлиб, у давлатнинг суверен ривожланиши учун энг мақбул (ҳуқуқий, институционал, иқтисодий ва бошқа) шарт-шароитларнинг яратилганлиги билан изоҳланади.

Минтақавий хавфсизлик тушунчасининг энг муҳим элементи – бу шарт-шароит ҳисобланади. Шарт-шароитларга хавфсизликни таъминлашга хизмат қилувчи барча сиёсий-ҳуқуқий ва

халқаро-ҳуқуқий инструментларни киритиш мумкин: хавфсизликнинг минтақавий механизмлари, битим ва шартномалар; таҳдидларга қарши курашни мувофиқлаштирувчи марказлар (ШҲТ МАТТ, МДҲ АТМ); мулоқот гуруҳлари (мисол учун, “6+3”) ва бошқалар. Улар минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг моддий асосини ташкил этади. Одатда, минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг самарадорлиги минтақавий ҳукуматлар, биринчи навбатда, ҳарбий ва иқтисодий жиҳатдан минтақанинг қудратли давлатларининг сиёсий иродасига боғлиқ.

7.4. Минтақавий хавфсизлик тизими

Минтақавий хавфсизлик тизими – бу халқаро-ҳуқуқий ва институционал асосни яратиш орқали минтақавий тинчлик ва барқарорликни таъминлаш бўйича давлатлараро муносабатларнинг ички тузилиши ва ташкил этилиши услубидир. Минтақавий хавфсизлик тизими ўзаро боғлиқ ва ўзаро алоқадор элементлар: хавфсизлик субъектлари ва объектлари, халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар, хавфсизликни таъминлашнинг куч ва воситалари мажмуидан иборат.

Минтақавий хавфсизлик тизимининг мавжудлиги давлатлараро муносабатларнинг барқарорлиги ва минтақа давлатлари хавфсизлик сиёсатининг изчиллигидан далолат беради. Ўзаро ишонч, мавжуд муаммоларни ҳал этиш борасида нуқтаи-назарларнинг муштараклиги, ўзаро муносабатлар табиатининг узоқ муддатлилиги ва бошқалар самарали хавфсизлик тизими яратилишининг муҳим шарти ҳисобланади.

Минтақавий хавфсизлик тизимининг функционал вазифаси минтақа давлатлари ва ташкилотларнинг БМТ Низомига биноан тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга қаратилган ўзаро чора-тадбирларни амалга оширишдан иборат. Минтақада тинчлик ва хавфсизликка таҳдид солувчи муайян вазият: минтақавий конфликт, қуролли ҳужум, ҳудудий низо ва бошқалар минтақавий тизим доирасида қарор қабул қилиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Минтақавий хавфсизлик тизимининг бош мақсади минтақавий хавфсизлик объектлари – суверенитет, ҳудудий яхлитлик ва конституциявий тузумни, яъни минтақавий давлатлар мавжудлигини белгиловчи фундаментал асосларни/манфаатларни самарали ҳимоя қилиш механизмини яратишдан иборат. Ушбу манфаатларнинг амалга оширилиши универсал ва минтақавий ташкилотларнинг таъсис ҳужжатлари ҳамда минтақа давлатлари томонидан тузиладиган битимларда қайд этиладиган халқаро-ҳуқуқий чора-тадбирлар тизими орқали таъминланади.

Мақсад минтақавий хавфсизлик тизимининг самарадорлигини таъминлашга қаратилган бир қатор вазифаларни ўз ичига олади. Уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

биринчидан, минтақа давлатларининг мудофаа ва хавфсизлик соҳасидаги миллий стратегияларини мувофиқлаштириш; *иккинчидан*, миллий хавфсизлик соҳасидаги миллий қонунчиликнинг уйғунлигини таъминлаш;

учинчидан, минтақавий хавфсизликнинг халқаро-ҳуқуқий асосларини яратиш, куч ва воситаларини белгилаб олиш ва бошқалар.

Минтақавий хавфсизлик субъектлари асосан минтақа давлатлари (бирламчи субъектлар), минтақавий ва халқаро ташкилотлар (ҳосила субъектлар) ҳисобланади. Бундан ташқари, минтақа миқёсида фаолият юритаётган партиялар, масалан, Европада «Яшиллар» партияси, айрим давлат ва жамоат арбоблари ҳам муайян маънода минтақада тинчликни таъминлаш ва сақлашга кўмак бериши, давлатлараро низоларни бартараф этишда амалий иштирок этиш орқали воқеалар ривожига бевосита таъсир кўрсатишлари мумкин.

Минтақавий хавфсизлик соҳасидаги давлатлараро муносабатлар одатда халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар билан тартибга солинади. Халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларга, аввало, БМТ Низоми, минтақавий ташкилотларнинг таъсис ҳужжатлари, халқаро шартномалар, халқаро одат – давлатлараро амалиёт ва бошқаларни киритиш мумкин.

Минтақа давлатларининг хавфсизликнинг долзарб муаммолари ва устувор йўналишларига оид қарашларини билиш ҳам муҳим. Миллий хавфсизликка оид қонунлар, стратегия ва концепциялар, давлат раҳбарининг баёнотлари ва ташқи сиёсий ташаббусларида давлатнинг минтақавий хавфсизликка нисбатан халқаро-ҳуқуқий нуқтаи-назари ўз ифодасини топади.

Таъкидлаб ўтилган фикрларга қуйидагича яқун яшас мумкин: *биринчидан*, ички ва ташқи таҳдидлар орасидаги чегараларнинг ювилиб кетиши, миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизликнинг ўзаро боғлиқлиги, трансмиллий таҳдидларнинг пайдо бўлиши ва бошқалар давлат хавфсизлигини таъминлашнинг минтақавий ўлчами аҳамиятининг ортишига олиб келди ҳамда уни хавфсизлик тадқиқотларининг устувор йўналишига айлантирди;

иккинчидан, регионализм – бу барча муаммо ва таҳдидларга «малҳам» эмас. Бироқ у ички минтақавий барқарорлик ва хавфсизликни таъминлаш салоҳиятига эга. Айнан минтақавий ҳамкорлик ва интеграция орқали минтақа давлатлари жаҳонда кечаётган иқтисодий ва сиёсий жараёнларга нисбатан самарали жавоб чораларини ишлаб чиқишлари мумкин;

учинчидан, «совуқ уруш»дан кейинги давр минтақавий давлатлар учун нисбатан мустақил сиёсат олиб бориш имкониятини яратди. Минтақа давлатлари, уларнинг манфаатлари мин-

тақа даражасида хавфсизлик борасида давлатлараро муносабатларни ҳаракатга келтирувчи кучга айланди.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. По пути безопасности и стабильного развития. – Т.: Ўзбекистон, 1998. Т. 6. – 428 с.
2. Арон Р. Мир и война между народами. /Под общей ред. к.полит.н. Даниленко В.И. – М.: NOTA BENE, 2000. – 456 с.
3. Касымова Н.А. Соединенные Штаты Америки в региональных интеграционных процессах. Политико-экономический аспект. – Т.: Ташкентский государственный технический университет, 2001. – 416 с.
4. Наше глобальное соседство. Доклад Комиссии по глобальному управлению и сотрудничеству. – М.: «Весь Мир», 1996 – 403 с.
5. Buzan Barry and Ole Waever. Regions and Powers. The Structure of International Security. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
6. David A. Lake and Patrick M. Morgan. The New Regionalism in Security Affairs /In: Regional Orders: Building Security in a New World. – University Park: Penn State University press, 1997.
7. Starr Harvey. Territory, Proximity, and Spatiality: The Geography of International Conflict // International Studies Review, Vol. 7, 2005.
8. Diehl Paul. Geography and War: A Review and Assessment of the Empirical Literature // International Interaction, Vol. 17, 1991.
9. Nye S. Joseph. International Regionalism. – Boston: Little, Brown, Co. 1968.
10. The Penguin Dictionary of International Relations // Graham Evans and Jeffrey Newnham. – London: Penguin Books, 1998.
11. The World Order Politics of Regionalization //In: The United Nations and Regional Security: Europe and Beyond /Michael Pugh and Waheguru Pal Singhu, eds. – London: LYNNE RIENNER Publisher, 2003.
12. Haas Michael. International Subsystems // American Political Science Review 64 (March). – P. 98-123.
13. Hurrell Andrew. Regionalism in Theoretical Perspective //In: Regionalism in World Politics: Regional Organization and International Order /Louise Fawcett and Andrew Hurrell, eds. – Oxford: Oxford University Press, 1995.

Тестлар:

1. Замонавий халқаро муносабатлар тизимида жаҳон сиёсатини шакллантирувчи кучлар – бу:

- а) глобаллашув, макроиқтисодиёт, терроризм
- б) глобаллашув, экология, давлат
- в) глобаллашув, минтақавийлашув ва миллатчилик
- г) давлат, миллат, элат

2. Географик, табиий, иқтисодий ва маданий хусусиятларга эга бўлган ер шарининг муайян бир қисмини ташкил этувчи макон - бу:

- а) минтақа
- б) минтақавийлашув
- в) минтақачилик
- г) макон

3. Матнда тушириб қолдирилган сўзларни топинг: «Минтақавийлашув – бу миллий муаммоларнинг минтақавийга айланиши ҳамда умумий муаммо ва таҳдидларни ҳал этиш/олдини олишга нисбатан ... ёндашувни шакллантиришга уриш жараёни»

- а) ҳуқуқий
- б) коллектив
- в) минтақавий
- г) минтақачилик

4. Минтақавий хавфсизлик – бу:

- а) минтақа давлатларининг хавфсизлик масалаларига нисбатан ягона қараш
- б) миллий ва халқаро хавфсизлик орасида жойлашган хавфсизлик даражаси
- в) интеграциявий жараёнлар моҳиятини очиб берувчи ҳолат
- г) минтақанинг умумий ривожланишини назарда тутувчи ғоялар тизими

5. Минтақа давлатлари хавфсизлик сиёсатининг мазмуни ва йўналишини белгилаб берувчи, хавфсизлик соҳасида минтақавий жараёнларни ҳаракатга келтирувчи куч – бу:

- а) минтақа давлатлари манфаатлари, муаммолари ва хавф/таҳдидларининг умумийлиги
- б) ноқонуний қора дори савдоси
- в) ташқи хавфлардан ҳимояланганлик ҳолати
- г) террористик ва экстремистик кучлардан ҳимояланганлик ҳолати

6. Қайси ҳолатлар минтақавий хавфсизликни таъминлашнинг моддий асосини ташкил этадилар?

- а) хавфсизликнинг минтақавий механизмлари, битим ва шартномалар;
- б) таҳдидларга қарши курашни мувофиқлаштирувчи марказлар, мулоқот гуруҳлари;
- в) тўғри жавоб а) ва б) бандларда берилган;
- г) тўғри жавоб йўқ.

7. Минтақавий хавфсизлик тизимининг таркибий элементлари – бу:

- а) объект ва субъект, давлатлараро муносабатлар;
- б) норматив/шартномавий-ҳуқуқий асос, куч ва воситалар;
- в) тўғри жавоб а) ва б) бандларда берилган;
- г) тўғри жавоб йўқ.

Топшириқлар:

1. «Минтақа», «минтақавийлашув» ва «регионализм» атама-ларининг ўзаро мутаносиблигини кўриб чиқинг.

2. «Халқаро муносабатлар субъектларининг географик жиҳатдан ўзаро яқинлиги икки томонлама ва кўптомонлама алоқалар ўрнатиш учун замин яратади. Ўзаро алоқалар ва бордикелдилар қанчалик интенсив бўлса, улар ўртасидаги муносабатлар шунчалик барқарор бўлади. Ўз навбатида, давлатлараро муносабатларнинг барқарорлиги минтақавий хавфсизлик ҳолатини англатади» жумласини изоҳлаб беринг.

3. Регионализм «кишиларнинг муайян минтақага мансублиги, уларнинг тарихи, маданияти, анъаналари, дини, шунингдек, манфаатлари, муаммолари ва таҳдидларининг умумий эканлигини англаш деган фикрни» Сиз қандай изоҳлайсиз? Бугунги кундаги сиёсий жараёнлар моҳиятини ушбу омил билан изоҳлаш мумкинми?

4. Глобаллашув ва минтақалашув жараёни кечаётган бир даврда давлатчилик тамойиллари зарар кўрмайдими? Мазкур масала борасида фикрингизни билдиринг.

5. «Хавф ва таҳдидларга «суверен муносабат»нинг самарасиз эканлиги ҳамда коллектив ёндашувни ишлаб чиқиш зарурияти» ҳамда «XXI асрда ҳеч қайси давлат ўз кучига таяна олмайди» жумлалари тўғрими? Сиз бунга қандай қарайсиз?

6. «Регионализм – глобаллашувдан ҳимоя воситаси» жумласини изоҳлаб беринг. Сиз мазкур фикрга қўшиласизми? Фикрингизни асослаб беришга ҳаракат қилинг.

7. Агар Сизга Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини таъминлаш жараёнида иштирок этиш ваколати берилса, у ҳолда Сиз ўз фаолиятингизни нималардан бошлаган бўлар эдингиз. Марказий Осиё минтақавий хавфсизлигини таъминлаш механизми Сизнинг фикрингизча қандай бўлиши лозим?

Тест жавоблари:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
в)	а)	б)	б)	а)	в)	в)

8-мавзу. Минтақавий ташкилотларнинг шаклланиши ва ривожланишининг халқаро-ҳуқуқий асослари

Таянч атамалар:

минтақавий ташкилотлар, Европа концерти (концерт тизими), Миллатлар Лигаси, БМТ Низоми, минтақавий ташкилотларнинг халқаро-ҳуқуқий мақоми, Хавфсизлик Кенгаши

8.1. Минтақавий ташкилотларни шакллантиришнинг шарт-шароитлари

8.2. БМТ Низомида минтақавий ташкилотлар

8.3. Минтақавий ташкилотлар фаолиятининг замонавий тенденциялари

8.1. Минтақавий ташкилотларни шакллантиришнинг шарт-шароитлари

Минтақавий хавфсизлик тизимида минтақавий ташкилотлар муҳим ўрин тутуди. Ҳукуматлараро минтақавий институтларнинг вужудга келиши суверен давлатлар томонидан минтақа миқёсида тинчлик ва барқарорликни таъминлаш бўйича кўп томонлама ҳамкорликка бўлган эҳтиёжнинг намоён бўлишидир. Мазкур ташкилотлар минтақавий хавфсизлик концепциясининг мазмунини белгилайди ҳамда миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизликни таъминлашнинг муҳим воситаси сифатида намоён бўлади.

«Европа концерти» каби дипломатик тузилмалар ўзаро мақсадга эришишда, аввало, дипломатик, сиёсий ва ҳуқуқий асосларга таянган. «Европа концерти» ёки «концерт тизими» – постанполеон Европасида вужудга келган дипломатик инқирозни ҳал этиш мақсадида Европанинг қудратли давлатлари томонидан чақирилган *ad hoc* конференциялар ҳисобланиб, расмий институционал структурага эга эмас эди. Бироқ шундай бўлсада, у аниқ маъмурий мақсадни, яъни Европада ўзаро маслаҳатлар орқали кучлар мувозанатини таъминлашни кўзда тутган.

«Европа концерти» халқаро хавфсизликни таъминлаш механизмининг ривожланишига, хусусан, ҳарбий ҳаракатлар олиб бориш қоидаларининг ҳамда халқаро арбитраж институтининг яратилишига салмоқли ҳисса кўшди. «Концерт тизими» хавфсизлик ва барқарорликни таъминлашда давлатлар манфаатларининг муштараклиги қанчалик муҳим эканлигини намоён этди. Мазкур тизимга хавфсизлик режимини ўрнатишдаги дастлабки уринишлардан бири сифатида қаралади. Бир неча ўн йиллар мобайнида статус-квони таъминлаб берган ва уруш-

ларнинг юзага келишини бартараф этган мазкур тизим фаолиятининг асосий принциплари: ҳокимиятнинг оқилона тақсимланиши; таҳдидларни бартараф этишдаги умумийлик; қудратли давлатлар зиммасига алоҳида имтиёз ва масъулиятнинг юклатилиши ва бошқалар ҳисобланади.

Минтақавий ташкилотларнинг яратилиши халқаро ташкилотлар ривожланиши жараёнининг ажралмас қисмидир. XX аср халқаро муносабатларида энг аҳамиятли ташаббус сифатида баҳоланган Миллатлар Лигасининг тузилиши халқаро муносабатларнинг институционаллашувида муҳим ўрин тутди. Ташкилотнинг кун тартибига турли минтақавий гуруҳ ва органлар билан ўзаро алоқаларни ривожлантириш масаласи ҳам қўйилди. Хусусан, Лига Статутининг 21-моддасида минтақавий шартномалар тинчликни таъминлаш учун қўлланилиши қайд этилган. Ушбу ҳолатни минтақавий-халқаро ҳамкорликнинг ибтидоси сифатида кўриш мумкин.

Халқаро ва минтақавий ташкилотларнинг ўзаро муносабатлари ҳамда ушбу муносабатларнинг ҳуқуқий асослари универсал халқаро ташкилот ҳисобланган БМТ Низомида ўз ривожини топди. Бироқ шуни қайд этиб ўтиш жоизки, ташкилотнинг аксарият аъзолари минтақавий тузилмаларни «буюк давлатларнинг гегемонлигини тийиб туриш воситаси» сифатида кўрдилар.

Тарихий парадокс шундаки, совуқ уруш даврида икки мафкуравий тизимнинг қарама-қаршилиги турли минтақавий хавфсизлик механизмларининг яратилишида муҳим роль ўйнади. Яна бир тарихий факт – мазкур механизмлар, биринчи навбатда, дунёнинг етакчи давлатлари сиёсатини амалга ошириш воситаси сифатида фойдаланиб келинди. Шу боис ҳам улар минтақа муаммолари ва минтақа давлатларининг манфаатларини амалга оширувчи тўлақонли механизмга айлана олмади. Бошқача айтганда икки мафкуранинг қарама-қаршилиги даврида минтақа давлатларининг туб манфаатлари халқаро муносабатлар етакчи акторларининг геосиёсий иродалари қурбонига айланди.

Деколонизация жараёни хавфсизлик муаммоларининг минтақа даражасида автономлашуви ва институционаллашувига муҳим ҳисса кўшди. Янги мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши, улар ўртасида ҳудудий, чегаравий ва этник низоларни келтириб чиқарди. Бу эса ўз навбатида уларни ҳал этишнинг ҳуқуқий ва институционал асосларини яратиш заруриятини қўйди. Минтақа давлатлари мавжуд муаммоларнинг узвийлиги ва ўз тақдирларининг умумийлигини тушуниб етдилар. Нати-

жада, Африка бирлиги ташкилоти (2003 йилдан Африка иттифоқи), Жануби-Шарқий Осиё давлатлари ассоциацияси ва бошқа шу каби минтақавий ташкилотлар вужудга келди.

Мустамлака тузумининг инқирози билан бирга «совуқ уруш»нинг барҳам топиши ҳам хавфсизлик муаммоларининг минтақавийлашуви жараёнини тезлаштирди. Икки қутбли тизимнинг қулаши натижасида собиқ Иттифоқ республикаларининг мустақилликни қўлга киритиши постсовет маконида минтақавий ташкилотларнинг тузилишига янги туртки берди. Минтақавий хавфсизлик механизмлари МДХ, ЕврОсИХ, КХШТ ва ШХТ каби ташкилотлар ҳисобига бойиди.

Шундай қилиб, минтақавий хавфсизлик механизмларининг пайдо бўлишини, аввало, халқаро муносабатларда юз бераётган муҳим воқеа ва ҳодисаларнинг, хусусан, мустамлака тизимининг инқирози ва янги суверен давлатларнинг вужудга келиши, «совуқ урушнинг» барҳам топиши ва бошқаларнинг ўзига хос натижаси сифатида кўриш мумкин.

8.2. БМТ Низомида минтақавий ташкилотлар

Таниқли ҳуқуқшунос олим Г.И.Тункиннинг фикрига кўра, «давлатлараро ташкилотлар роли ва обрўсининг тез суръатлар билан ўсиши – замонавий халқаро муносабатларнинг характерли жиҳатидир». Ҳозирда улар халқаро ҳаётнинг доимий ва ўта муҳим омилига айланди. Бугунги кунга келиб, минтақавий ташкилотлар ваколатлари доирасини авваллари давлатларнинг ички ишлари ёки икки томонлама ҳамкорлик предмети ҳисобланган мавзуларга нисбатан ҳам кенгайиб бораётганлигини кузатиш мумкин. Улар универсал ташкилот – БМТ бошчилигида халқаро хавфсизлик тизимининг ажралмас қисми ва халқаро муносабатларнинг воқелигига айланди.

Минтақавий ташкилотлар фаолиятини ўрганишда БМТ Низомининг VIII боби алоҳида ўрин тутди. Ҳужжатда белгиланишича, «Низом халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлашга таллуқли бўлган ва минтақавий ҳаракатларга тўғри келадиган масалаларни ҳал этиш учун минтақавий битимлар ёки органларнинг мавжуд бўлишига ҳеч бир тўсқинлик қилмайди, лекин бундай битим ёки органлар ва уларнинг фаолияти Ташкилотнинг Мақсад ва Принциплари билан ҳамоҳанг бўлиши шарт» (52-модда). Шунингдек 52-модданинг 3-бандига мувофиқ, «Хавфсизлик Кенгаши маҳаллий низоларнинг шундай минтақавий битимлар ёки шундай минтақавий органлар ёрдамида ё манфаатдор давлатлар ташаббуси билан ёки ўз ташаббуси билан тинч ҳал этилишини рағбатлантириши лозим».

Халқаро ҳуқуқда халқаро ҳамда минтақавий ташкилотларнинг юридик табиатига оид етарлича илмий изланишлар амалга оширилган. Ушбу изланишлар натижаларига асосланиб, минтақавий ташкилотларни маълум географик ҳудуд ҳукуматлари томонидан минтақавий ҳамкорликни ривожлантириш ва мустақамлаш мақсадида шартнома асосида ташкил қилинган давлатларнинг уюшмаси сифатида таърифлаш мумкин.

Ҳозирга келиб, минтақавий ташкилотлар замонавий халқаро ҳуқуқнинг муҳим субъектига айланди. «Минтақавий ташкилот» атамаси халқаро-ҳуқуқий тадқиқотларда томир отиб улгурди. Ваҳоланки, БМТ Низомида «минтақавий ташкилот» ибораси ўзининг бугунги талқинида мавжуд эмас. Минтақавий ташкилотларнинг халқаро-ҳуқуқий мақомини таҳлил қилишда муножаат этиладиган Низомининг VIII боби «Минтақавий битимлар» деб номланади.

Бугунги кунда минтақавий ташкилотлар имконияти халқаро хавфсизликни таъминлашда БМТ томонидан фаол равишда фойдаланиб келинмоқда. Бош Котиб – Минтақавий ташкилотлар ҳамда Хавфсизлик Кенгаши – Минтақавий ташкилотлар форматидаги икки томонлама ҳамкорликнинг ўрнатилиши улар ҳамкорлигининг бурилиш палласи бўлди.

БМТ Низомининг VIII бобида сўз халқаро тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш мақсадида тузилган минтақавий ташкилотлар ҳақида боради. Шу боис Низомнинг мазкур боби таҳлилида ҳарбий-сиёсий иттифоқларнинг мақомини аниқлаш масаласи ҳам муҳимдир. Авваллари БМТ Бош Ассамблеяси минтақавий кўп мақсадли ташкилотлар ва ҳарбий-сиёсий иттифоқлар ёки альянслар ўртасида фарқнинг мавжудлигига эътиборни қаратган эди. Ҳарбий-сиёсий иттифоқлар БМТ Низомининг VIII бобига мувофиқ минтақавий хавфсизлик механизмига тегишли эмас деб баҳолаган. Халқаро-ҳуқуқий мақомига кўра, улар мудофаа иттифоқлари бўлиб, аъзо давлатларни ташқи ҳарбий таҳдидлардан ҳимоя қилиш мақсадида тузилган. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, коллектив мудофаа ташкилотлари ўз фаолиятини Низомнинг 51-моддасига мувофиқ амалга оширади. Хусусан, Шимолий Атлантика шартномаси ташкилоти таъсисчилари Вашингтон шартномасини имзолаш вақтида альянс ўз фаолиятида БМТ Низомининг 51-моддасига асосланиши ва VIII боб қоидаларидан ташқарида фаолият юритишини таъкидлаб ўтадилар.

Бироқ дунё ўзгармоқда, табиийки, мудофаа иттифоқларининг одатий вазифалари ва мақсадлари ҳам ўзгаришга юз тутган. XX асрнинг 90-йилларидан бошлаб, бу каби иттифоқлар-

нинг фаолият доираси кенгайиб, одатий ҳарбий-сиёсий ўлчам чегараларидан чиқа бошлади. Муайян маънода уларнинг БМТ Низомининг VIII боби қоидаларига мос равишда тўлақонли минтақавий ташкилотларга айланиши жараёни кузатилмоқда. Ушбу трансформация БМТ амалиётида ўз аксини топди.

1990 йилларнинг ўрталаридан бошлаб, БМТ Котибияти минтақавий ташкилотларга нисбатан функционал ёндашув йўлини тута бошлади. Вақтида Низомнинг VIII боби бўйича минтақавий ташкилотлар сифатида тан олинмаган ҳарбий-сиёсий иттифоқлар бугунги кунда муҳим минтақавий хавфсизлик механизмлар деб қаралмоқда. Хусусан, Косово бўйича БМТ Хавфсизлик Кенгашининг 1244-сонли резолюциясида (1999 й. 10 июнь) НАТО айнан шу мақомда кўрилган. Бундан ташқари, БМТ амалиётида мазкур минтақавий институтларнинг ўз мандати остидаги ҳудудлардан ташқарида тинчликни сақлаш операцияларини ўтказишга қаратилган ҳаракатлари рағбатлантирилмоқда. Ушбу ўринда яна бир далил сифатида шуни айтиб ўтиш мумкинки, НАТО ва КХШТ – анъанавий ҳарбий-сиёсий иттифоқлар – ЕИ, МДХ, АДТ, АИ каби кўп мақсадли минтақавий ташкилотлар қаторида БМТ ва минтақавий ташкилотларнинг олий даражадаги учрашувларининг доимий иштирокчиларига айланди.

Шундай қилиб, «минтақавий битим ёки органлар» қаторига киритиш мўлжалланган минтақавий хавфсизлик механизмлари доираси борасида ҳозирги вақтда муайян келишувга эришилган. БМТ Бош котиби маърузасида минтақавий уюшмалар ва ташкилотлар таркибига қуйидагиларнинг кириши белгиланган:

биринчидан, БМТ ташкил этилишидан аввал ёки кейин таъсис этилганидан қатъий назар, шартномалар асосида тузилган ташкилотлар;

иккинчидан, ўзаро хавфсизлик ва мудофаани таъминлаш мақсадида ташкил этилган минтақавий ташкилотлар;

учинчидан, минтақани умумий ривожлантириш ёки муайян фаолият соҳасида ўзаро ҳамкорликни амалга ошириш мақсадида тузилган ташкилотлар;

тўртинчидан, долзарб аҳамиятга эга бўлган аниқ сиёсий, иқтисодий ёки ижтимоий масалаларни ҳал этиш мақсадида ташкил этилган давлатлар уюшмаси.

Минтақавий ташкилотлар фаолиятига оид таҳлилларга таянган ҳолда уларнинг халқаро-ҳуқуқий мақоми юзасидан қуйидаги хулосага келиш мумкин:

биринчидан, минтақавий ташкилотлар умумий халқаро хавфсизликнинг ажралмас қисми;

иккинчидан, минтақавий ташкилотлар минтақа даражасидаги маҳаллий низоларни тинч йўллар билан ҳал этишнинг муҳим механизми бўлиб хизмат қилади. Мазкур хавфсизлик механизмлари, биринчи навбатда, кўп мақсадли минтақавий ташкилотларни ва ҳарбий-сиёсий иттифоқларни ўз ичига олади.

учинчидан, юқоридаги фикрларга асосланиб, БМТ Низоми VIII боби «минтақавий битимлар» эмас, балки «минтақавий ташкилотлар» деб номланиши мақсадга мувофиқ эканлигини таъкидлаб ўтиш лозим.

8.3. Минтақавий ташкилотлар фаолиятининг замонавий тенденциялари

Халқаро хавфсизликни таъминлашнинг замонавий ҳолати ва эҳтиёжлари БМТдан унинг минтақавий хавфсизлик механизмлари билан ўзаро муносабатларида янгича ёндашувни талаб этмоқда. Уларнинг ўзаро муносабатлари туб моҳиятини халқаро хавфсизликни таъминлашда «меҳнат ва маъсулият тақсимоти» тезиси билан изоҳлаш мумкин.

БМТ Низомининг VIII бобига мувофиқ, «маҳаллий низолар» минтақавий ташкилотлар юрисдикциясига киритилган. Тинчликка таҳдид, тинчликнинг бузилиши ва агрессия актлари каби халқаро хавфсизликка оид жиддий масалалар БМТ Хавфсизлик Кенгашининг алоҳида ваколатлари доирасига кириб, Низомининг VII бобига мувофиқ тарзда тартибга солинади. Бироқ бу халқаро хавфсизликка оид ўзга ишларни кўриб чиқишда Хавфсизлик Кенгашининг ваколатлари чекланганлигини англамайди. Низомнинг 52-моддасига биноан, «Хавфсизлик Кенгашига оширгунга қадар уларни шундай минтақавий битимлар ёки шундай минтақавий органлар ёрдамида тинч йўл билан ҳал этишга эришиш учун бор кучларини сафарбар этишлари керак». Бу каби ҳолат Хавфсизлик Кенгаши ва минтақавий ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар бўйсунушига асосланганлигини англайди. Бу бир томондан, халқаро хавфсизлик соҳасида Хавфсизлик Кенгашининг етакчилик ролини тасдиқлайди, иккинчидан - минтақавий ташкилотлар БМТ универсал хавфсизлик тизимининг ташкилий қисми эканлигини белгилаб беради.

БМТ амалиётида «баъзи кечиктириб бўлмайдиган вазиятларда» Хавфсизлик Кенгаши санкциясиз ҳам ҳудудий операцияларни ўтказиш мумкинлиги ҳақида айтиб ўтилган. Демак, бундай вазиятларда минтақавий ташкилотлар вазиятга тезкор равишда муносабат билдириш мақсадида олдини олувчи ҳарбий чораларни қўллаши лозим бўлган санкцияни эса мазкур операциялар бошлангач олиши мумкин.

Одатда, БМТ Хавфсизлик Кенгаши рухсатсиз куrolли кучлардан фойдаланишга фақатгина индивидуал ва коллектив ўз-ўзини мудофаа қилиш ҳолатларидагина рухсат этилади.

Минтақавий хавфсизлик механизмлари иштирокидаги ўз-ўзини мудофаа қилишга ёрқин мисол сифатида Толибон ҳукуматига қарши олиб борилган ҳарбий ҳаракатларни келтириш мумкин. 2001 йил 11 сентябрь воқеаларидан сўнг бирдан уч минтақавий ташкилот – НАТО, АДТ ва АНЗЮС – ушбу ҳолатни БМТ Низомининг 51-моддасига мувофиқ деб баҳолашди ва коллектив ўзини-ўзи мудофаа қилиш ҳуқуқи доирасида фаолият юритдилар.

Минтақавий ташкилотлар иштирокида халқаро муносабатларда куч ишлатилишига яна бир мисол – бу собиқ Югославияга нисбатан қўлланилган амалиётдир. Одатда минтақавий ташкилотлар фаолиятининг замонавий тенденциялари тўғрисида сўз кетганида алоҳида олинган ташкилотларнинг бир томонлама ҳаракат қилишга интилишлари таъкидлаб ўтилади. Хусусан, собиқ Югославия ва Ироқ атрофидаги воқеаларда ўз манфаатларига эришиш йўлида АҚШ-НАТО биргаликда ёки ўз иттифоқчиларининг *ad hoc* коалициясидан фойдаланганлигини келтириб ўтиш мумкин.

Ушбу ҳолат, аввало, БМТнинг объектив заифлиги билан изоҳланади. У универсал ташкилот сифатида алоҳида олинган геосийсий ҳудудларнинг манфаатларини етарли даражада таъминлаб бера олмади. Бу каби ҳолатни белгиловчи омиллар сифатида – тинчликпарварлик операцияларини амалга оширишда ҳарбий контингентларни ажратиш билан боғлиқ муаммоларни, молиявий ва моддий ресурсларининг чекланганлиги, ҳал этилиши лозим бўлган муаммоларнинг турли-туманлиги ва ранг-баранглиги кабиларни келтириш мумкин. Ушбу омиллар, ўз навбатида, минтақавий ташкилотларга халқаро тинчлик ва барқарорликни сақлаш операцияларида фаол иштирок этиш имкониятини берди.

Бироқ бошқа тарафдан, бу каби ҳолат, яъни халқаро муаммоларни ҳал этишда минтақавий ташкилотлар ролининг ҳаддан зиёд ошиб кетиши БМТ доирасида коллектив хавфсизлик тизимига путур етказиши, сифат жиҳатидан янги халқаро муносабатлар тизимидаги лаёқатининг пасайишига ҳамда ривожланаётган давлатларда ўз хавфсизлиги кафолатлари юзасидан ишончсизликнинг кучайишига олиб келиши мумкин.

Ҳозирги кунда низо ва ҳарбий конфликтларни бартараф этишда минтақавий ташкилотларга муҳим ўрин ажратилмоқда.

Шунингдек, чегара ва ҳудудий ҳамда миллатлараро низоларни ҳал этишда минтақавий ташкилотларнинг мавжуд меъёр ва қоидалари, имконият ва амалиёти алоҳида аҳамиятга эга. БМТ ҳужжатларида «норматив стандартларни ишлаб чиқишда минтақавий ташкилотлар БМТдан анча ўзиб кетди», деб алоҳида таъкидлаб ўтилади. БМТ миллий ва диний озчилик ҳуқуқларини ҳимоя қилишда, ҳукуматни ноконституциявий йўл билан эгаллашга интилиш каби ҳаракатларни бартараф этиш борасида Европа Иттифоқи, Америка давлатлари ташкилоти ва Африка иттифоқи каби минтақавий институтларнинг амалиёти ва тавсияларидан фойдаланмоқда.

Юқорида таъкидлаб ўтилган фикрлар борасида қуйидаларни хулоса қилиш мумкин:

биринчидан, минтақавий хавфсизлик тизими – бу халқаро хавфсизликнинг таркибий қисмидир. Минтақавий ташкилотлар - умумий хавфсизликни таъминлашнинг самарали механизми ҳисобланади;

иккинчидан, БМТ Низоми халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлашда бош масъулиятни Хавфсизлик Кенгашига юклаган. Халқаро тинчлик ва барқарорликни сақлашда минтақавий ташкилотларнинг фаолияти Низом қоидаларидан келиб чиқиши ва уларга мувофиқ бўлиши ҳамда Хавфсизлик Кенгаши раҳбарлиги остида амалга оширилиши лозим;

учинчидан, замонавий халқаро муносабатларда минтақавий ташкилотларнинг ваколатини кенгайтириш масалалари алоҳида ўрин тутмоқда. Ушбу ўринда минтақавий ташкилотларни нафақат БМТ Низомининг VI ва VIII боблари, балки VII боби доирасида кўзда тутилган операцияларда фаол иштирокини таъминлаш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Тункин. Г.И. Теория международного права. Под общей ред. проф. Л.Н.Шестакова. – М.: Издательство «Зерцало», 2000.
2. Лукашук И.И. Международное право. Особенная часть / Институт государства и права, Академ. правовой ун-т. – М.: Волтерс Клувер, 2007.
3. Ушаков Н.А. Правовое регулирование использования силы в международных отношениях. – М.: Институт государства и права РАН, 1997.
4. Арбатов А.Г. Трансформация российской военной доктрины – уроки Косово и Чечни // Европейский центр изучения

вопросов безопасности им. Джорджа Маршалла. Публикация №2. 2000.

5. Ван Экелен, Виллем. Повестка дня в области безопасности на 1996г. Предпосылки и предложения. – Центр исследований Европейской безопасности. Доклад № 94. 1995.

6. Эскотт Рейд. Времена страха и надежды: заключение Североатлантического договора, 1947-1949 гг. – Торонто, 1977.

7. Fawcett Louise. The Evolving Architecture of Regionalization //In: The United Nations and Regional Security: Europe and Beyond /Michael Pugh and Waheguru Pal Singh, eds. – London: LYNNE RIENNER Publisher, 2003.

8. Hilaire McCoubrey and Justin Morris. Regional Peacekeeping in the Post-Cold War Era. – The Hague: Kluwer Law International, 2000.

9. Simma Bruno. The Charter of the United Nations: A Commentary. – Oxford and New York: Oxford University Press, 1995.

10. Katzenstein, Peter J. Re-examining Norms of Interstate Relations in the New Millennium. – Kuala Lumpur: Paper for the 14th Asia-Pacific roundtable, 2000.

Тестлар:

1. «Ad hoc» – бу:

- а) халқаро ҳуқуқда «мазкур ҳолат учун» деган маънони англатувчи тушунча
- б) етакчи давлатларнинг ўз манфаатларини таъминлашга қаратилган муайян ташкилий тузилма
- в) махсус вакиллар, ташкилотлар ва миссиялар фаолиятини уйғунлаштирувчи ҳуқуқий тузилма
- г) фақат минтақа масалаларини муҳокама этувчи махсус ташкилот ва миссиялар

2. Миллатлар Лигаси Статутининг 21- моддасида нима қайд этилган?

- а) тинчликни сақлаш мақсадида минтақавий тузилмаларни таъсис этиш
- б) низоларни фақат музокаралар орқали ҳал этиш
- в) минтақавий шартномаларнинг тинчликни сақлаш учун қўлланиши
- г) минтақавий хавфсизлик институтларини тузиш ва уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш

3. Халқаро шартномалар ҳуқуқи тўғрисидаги Вена конвенциясининг 2-моддасига кўра «шартнома» тушунчаси қандай таърифланади?

- а) икки ва ундан ортиқ давлатлар томонидан ўзаро манфаатларни мувофиқлаштириш мақсадида ёзилган ҳуқуқий манба
- б) давлатлар ўртасида, бундай битим бир, икки ёки бир неча ўзаро алоқадор ҳужжатлардан таркиб топганлигидан ҳамда унинг аниқ номланишидан қатъий назар ёзма равишда тузилган ва халқаро ҳуқуқ билан тартибга солинувчи халқаро битим
- в) муайян минтақа давлатлари томонидан муайян ижтимоий, иқтисодий, сиёсий мақсадларга эришиш мақсадида ҳамда ўзаро можароларни ҳал этишга қаратилган ҳуқуқий ҳужжат
- г) тўғри жавоб йўқ

4. БМТ фаолиятининг самарасизлигини белгиловчи омиллар – бу:

- а) тинчликпарварлик операцияларни амалга оширишда ҳарбий контингент ажратиш масалалари, молиявий ва моддий ресурсларнинг чекланганлиги
- б) етакчи давлатларнинг ушбу ташкилотни инкор этиши
- в) сиёсий қарорлар қабул қилиш жараёнининг номукам-маллиги
- г) тўғри жавоб йўқ

5. БМТ Низомида «халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш бўйича бош масъулият» унинг қайси органига юклатилган?

- а) Бош Ассамблеяга
- б) Хавфсизлик Кенгашига
- в) БМТ Котибиятига
- г) Хавфсизлик Кенгаши тарафидан тузилган ва ваколат юклатилган органга

6. Ўзбекистон Республикаси БМТга қачон аъзо бўлди?

- а) 1991 йил 2 декабрь
- б) 1992 йил 2 февраль
- в) 1992 йил 2 март
- г) 1992 йил 2 апрель

7. Қайси банд БМТ Низоми бўйича минтақавий коллектив хавфсизлик механизмларига қўйиладиган талабларга кирмайди?

- а) минтақавий битим ва ташкилотлар фаолиятининг мазкур минтақа чегараси доирасида бўлиши

б) мазкур хатти-ҳаракатларнинг БМТ Низомида қайд этилган мақсад ва тамойилларга мос келиши

в) минтақавий хавфсизликни таъминлаш мақсадида қуролли қучларни барпо этиш ва мустақил фаолият юритиш

г) минтақавий ташкилотларнинг халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга қаратилган режадаги ва амалга оширилаётган барча хатти-ҳаракатлар тўғрисида маълумот беришлари.

Топшириқлар:

1. Минтақавий ташкилотларни юзага келишининг асосий шарт-шароитлари нималардан иборат? Минтақавий ташкилотлар қандай мақсадларда барпо этилади?

2. «Минтақавий ташкилотлар минтақавий хавфсизлик концепциясининг мазмунини белгилайди, миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизликни таъминлашнинг муҳим воситаси ҳисобланади» жумласини изоҳлашга ҳаракат қилинг.

3. Марказий Осиёдаги мавжуд минтақавий ташкилотлар низомлари билан танишиб чиқинг ва уларнинг ўхшаш ва фарқли жиҳатларини топинг.

4. «Минтақавий ташкилотларнинг тузилиши суверен давлатлар томонидан минтақа миқёсида тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш бўйича кўп томонлама дипломатия асосларини шакллантиришнинг муҳимлигини англаб етишнинг тўғридан-тўғри натижаси ҳисобланади» деган фикрга қўшиласизми?

5. БМТ Низомида Хавфсизлик Кенгаши ваколатлари билан танишиб чиқинг ва асосий жиҳатларини конспект қилинг.

6. Нима сабабдан БМТ амалиётида «норматив стандартларни ишлаб чиқишда минтақавий ташкилотлар БМТдан анча ўзиб кетди» деган фикр таъкидлаб ўтилган?

Тест жавоблари:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
а)	в)	б)	а)	б)	в)	в)

IV БЎЛИМ. ХАЛҚАРО ХАВФСИЗЛИК

9-мавзу. Халқаро хавфсизликни таъминловчи замонавий кўптомонлама механизмлар

Таянч атамалар:

коллектив хавфсизлик, коллектив мудофаа, кооператив хавфсизлик, хавфсизлик комплекси, хавфсизлик механизмлари, халқаро ташкилотлар

9.1. Асосий жиҳатлар

9.2. Коллектив хавфсизликнинг мазмун ва моҳияти

9.3. Коллектив мудофаа механизмлари

9.4. Кооператив хавфсизликнинг асосий жиҳатлари

9.1. Асосий жиҳатлар

Халқаро хавфсизликни таъминловчи замонавий кўптомонлама механизмлар ривожланиши ўз тарихига эга. Хавфсизликнинг замонавий кўптомонлама механизмлари Вена конгресси, Европа концерти, альянслар ва давлатлар иттифоқларининг тўлақонли вориси ҳисобланади. Сиёсий реализм нуқтаи-назарига кўра, аънанавий ва замонавий хавфсизлик институтларининг мақсад ва вазифалари ўхшаш: улар халқаро муносабатларда қучлар мувозанатини таъминлаш ва давлат сиёсатининг инструменти сифатида кўрилади. Мазкур қараш хавфсизлик тадқиқотларида устувор бўлиб қолмоқда. Бироқ, бу замонавий давлатлараро муносабатлар тизимида ўз тузилиши, табиати ва мазмунига кўра мураккаб кўринишга эга бўлган институтларни тавсифлаш учун етарли эмас.

Хавфсизликнинг коллектив механизмлари қатор омиллар, хусусан, таъсисчи давлатларнинг хавфсизлик муҳити ва таҳдидларнинг умумийлигини англаши ва тан олиши негизида шаклланади. Давлатлар хавфсизлигига реал таҳдидларнинг мавжудлиги хавфсизлик тузилмаларини яратишда ўзига хос бирлаштирувчи омил бўлиб хизмат қилади. Мисол учун, ўз вақтида Шимолий Атлантика шартномаси ташкилоти собиқ Совет Иттифоқи тимсолидаги таҳдидга қарши туриш мақсадида тузилган бўлса, Шанхай ҳамкорлик ташкилотининг таъсис этилишида «уч ёвуз иллат» - терроризм, экстремизм ва сепаратизм – манфаатдор давлатларнинг жипслашувида муҳим роль ўйнади.

Коллектив хавфсизлик механизмларининг турли шакллари мавжуд: альянс (коллектив мудофаа); давлатлар иттифоқи; кол-

лектив хавфсизлик; хавфсизликнинг плюралистик ҳамжамиятлари; хавфсизлик диалоги ва можароларни бошқаришга оид механизмлар ва бошқалар. Тадқиқот мақсадида уларни уч гуруҳга ажратиш мумкин: коллектив мудофаа, коллектив хавфсизлик ва кооператив хавфсизлик институтлари.

Уларнинг сиёсий-ҳуқуқий табиатини таҳлил этишда ва таснифлашда қуйидагилар муҳим ҳисобланади: хавфсизлик муҳити; бирлаштирувчи омиллар (муаммолар, таҳдидлар ва манфаатларнинг умумийлиги); хавфсизликни таъминлаш усул ва услублари, инструментлари (қуролли кучлар, куч билан таҳдид қилиш, кучлар мувозанати, превентив дипломатия, мулоқот, ишонч чоралари ва ҳ.к.); ташкилий-ҳуқуқий мақоми (ҳарбий-сиёсий иттифоқ, кўпфункционали халқаро минтақавий ташкилот, хавфсизлик мулоқот механизмлари) ва бошқалар.

9.2. Коллектив хавфсизликнинг мазмун ва моҳияти

«Коллектив хавфсизлик» тушунчаси юридик жиҳатдан илк бор Миллатлар Лигаси Статутининг 10-моддасида ўз аксини топди. Бироқ, Статутнинг қоидалари коллектив хавфсизлик тизимининг халқаро-ҳуқуқий мазмунини торайтириб, уни қўллашни агрессияни олдини олиш ва бартараф қилиш ҳолатлари билан чеклаб қўйди. Ушбу ўринда коллектив хавфсизлик категорияси урушни олдини олиш, яъни агрессорга қарши бирлашган ҳолда ҳаракат қилишга қаратилган.

Шартномага мувофиқ, коллектив хавфсизлик механизмининг ҳар бир иштирокчисига нисбатан содир этилган қуролли ҳужум шартноманинг барча томонларига нисбатан амалга оширилган агрессия сифатида қаралган, яъни агрессия коллектив хавфсизлик механизмини ҳаракатга келтирувчи омил ҳисобланган. Бу каби тор ёндашув замонавий хавфсизлик тадқиқотларида коллектив мудофаа тизимининг мазмунига мос келади.

БМТнинг ташкил топиши давлатлараро муносабатларда коллектив хавфсизлик ғоясининг ривожланиши ва кенгайишида ижобий роль ўйнади. БМТ Низомининг норма ва принципларига асосланган коллектив хавфсизлик тизими бугунги кунда умумий халқаро хавфсизлик архитектурасининг асосини ташкил этади.

Коллектив хавфсизлик – бу халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш ва тиклаш бўйича БМТ Низомида белгилаб қўйилган ҳамда универсал ва минтақавий ташкилотлар доирасида амалга ошириладиган чора-тадбирлари тизимидир.

Коллектив хавфсизлик концепциясининг моҳияти шундаки, давлатларнинг хавфсизлик дилеммаси алоҳида олинган дав-

лат ёки кучлар мувозанати билан эмас, балки коллектив мажбуриятлар институти воситасида бартараф қилинади. Унга кўра, ҳар бир давлат иттифоқчиларнинг ҳудудий яхлитлиги ва сиёсий мустақиллигига таҳдид солувчи давлатга қарши амалга ошириладиган ҳамкорликдаги хатти-ҳаракатларга қўшилиш мажбуриятини олади. Коллектив хавфсизлик «бир киши ҳамма учун – ҳамма бир киши учун» принципига асосланади.

БМТ Низоми руҳидаги коллектив хавфсизлик – бу, биринчи навбатда, халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга қаратилган коллектив чора-тадбирлар тизими бўлиб, у аввалдан ташкилотнинг бирор-бир аъзосига қарши қаратилмаган ҳамда муайян «душман тимсоли»ни назарда тутмайди. Коллектив хавфсизлик доирасидаги чора-тадбирлар биргаликда яшаш ва мавжуд бўлиб қолиш тартиб-қоидаларини бузган мазкур ташкилотнинг аъзосига қарши қаратилган бўлади.

Шунингдек, коллектив хавфсизлик халқаро ҳуқуқ нормаларини ҳаётга татбиқ этишнинг марказлашган тизими ҳисобланади.

Коллектив хавфсизликка доимийлик хос, яъни у тизим сифатида халқаро ҳуқуқ нормаларини бузувчининг мавжуд бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъий назар доимий равишда фаолият юритади. Бошқача айтганда, коллектив хавфсизликнинг аҳамияти нафақат реал ёки эҳтимолдаги таҳдидларга жавоб беришда, балки келгусида давлатлараро муносабатларда кучни қўллаш имкониятини бартараф этувчи зарурий шарт-шароитларни яратишда намоён бўлади.

Коллектив хавфсизлик – бу бир вақтнинг ўзида халқаро ҳамжамиятнинг ҳам кучли ҳам кучсиз аъзолари манфаатларига мос келувчи тизимдир: нисбатан кучсиз давлатларга «коллективга аралашиб кетиш» ҳамда «бир давлат-бир овоз» принципи асосида фаолият юритиш орқали унинг тўлақонли аъзосига айланиш имкониятини берса, кучли давлатларга – тизимда устунликка эришиш ва «коллектив қарорлар»га ҳавола этиб, ўз хатти-ҳаракатларига қонуний тус бериши имкониятини яратади.

Коллектив хавфсизликнинг *концептуал муаммоси* «бир киши ҳамма учун – ҳамма бир киши учун» принципига риоя этиш жараёнида намоён бўлади. Бир томондан, коллектив хавфсизлик тизимининг муҳим шарти агрессия ҳолатида ҳарбий ёрдам кўрсатилиши, яъни *pacis sunt servanda* – «мажбуриятлар бажарилиши лозим». Бошқа томондан эса, давлатлар халқаро муносабатларга киришар экан, биринчи галда ўз миллий манфаатларини кўзлайди. Шунингдек, кимни қўллаб-қувватлаш кераклиги борасидаги танлашда манфаат ва мажбурият орасида

зиддият юзага келиши мумкин: ушбу тизимнинг элементи/мазкур ташкилот иштирокчиси ҳисобланган агрессорними ёки агрессия қурбони бўлган давлатними? Дж.Йоффенинг таърифи-ча, бу ҳал қилувчи паллада коллектив хавфсизлик тизими иштирокчилари манфаатларининг «қутблашуви» («биполяризация») юз беради.

Шунингдек, коллектив хавфсизлик ташкилий-ҳуқуқий, яъни уни имплементацияси билан боғлиқ камчиликларга ҳам эга. БМТ Низомига мувофиқ, коллектив хавфсизлик тизими Хавфсизлик Кенгашининг доимий беш аъзоси розилиги мавжуд бўлгандагина ҳаракатга келтирилиши мумкин. Бироқ уларнинг бирор-бирининг вето ҳуқуқидан фойдаланиши ҳар қандай қарорни қабул қилинмаслигига олиб келади. Табиийки, доимий аъзолар ўз манфаатларига мос келмайди деб ҳисоблаган ҳар қандай қарорни қўллаб-қувватламайди. Бу БМТ Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзоларига нисбатан универсал коллектив хавфсизлик юрисдикциясининг тааллуқли эмаслигини англатади.

Бу икки жиҳат «мутлақ суверенитет» даври ўтган бўлишига қарамасдан қудратли давлатлар коллектив хавфсизлик тизимининг асосий элементи бўлиб қолаётганидан далолат беради.

Коллектив хавфсизлик доирасида қўлланиладиган чоратадбирлар коллектив мудофаага қараганда анча кенг. У, шунингдек, ўзаро хавфсизликни таъминлашда ноҳарбий – дипломатик, иқтисодий, гуманитар ва бошқа воситалардан фойдаланади: қуролли кучлардан фойдаланишга сўнгги чора сифатида қаралади.

Коллектив хавфсизлик тизими фойдасига билдирилаётган фикрлар қуйидаги асосга эга. Замонавий таҳдидлар миллий чегараларни кесиб ўтади, бир-бири билан боғлиқ ҳамда глобал, минтақа ва миллий даражада бартараф этилиши лозим. Ҳеч бир давлат, у қанчалик қудратли бўлмасин, мустақил равишда замонавий таҳдидлардан ўзини самарали ҳимоя қила олиш қобилиятига эга эмас.

9.3. Коллектив мудофаа механизмлари

Коллектив мудофаа – бу бош мақсади ташкилот аъзоси ёки шартнома иштирокчиси ҳисобланган давлатга нисбатан қуролли ҳужум ёки агрессия акти амалга оширилганда ҳарбий ёрдам кўрсатишни назарда тутувчи хавфсизликнинг анъанавий механизмидир. Таҳдидни бартараф этишни ягона ва ишончли воситаси – бу қуролли кучлар ҳисобланади. Коллектив му-

дофаа тизимининг институционал-ҳуқуқий намоён бўлишига ёрқин мисол сифатида альянслар ёки ҳарбий-сиёсий иттифоқларни келтириш мумкин. Бу икки ва ундан ортиқ давлатларнинг уруш ҳолатида ўзаро ёрдам тўғрисидаги формал келишувдир. Альянслар, одатда, шартнома асосида тузилади. Уларнинг муҳим функцияси у ёки бу минтақада кучлар мувозанатини таъминлаш билан изоҳланади.

Коллектив мудофаа механизмларининг ўзига хос жиҳатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

биринчи, анъанавий коллектив мудофаа тизимларининг фарқли жиҳати – «душман тимсоли»нинг мавжудлигидир, яъни коллектив мудофаа тизими муайян мақсад – таҳдид ва қуролли ҳужумни олдини олиш ҳамда бир-бирига ҳарбий ёрдам бериш мажбуриятини амалга ошириш мақсадида тузилади;

иккинчидан, коллектив мудофаа тизимлари ҳар доим ҳам институционал асосга, яъни доимий фаолият юритувчи органларга эга эмас. Шунинг учун ҳам улар формал ёки ноформал турларга ажратилиши мумкин. Биринчисига мисол сифатида НАТО, АНЗЮС каби минтақавий тузилмаларни, иккинчисига – давлатлар иттифоқи, мудофаа тўғрисидаги ўзаро шартномаларни (мисол учун, АҚШ ва Япония ўртасидаги стратегик ҳамкорлик тўғрисида тузилган шартномани келтириш мумкин. Формал ёки ноформал минтақавий альянслар одатда эксклюзив ҳисобланади, яъни манфаатлари уйғун ва ташқи ҳарбий таҳдидларга қарши кураш бўйича ўзаро мажбуриятлар олишга ўз розилигини билдирган давлатлар билан чекланган.

Жозеф Йоффенинг фикрига кўра, анъанавий коллектив мудофаа – бу, бошқача айтганда, «гуруҳбозлик»дир. «Гуруҳбозлик, - унинг фикрича, - бу номи доимо ҳам ошкор этилмайди-ган муайян душманнинг мавжудлигини назарда тутувчи, аниқ мақсад асосида тузилган давлатлар уюшмасидир. Гуруҳбозлик албатта «A+B+n» «X+Y+n»га қарши тамойили асосида ҳамда душманни масофада ушлаб туриш, шунингдек, муайян объект ёки географик минтақани мудофаа қилиш ёки босиб олиш мақсадида тузилади».

Коллектив мудофаадан фарқли ўлароқ коллектив хавфсизлик тизими аввалдан белгиланган душманга қарши давлатлар иттифоқини назарда тутмайди. Бу борада формула қуйидаги кўринишга эга бўлади: «(A+B+X+Y+n) Z га қарши». Бунда Z – агрессор ёки халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларини бузувчи, яъни таҳдид манбаи сифатида қаралади. Шундай қилиб, агар коллектив мудофаа тизимида белгиланган таҳдид ҳақида

гап борса, коллектив хавфсизлик механизмини потенциал таҳдид ҳаракатга келтиради.

Коллектив хавфсизлик фаолияти доираси нафақат ташқи хавф ва таҳдидлар, балки ички хавфларни ҳам қамраб олади, яъни у мазкур тизим қатнашчилари ўртасидаги юзага келиши мумкин бўлган низоли вазиятлар ва конфликтларни тартибга солиди, превентив дипломатия билан шуғулланади, хавфсизликнинг ноанъанавий таҳдидларига қарши чора-тадбирларни амалга оширади.

Шундай қилиб, коллектив мудофаа – шартнома асосида давлатлараро уюшмалар доирасида аъзо-давлатларни ташқи ҳарбий таҳдидлардан ҳимоя қилиш мақсадида амалга оширилувчи коллектив ҳарбий чора-тадбирлар тизимидир.

9.4. Кооператив хавфсизликнинг асосий ҳолатлари

Кооператив хавфсизлик – хавфсизлик тадқиқотлари ва халқаро муносабатлар назариясида нисбатан янги концепция ҳисобланади. П.А.Цыганковнинг фикрига қўшилган ҳолда, мазкур концепцияни ишлаб чиқишда АҚШда фаолият юритаётган «ақлий марказлар»дан бири - Брукинс институти тадқиқотчиларининг салмоқли ҳисса қўшганини таъкидлаш жоиз. Хусусан, А.Картер, Ж.Нолан, У.Перри ва бошқалар мазкур таҳлил муассасасининг ёрқин намояндалари ҳисобланади.

Одатда, кооператив хавфсизлик ўзаро уйғун халқаро муносабатлар ва ҳамкорликни ўрнатиш йўли билан хавфсизликни таъминловчи нисбатан тинчликпарвар ва идеалистик ёндашувни таърифлаш учун қўлланилади.

Кооператив хавфсизликнинг моҳиятини умумий хавфсизликка эришиш учун ҳамкорлик заруриятини белгиловчи ўзаро боғлиқлик омили билан изоҳлаш мумкин. Жаҳон ҳамжамияти аъзолари бўлган давлатларнинг хавфсизлиги бўлинмасдир, яъни алоҳида олинган хавфсизлик соҳаси, мисол учун, иқтисодий хавфсизлик сиёсий, ижтимоий, экологик ва бошқа шу каби соҳаларда кечаётган жараёнларни таҳлил қилиш ва инobatга олиш орқалигина самарали таъминланиши мумкин.

Кооператив хавфсизлик хавфсизликнинг «ҳарбийлашмаган» концепциясидир, яъни унинг доирасида куч ишлатиш хавфсизликни таъминлашнинг одатий воситаси ҳисобланмайди. Кооператив хавфсизлик ҳамкорлик, мулоқот, ўзаро ишончни мустақамлашга таянади. Унинг асосий қоидалари кенг жамоатчилик томонидан қонуний деб тан олинadиган асослардан келиб чиқиши лозим. Шу билан бирга, кооператив хавфсизлик «шахс хавфсизлиги» ва умуминсоний қадриятларни ҳимоя қилиш

омилдан келиб чиқиб, «гуманитар интервенция»ни, яъни гуманитар мақсадларда қуролли кучларни қўллаш гоёсини инкор этмайди.

Кооператив хавфсизликнинг асосий жиҳатлари сифатида қуйидагилар ажратиб кўрсатилади: 1) агрессорни кўрқитиш эмас, балки агрессияни бартараф этишнинг қатъий кафолатларини яратишга йўналтирилганлик; 2) иттифоқлар сиёсатида муқобиллик; 3) хавфсизликнинг барча соҳаларида ривожланишни таъминлашга эришиш.

Кооператив хавфсизликнинг асосий минтақавий механизмлари сифатида «хавфсизлик ҳамжамияти» ва «хавфсизлик мулоқоти борасидаги ташкилотлар» («security dialogue organizations») ажратиб кўрсатилади. Кооператив хавфсизлик институтига мисол сифатида ЕХХТни келтириш мумкин. Марказий Осиёда кооператив хавфсизлик механизмига Осиёда ўзаро ҳамкорлик ва ишонч чоралари бўйича кенгаш мисол бўлиши мумкин.

* * *

Давлатлараро амалиёт ҳозирги даврда хавфсизликнинг ҳар уч механизмларига эҳтиёж мавжудлигини тасдиқлайди. ХХI асрда коллектив хавфсизликнинг аънанавий институтлари – коллектив мудофаа ва коллектив хавфсизлик халқаро муносабатларда ўз мавқеини сақлаб қолмоқда. Ҳарбий-сиёсий иттифоқларнинг трансформациясига ёки уларнинг замонавий талабларга мослашувига қарамай давлатлар ўзаро муносабатларида кучлар мувозанатини таъминлаш воситаси сифатида уларнинг хизматидан воз кечишга ҳали тайёр эмасликларини кўрсатмоқда. Бироқ шу билан бирга хавфсизликнинг бўлинмаслигини ва давлат улар тақдирининг ўзаро боғлиқлигини чуқур англаш ва янги таҳдидлар хавфига нисбатан ожизлик кооператив хавфсизлик механизмлари аҳамиятининг ўсиб боришини англамоқда.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Цыганков П.А. Теория международных отношений: Учеб. пособие. – М.: Гардарики, 2004. – 590 с.
2. Josef Joffe. Collective Security and the Future of Europe: Failed Dreams and Dead Ends // Survival (Spring 1992). – P. 36-50.
3. Carter A., Perry W. and Steinbruner J. A New Concept of Cooperative Security. – Washington DC: Brookings Institution, 1992.
4. Global Engagement: Cooperation and Security in the 21st Century /Janne E. Nolan, ed. – Washington DC: Brookings Institution, 1994.

5. Security Communities /Emanuel Adler and Michael Barnett, ed. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998.

6. Dewitt D. Common, Comprehensive and Cooperative Security // The Pacific Review. 1994. - №7:1.

Тестлар:

1. Сиёсий реализм нуқтаи-назаридан тарихий ва замонавий хавфсизлик институтларининг вазифалари – бу:

- а) халқаро муносабатларда етакчи давлатларнинг гегемонлигини бартараф этиш
- б) халқаро муносабатларда кучлар мувозанатини таъминлаш ва уни давлат сиёсатининг инструменти сифатида қўллаш
- в) муайян минтақада ҳарбий-сиёсий блокларни тузиш
- г) тўғри жавоб йўқ

2. Ташқи ҳарбий таҳдидларга қарши туриш мақсадида тузилган давлатлар уюшмаси – бу:

- а) коллектив хавфсизлик
- б) коллектив мудофаа
- в) кооператив хавфсизлик
- г) хавфсизлик комплекси

3. Бирор-бир аъзога нисбатан амалга оширилган қуроли ҳужумга жавобан коллектив равишда жавоб қайтариш мажбуриятини белгиловчи давлатлар уюшмаси – бу:

- а) коллектив мудофаа институтлари
- б) иқтисодий ва молиявий ташкилотлар
- в) кооператив хавфсизлик
- г) хавфсизлик комплекси

4. «Pacta sunt servanda» иборасининг маъноси қайси бандда тўғри берилган:

- а) «мажбуриятлар бажарилиши лозим»
- б) «шартномалар тинчлик кафолати»
- в) «тинчликни истасанг урушга тайёрлан»
- г) «музокаралар мажбуриятларни белгилайди»

5. Бош мақсади қуроли ҳужум ёки агрессия пайтида ҳарбий ёрдам кўрсатиш бўлган хавфсизликнинг анъанавий механизми – бу:

- а) стратегик ҳамкорлик
- б) тинчликпарвар операциялар
- в) кооператив хавфсизлик
- г) коллектив мудофаа

6. Кооператив хавфсизлик – бу:

- а) халқаро муносабатларда кучлар мувозанатини таъминлаш ва уларни давлат сиёсати инструменти сифатида қўллаш
- б) «ноҳарбийлашган» хавфсизлик концепцияси
- в) минтақавий хавфсизликни таъминлаш мақсадида қуроли кучларни барпо этиш
- г) тўғри жавоб йўқ

7. Қуйида келтирилган бандлардан қайси бири кооператив хавфсизликнинг элементларига кирмайди?

- а) агрессорни қўрқитишга эмас, балки агрессиянинг олдини олишга қатъий кафолатларни яратишга йўналтирилганлиги
- б) сўнгги чора сифатида куч ишлатиш
- в) қуроли кучларнинг мавжудлиги
- г) ишонч чоралари

Топшириқлар:

1. Коллектив хавфсизлик, концерт тизими ва стратегик ҳамкорлик тушунчалари ўртасидаги фарқлар нималардан иборат? Ҳар бир ҳолатга алоҳида мисоллар келтиринг.

2. БМТ Низоми билан танишиб чиқинг. Унинг асосий жиҳатларига, айниқса, минтақавий ва халқаро хавфсизликка оид қоидаларига алоҳида эътибор беринг.

3. «Коллектив хавфсизлик кучсиз давлатларга «коллектив»га сингиб кетиш ва «бир давлат – бир овоз» тамойили асосида ҳаракат қилиш, қудратли давлатлар учун эса «коллектив қарор»га биноан тизимда устунлик қилишга имконият яратиб беради» жумласини изоҳлашга ҳаракат қилинг.

5. «Коллектив хавфсизлик», «коллектив мудофаа» ва «кооператив хавфсизлик» тушунчалари орасидаги фарқлар нималардан иборат. Ҳар бир тушунчага мисоллар келтиринг.

Тест жавоблари:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
б)	б)	а)	а)	г)	б)	в)

10-мавзу. Халқаро хавфсизликни таъминлашнинг институционал-ҳуқуқий асослари

Таянч атамалар:

халқаро хавфсизлик, миллий хавфсизлик, минтақавий хавфсизлик, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Хавфсизлик Кенгаши, халқаро ташкилотлар

10.1. Халқаро хавфсизлик тушунчаси

10.2. Миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизликнинг

ўзаро муносабати

10.3. Халқаро ташкилотлар ва халқаро хавфсизлик

10.4. БМТнинг Хавфсизлик Кенгаши ва замонавий дунё

10.1. Халқаро хавфсизлик тушунчаси

Халқаро хавфсизлик тушунчасига оид турли таърифлар мавжуд. Бир гуруҳ тадқиқотчилар уни етакчи давлатларнинг манфаатлари мувозанати деб баҳолашса, иккинчи бир гуруҳ (реалистлар) фикрига кўра, халқаро хавфсизлик – бу анархик дунёда кучлар мувозанатининг таъминланганлигидир. Учинчи бир таъриф умумий ёки ялпи халқаро хавфсизликни урушларни вужудга келишига барҳам берувчи давлатлараро муносабатларни ташкил қилиш тарзида изоҳлайди. Кенг тарқалган яна бир таърифта кўра, халқаро хавфсизлик – бу ҳар қандай шаклда бўлишдан қатъий назар, умумий тинчлик, халқлар хавфсизлигига таҳдидларни бартараф этувчи давлатлараро муносабатларнинг ҳолатидир.

Мазкур ўқув қўлланмаси муаллифлари халқаро хавфсизликни давлатларнинг суверен ривожланиши учун энг қулай шарт-шароитларни яратиш имконини берувчи халқаро муносабатларнинг ҳолати сифатида таърифлайдилар. Таъкидлаб ўтиш жоизки, давлатлараро муносабатларнинг барқарорлиги ва шарт-шароитлар ўзаро боғлиқ ҳодислардир. Давлатлар ўртасида барқарорликка эришиш хавфсизликнинг муҳим шarti ҳисобланади. Ўз навбатида, тегишли ташкилий-ҳуқуқий шарт-шароитларнинг яратилганлиги халқаро ҳамжамият аъзолари муносабатларининг барқарорлигини англатади.

Халқаро муносабатларнинг мавжуд воқелигидан келиб чиқиб, халқаро хавфсизликка нисбатан кучлар мувозанати деб берилган таърифта тўхталиб ўтамиз. Сиёсий реализм тарафдорлари тасдиғига кўра, ким халқаро маконда етакчилик қилса, у халқаро хавфсизлик тизимининг мазмунини белгилайди. Ҳу-

сусан, мазкур мактаб вакилларида бири француз тадқиқотчиси Р. Арон «...айрим ҳамжамиятлар, ўз ўлчамлари ва кудрати боис амалда бутун тизим устидан ҳукмронлик қилади», деб ёзади. Яъни халқаро хавфсизлик деб номланган бино иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан кудратли бўлган давлатлар томонидан яратилади. Халқаро хавфсизлик тизими давлатлараро тизимнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Давлатлараро тизим Р.Ароннинг фикрича, давлатлар ўз хавфсизлигини таъминлаш учун бири иккинчисининг фаолиятини диққат билан кузатиб бориши учун шароит яратувчи тизимдир.

10.2. Миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизликнинг ўзаро муносабати

Миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизлик тизимида миллий хавфсизлик бирламчи характерга эга. Бу бир қатор омиллар билан изоҳланади. Энг муҳими – бу давлат суверенитети ғоясидир. Ҳозирги замон халқаро муносабатларида суверенитетнинг ўрни ва аҳамияти тўғрисида билдирилаётган турли ўзаро қарама-қарши фикрларга қарамасдан, давлат ҳам ички ҳам ташқи муносабатларнинг бирламчи субъекти бўлиб қолмоқда. Шунингдек, халқаро муносабатларнинг мазмуни, авваломбор, давлатларнинг фундаментал манфаатлари билан белгиланади. Айтиш жоизки, миллий манфаатлар халқаро муносабатлар тизимини ҳаракатга келтирувчи куч ҳисобланади.

Миллий хавфсизлик – бу аниқ бир давлатнинг хавфсизлигидир. Ушбу маънода, халқаро ва минтақавий хавфсизликдан фарқли равишда миллий хавфсизликнинг норматив-ҳуқуқий асосини миллий қонунчилик нормалари ташкил этади. Минтақавий ва халқаро хавфсизлик соҳасидаги муносабатлар халқаро ҳуқуқ нормалари: халқаро шартномалар, халқаро одат, БМТ Низоми нормалари билан тартибга солинади. Бироқ, миллий хавфсизликка оид қонунчилик халқаро шартномалар, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принцип ва нормаларига мувофиқ келиши шарт. Миллий хавфсизлик ҳуқуқи доирасида конституция нормалари олий юридик кучга эга. Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Низоми халқаро ва минтақавий хавфсизликнинг ўзига хос концепцияси ҳисобланади.

Шундай қилиб, халқаро хавфсизлик универсал мазмун касб этиб, минтақавий ва миллий хавфсизлик - хавфсизликнинг бошқа икки даражаси – унинг таркибий қисми ҳисобланади. Халқаро хавфсизлик барча давлатлар томонидан умумэтироф этилган халқаро ҳуқуқнинг норма ва принципларига риоя қилинишига таянади ҳамда халқаро-ҳуқуқий воситалар тизими орқали таъминланади.

10.3. Халқаро ташкилотлар ва халқаро хавфсизлик

Халқаро ташкилотлар – бу суверен давлатларнинг миллий манфаатларини амалга ошириш ва мувозанатини таъминлашга хизмат қилувчи институционал воситадир.

Халқаро ташкилотлар – халқаро муносабатлар тизимида нисбатан янги ва ўзига хос давлатлараро уюшмалардир. XIX асрнинг охири XX аср бошларида халқаро ҳамжамият аъзоларининг манфаатлари мунтазам фаолият юритувчи мувофиқлаштирувчи давлатлараро тузилмаларни таъсис этишни тақозо этди. Бу даврда уларнинг фаолияти соҳавий характер касб этиб, ваколатлари доираси давлатлараро муносабатларнинг алоҳида соҳаларини тартибга солишга қаратилган эди: почта ва телеграф хизматини мувофиқлаштириш (Халқаро телеграф уюшмаси – 1865 й., Бутун жаҳон почта уюшмаси – 1874 й.), меҳнатни ташкил этиш (Халқаро меҳнат ташкилоти – 1919 й.).

Универсал халқаро ташкилотларнинг таъсис этилиши ва ривожланиши бевосита халқаро муносабатларнинг муҳим воқеалари, хусусан, жаҳон урушлари билан бевосита боғлиқ. Биринчи жаҳон урушининг аянчли оқибатлари тинчлик, хавфсизлик ва халқаро ҳамкорликни таъминлаш асосий вазифаси ҳисобланган кўп мақсадли ҳукуматлараро ташкилотни тузиш заруриятини белгилади. АҚШ ва Европа давлатларининг саъй-ҳаракатлари натижада 1919 йилда Миллатлар Лигаси ташкил топди.

Ғолиб давлатлар манфаатларини таъминлашга оид кафолатларни ўрнатиш, жаҳон урушининг сабабачи-давлатлари томонидан янги агрессиянинг юзага келишини олдини олиш, ҳудудий ўзгаришларни мустаҳкамлаш ва бошқалар Париж тинчлик конференцияси натижаси ўлароқ тузилган Версаль шартномасининг мақсади эди. АҚШ президенти В.Вильсоннинг ташаббуси билан Миллатлар Лигаси Статути (Низоми) Версаль шартномасининг таркибий қисми сифатида қабул қилинди.

Миллатлар Лигаси ҳарбий конфликтларни олдини олиш ва жаҳонда тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш мақсадида тузилган илк универсал ҳукуматлараро ташкилот эди. Ассамблея, Кенгаш ва Бош котиб бошчилигидаги доимий Котибият Лиганинг асосий органлари ҳисобланган. Лига Кенгаши Буюк Британия, Франция, Италия ва Япониядан иборат тўрт доимий аъзодан ташкил топган.

Низомда тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга оид қоидаларнинг бузилганлиги учун халқаро-ҳуқуқий жавобгарлик сифатида коллектив санкцияларни қўллаш назарда тутилган. Лиганинг барча аъзолари ҳуқуқни бузган аъзо-давлат билан унинг қарорига мувофиқ, барча савдо ва молиявий муносабатларни тўхтатиши лозим эди. Миллатлар Лигаси аъзолари ўртасида

вужудга келадиган низоли вазиятлар ҳакамлик суди ёки Кенгаш томонидан кўриб чиқилиши белгиланган.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида иттифоқчи давлатлар – Буюк Британия, СССР, АҚШ ва Франция – янги халқаро ташкилотни ташкил қилишга қадам қўйишди. 1945 йилда ғолиб давлатлар ташаббуси билан Бирлашган Миллатлар Ташкилоти ташкил қилинди. «Бирлашган миллатлар» ибораси илк бор 1942 йил 1 январда Вашингтонда имзоланган «Бирлашган Миллатлар Декларацияси»да қўлланилди. Москва ва Техрон конференцияларида (1943 йилнинг октябрь ва декабрь ойлари) мазкур ташкилотнинг пойдевори қўйилган бўлса, Думбартон-Оксдаги (Вашингтон) конференция унинг тузилмасини муҳокама қилувчи махсус гуруҳнинг тузилиши ва унинг дастлабки учрашувининг ўтказилиши билан яқунланди. БМТ Низоми 1945 йил 26 июнь куни Сан-Францискода имзоланиб, 1945 йилнинг 24 октябрида кучга кирди. Шу боис 24 октябрь БМТ ташкил топган кун сифатида кенг нишонланади.

БМТнинг ташкил топиши Вена конгресси ва Версаль тизимига нисбатан сезиларли олға силжиш бўлди. Халқаро хавфсизлик тизими шаклланишида барча субъектларнинг тўлақонли иштироки учун имкониятлар яратилди. Бошқа томондан, хавфсизликни таъминловчи мавжуд универсал механизм урушдан кейинги дастлабки йиллар кайфияти, ғолибларнинг устунлиги мафқурасини ўзида акс эттиради.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти давлатларнинг биргаликдаги ҳаракатлари асосида халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш ҳамда мустаҳкамлаш инструменти сифатида тузилган. БМТ Низомининг муқаддимаси халқаро тинчликнинг асосларини ўрнатди.

Булар:

- урушга барҳам бериш;
- асосий инсон ҳуқуқларига нисбатан ишончни мустаҳкамлаш;
- халқаро ҳуқуқнинг аҳамиятини ошириш;
- ижтимоий тараққиёт ва яшаш шароитларини яхшилашга кўмаклашиш;
- қўшни давлатлар билан тинч-тотув яшаш;
- халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш учун кучларни бирлаштириш;
- қуролли кучлар фақатгина, умумий манфаатлар йўлида қўлланилишини белгиловчи тамойилларни қабул қилиш ва бошқалар.

БМТ Низомига кўра халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш умум тан олинган тамойиллар ва халқаро ҳуқуқ меъёрлари асосида қурилиши ва бу соҳада ваколатлари аниқ че-

гараланган асосий органлари, биринчи навбатда, Бош Ассамблея, Котибият ва Хавфсизлик Кенгаши томонидан амалга оширилиши керак.

Бош Ассамблея халқаро тинчлик ва хавфсизликка тааллуқли бўлган ҳар қандай масала ёки ишни муҳокама қилиши улар юзасидан давлатлар ва Кенгашга муҳокама қилишдан олдин ёки кейин тавсиялар бериши мумкин.

Хавфсизлик Кенгашига халқаро тинчлик ва хавфсизлик юзасидан бош масъулият юклатилган (24-модда). Хавфсизлик Кенгаши БМТ, шунингдек, унга аъзо давлатлар номидан зарур ва олдини олувчи чоралар кўриш ҳуқуқига эга бўлган БМТ тизимидаги ягона орган ҳисобланади. Низомга мувофиқ, Ташкилот аъзолари Хавфсизлик Кенгашининг қарорларига бўйсунмишга ва уларни бажаришга розилик берадилар (25-модда).

Тинчликка таҳдид, тинчликни бузиш ва агрессия акти ҳолатларида Хавфсизлик Кенгашининг ҳаракатлари вазиятни квалификация қилишдан, яъни баҳолашдан бошланади. Хавфсизлик Кенгаши Низомининг 39-моддаси бўйича қарори унинг тинчликни таъминлаш бўйича келгуси ҳаракатлари учун *юридик асос* бўлиб хизмат қилади.

Масалан, 1966 йил 16 декабрдаги 232-сонли резолюцияда Хавфсизлик Кенгаши Жанубий Родезия томонидан қабул қилинган мустақиллик декларациясини озчилик томонидан қабул қилинганлигига асосланиб, тинчликка таҳдид деб баҳолади. Эрон-Ироқ конфликтда Хавфсизлик Кенгаши, кечикиб бўлса ҳам, вазиятни халқаро тинчликнинг бузилиши деб баҳолади (1987 й. 598-сонли резолюция). 1990 йилнинг август ойида содир этилган Ироқнинг Қувайтга қуроли хужуми ҳам худди шундай квалификация қилинди (660-сонли резолюция).

БМТ Низоми Кенгашга вазиятнинг янада чуқурлашиб кетишини олдини олиш учун, 40-моддага мувофиқ, *вақтинча чоралар* кўриш ҳуқуқини беради. Бундай чоралар манфаатдор тарафларнинг ҳуқуқларига зарар етказмаслиги ва вазиятнинг кескинлашувини олдини олишга қаратилган бўлиши керак. Мазкур чоралар, Кенгаш қарорига мувофиқ, манфаатдор давлатлар томонидан амалга оширилади.

Вазиятнинг ёмонлашуви кузатилса, Кенгаш Низомнинг 41-моддасига кўра, *қуроли кучлардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлмаган чоралар* кўриш ҳуқуқига эга. Уларга иқтисодий муносабатларни, темир йўл, денгиз, ҳаво, почта, телеграф, радио ва бошқа алоқаларни тўлиқ ёки қисман тўхтатиб қўйиш, шунингдек дипломатик муносабатларни тўхтатиш кабилар киради.

Хавфсизлик Кенгаши ўз амалиётида бир неча бор Низомнинг 41-моддасига мувофиқ «ноҳарбий» санкцияларни қўлла-

ган. Хусусан, 1966 ва 1968 йилларда Жанубий Родезияга нисбатан (232 ва 253-сонли резолюциялар ҳам иқтисодий ҳам сиёсий аҳамиятдаги умумий санкцияларни қўллашни талаб қилган); 1977 йилда Жанубий Африка республикасига нисбатан (418-сонли резолюция ЖАРга қурол ва ҳарбий материалларни етказиб бериш юзасидан эмбарго ўрнатиш тўғрисида); 1990 йилда Ироққа нисбатан (661 ва 670-сонли резолюцияларда кенг қўламли иқтисодий ва молиявий санкциялар белгиланган); 1991 йилда Югославияга нисбатан (713-сонли резолюция ва кейинги қарорларида Югославияга қурол етказиб бериш юзасидан эмбарго ўрнатилди, иқтисодий санкциялар тайинланди); 1992 йилда Ливияга нисбатан (748-сонли резолюция ҳаво эмбаргоси ва Ливияга қурол етказиб бериш юзасидан эмбарго жорий этилди) ва бошқалар.

Қуроли кучларни қўллаган ҳолда чоралар кўриш 42-модда билан тартибга солинади. Унга кўра, «агар Хавфсизлик Кенгаши 41-моддада кўзда тутилган чораларнинг етарли бўлмаслиги мумкин ёки етарли эмас деб топса, у ҳаво, денгиз ёки қуруқликдаги кучлар ёрдамида халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаш ёки тиклаш учун зарур чоралар кўришга вакил қилинади». Бу Хавфсизлик Кенгаши 41-моддада кўзда тутилган чоралар кўрилганидан кейин ёки дастлабки чора сифатида қуроли кучларни қўллаш мумкин деган маънони англатади. Бироқ, Хавфсизлик Кенгаши ўз фаолияти давомида 42-модда ва VII бобнинг бошқа қоидаларида белгиланган тартибга тўлиқ риоя этгани ҳолда қуроли кучлардан фойдаланмаган.

1950 йилда икки Корея урушига БМТнинг аралашуви ва 1990 йилда Ироққа қарши куч ишлатишга рухсат берилиши Низомнинг 42-моддаси бўйича коллектив хавфсизлик қоидаларига тўлиқ мос келади деб ҳисобланилади. Аслида Кореядаги урушда АҚШ ва унинг иттифоқчилари таъсири катта бўлган. Ҳарбий ҳаракатлар БМТ мандати (байроғи) остида АҚШ томонидан молиялаштирилган коалицион кучлар томонидан амалга оширилган. Ушбу ҳаракатларда иштирок этган ҳарбий кучларнинг тўқсон фоизи АҚШ ва Жанубий Корея қуроли кучларини ташкил этган.

Бу икки аралашув ўртасида бир аҳамиятли фарқ мавжудлигини таъкидлаб ўтиш лозим. 1990-1991 йилларда коллектив хавфсизлик механизми четлаб ўтилмай, бевосита ҳаракатга келтирилган. Низомда белгиланганидек, Хавфсизлик Кенгаши томонидан барчанинг розилигига асосланган резолюция қабул қилинди. Шунинг учун Форс кўрфазидаги урушни коллектив хавфсизликнинг амалда намоён бўлиши сифатида баҳоланади.

Бироқ, ушбу ҳолатнинг таҳлили вазият бир қадар ўзгача эканлигини кўрсатмоқда. Форс кўрфазидаги уруш даврида «ха-

лқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш борасида бош масъулиятни», БМТ Низомининг 24-моддасида белгиланганидек, Хавфсизлик Кенгаши эмас, балки АҚШ ўз зиммасига олди. 678-сонли резолюция ижросини жаҳон ҳамжамияти органи эмас, балки «Қувайт ҳукумати билан ҳамкорлик олиб борувчи давлатлар уюшмаси» таъминлади. Хавфсизлик Кенгаши *ad hoc* коалицияга ҳарбий ҳаракатларни амалга оширишга рўхсат берди. Бироқ уни ташкил этиш ва бошқаришда бевосита иштирок этмади.

Низомнинг VII боби доирасида куч ишлатилиши бутун талабларга жавоб бериши учун у Низомнинг 43, 47-моддалари қоидаларига ҳам мос келиши лозим. 43-модда БМТ аъзолари томонидан: Кенгаш билан БМТга аъзо давлатлар ўртасида тузилган махсус битим ёки битимлар асосида; Хавфсизлик Кенгашининг талаби билан, яъни унинг қарори асосида Кенгаш тасарруфига зарур қуроли кучларни, ёрдам, хизмат воситаларини бериш тартибини белгилайди.

Хавфсизлик Кенгаши доимий аъзоларнинг бирлашган штаблари бошлиқлари ёки уларнинг вакилларида ташкил топган Ҳарбий Штаб Қўмитасининг (ХШК) маслаҳатларига таянган ҳолда қуроли кучларни ташкил этиш ва уларни қўллаш билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиши керак (47-модда). Бироқ Низомнинг бу икки қоидаси халқаро амалиётда қўлланилгани йўқ. Тадқиқотчилар бу ҳолатни бевосита доимий аъзоларнинг манфаатлари тўқнашуви ҳамда Хавфсизлик Кенгашининг ўз ваколатларини ўзга бир органга юклаш истагининг йўқлиги билан изоҳлайдилар.

Ўтган вақт мобайнида тинчликни таъминлаш бўйича БМТ механизмнинг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш ва самардорлигини оширишга қаратилган бир қатор халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинди. Улардан Халқаро ҳуқуқ принциплари тўғрисидаги декларация (1970 й.), Агрессия таърифи (1974 й.), Бош Ассамблеянинг 1989 йил 15 ноябрда қабул қилган БМТ Низомига мувофиқ барча соҳаларда халқаро тинчлик, хавфсизлик ва халқаро ҳамкорликни ривожлантириш тўғрисидаги резолюцияларини алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

10.4. БМТнинг Хавфсизлик Кенгаши ва замонавий дунё

Постбиполяр дунёда БМТ Хавфсизлик Кенгашининг ваколатлари Низомнинг VII боби доирасида, унинг имкониятларига мос равишда кенгайиб бормоқда. Ҳозирда Кенгаш халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид солувчи ҳамда VII бобда кўзда тутилган чораларни қўллашга олиб келувчи вазиятларни ква-

лификация қилиш бўйича қатъий чораларни амалга оширмоқда. Таъкидлаб ўтиш муҳимки, айнан икки қутбли дунёнинг барҳам топиши мазкур универсал ташкилотнинг мақсад ва вазифаларини унинг Низомида белгиланган тарзда амалга ошириш учун тегишли имкониятларни яратди.

Мисол сифатида Кенгаш амалиётининг куйидаги жиҳатларини келтириш мумкин:

- ♦ бевосита ички низоларни вазиятни кескинлаштирувчи ва халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид солувчи фаолият ёки жараён сифатида баҳолаш (Руанда);

- ♦ инсон ҳуқуқларининг бузилишини халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид сифатида баҳолаш (Босния, Камбоджа);

- ♦ террористик актларни тинчликка таҳдид деб баҳолаш («Локерби иши», 2001 йил 11 сентябрь воқеларидан сўнг қабул қилинган резолюциялар) ва ҳ.к.

Ушбу тенденциялар Хавфсизлик Кенгашининг авваллари фақат давлатнинг ички иши деб ҳисобланган фаолият соҳаларига кириб бориши/аралашувининг кучайишидан далолат беради. Айтилганларга қўшимча сифатида алоҳида олинган давлатнинг жинсий юрисдикцияси ва судлови соҳасида *ad hoc* трибуналларнинг тузилиши; тегишли давлатларнинг розилигисиз бундай юрисдикцияни халқаро ҳамжамиятга берилиши; давлатларга жиноят содир этишда айбланаётган фуқароларини ўзга бир суверен давлатга бериш тўғрисида кўрсатмалар берилиши (Ливия, Судан) ёки уларни Халқаро трибуналларга топшириш тўғрисида қарорлар қабул қилиши (Югославия); алоҳида олинган миллий қонунчилик ҳужжатларини бекор қилиниши талаб этилиши (Хорватия) ва бошқаларни келтириш мумкин.

Сўнги йилларда Хавфсизлик Кенгаши амалиётида унинг қарорларини жорий этилишини таъминлашга хизмат қилувчи ёрдамчи органларни тузиш кенг томир отиб бормоқда. Бу ҳолат, аввало, халқаро терроризмга қарши кураш соҳасида намоён бўлмоқда. Халқаро терроризм БМТ Низомида белгиланган коллектив хавфсизлик чегараларини кенгайтириш ва унинг имкониятларидан кенг фойдаланишни тақозо этмоқда. Хусусан, 1999 йил 1269-сонли резолюция билан ҳисоб рақамлари музлатиб қўйилиши лозим бўлган шахсларнинг рўйхатини тузиш вазифаси юклатиган қўмита таъсис этилди. Хавфсизлик Кенгаши 2001 йил 11 сентябрь воқеларидан кейин 1373-сонли резолюция талабларини бажарилишини таъмин этишга қаратилган Аксилтеррор қўмитасини таъсис этди. «Ал-Қоида» ва «Толибон» ҳукуматига нисбатан қабул қилинган санкцияларнинг бажарилишини таъмин этиш мақсадида тузилган БМТнинг санк-

циялар бўйича қўмитаси қатор гуруҳларни БМТ санкциялари қўлланилиши лозим бўлган ташкилотлар рўйхатига киритди.

Маълумки, Хавфсизлик Кенгаши халқаро шартнома асосида тузилган халқаро ташкилотнинг органи ҳисобланади. Табиийки, у ўз ваколатларини амалга оширишда БМТ Низомининг мақсад ва тамойилларига мувофиқ тарзда ҳаракат қилиши керак. Унинг белгиланган чегарадан чиқиши эса Кенгаш учун *ultra vires* ҳаракатни амалга оширишни англатади деган фикрлар мавжуд.

Мазкур ўринда таъкидлаб ўтиш муҳимки, Хавфсизлик Кенгаши фаолияти доирасини белгиловчи барча ҳаракатларнинг БМТ Низомида *de jure* акс эттирилмаганлигига қарамасдан, улар Низом руҳи ва мазмунига тўлиқ мос келади. Низомнинг тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга оид қоидаларида Хавфсизлик Кенгашига «бош маъсулиятнинг» юклатилганлиги (24-модда), Кенгаш зарур деб топган ҳолатларда халқаро ҳамжамият номидан мажбурий чораларни кўриш ваколати (40-42 модда), ёрдамчи органларни тузиш ҳуқуқи ва бошқалар Хавфсизлик Кенгаши фаолиятининг ҳозирги замон тенденциялари халқаро-ҳуқуқий асосга эга эканлигини англатади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Колосов Ю.М. и Кривчикова Э.С. Действующее международное право. В 3-х т. – М.: Издательство Московского независимого института международного права, 1997. Т. 2. – 832 с.

2. Бэттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность // Полис. – Москва, 2002. – № 4. – С. 146-159.

3. Виллем ван Экелен. Повестка дня в области безопасности на 1996г. Предпосылки и предложения. Центр исследований европейской политики. Доклад № 94. 1995.

4. Рахманов А.Р. Проблемы безопасности: на национальном, региональном и глобальном уровнях (международно-правовые аспекты). – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2001. – 100 с.

5. Турсунов А., Нурназаров Р. Национальная безопасность Республики Узбекистан и правовое регулирование ее обеспечения. – Т.: Ижод дунёси, 2004. – 47 с.

6. Арон Р. Мир и война между народами. /Под общей ред. к.полит.н. Даниленко В.И. – М.: NOTA BENE, 2000.

7. Шатуновский-Бюрно С.В. Совет безопасности ООН и современный мир // Политика и право. – Москва, 2000. – №12. – С. 98-105.

8. Шаши Тхарур. Следует ли ООН в ее усилиях по поддержанию мира вернуться к «основам»? //Survival, Vol. 37. No. 4. (Spring 1995-96). – P. 52-64.

9. Giandomenico Picco. The UN and the Use of Force //Foreign Affairs. Vol 3. No 5. (September/October 1994).

10. Noelle Que´nivet. The World after September 11: Has It Really Changed? //The European Journal of International Law. – 2005. – Vol.16 No. 3.

Тестлар:

1. Қайси бандда «халқаро хавфсизлик» тушунчасига берилган таъриф нотўғри?

а) халқаро хавфсизлик – етакчи давлатларнинг манфаатлари мувозанати

б) халқаро хавфсизлик – бу ҳар қандай шаклда бўлишдан қатъий назар, умумий тинчлик, халқлар хавфсизлигига таҳдидларни бартараф этувчи давлатлараро муносабатларнинг ҳолатидир

в) буюк давлатлар томонидан ривожланаётган давлатларни назорат қилиб туришга қаратилган чора-тадбирлар мажмуи

г) халқаро хавфсизлик – бу анархик дунёда кучлар мувозанатининг таъминланганлигидир

2. Қайси сиёсий мактаб вакиллари «миллий, минтақавий ва халқаро хавфсизлик тизимида миллий хавфсизлик бирламчи характерга эга» деган ғояни илгари сурадилар?

а) сиёсий реализм

б) сиёсий идеализм

в) глобалистлар

г) феминистлар

3. Миллатлар Лигаси қачон ташкил топган?

а) 1918 йилда

б) 1919 йилда

в) 1920 йилда

г) 1921 йилда

4. БМТ Низоми қайси конференцияда имзоланган?

а) Москва конференциясида

б) Крим конференциясида

в) Лондон конференциясида

г) Сан-Франциско конференциясида

5. БМТ Низоми қачон кучга кирган?

а) 1945 йил 22 июнь

б) 1945 йил 26 июнь

в) 1945 йил 24 октябрь

г) 1946 йил 2 апрель

6. Лига Кенгашининг доимий аъзоларини топинг.

а) Буюк Британия, Франция, Италия, АҚШ

б) Буюк Британия, Франция, Испания, АҚШ

- в) Буюк Британия, Франция, Канада, АҚШ
- г) Буюк Британия, Франция, Италия, Япония

7. «Бирлашган миллатлар» атамаси биринчи маротаба қачон муомалага киритилган?

- а) 1942 йил 1 январда
- б) 1942 йил 15 мартда, Вашингтон Декларациясида
- в) 1943 йил 22 июнь, Москва Декларациясида
- г) 1945 йил 26 июнь, Сан-Франциско конференциясида

8. БМТ Низомининг қайси моддасида Хавфсизлик Кенгашига халқаро тинчлик ва хавфсизлик юзасидан бош масъулият юклатилганлиги қайд этилган?

- а) 21-модда
- б) 24-модда
- в) 48-модда
- г) 53-модда

9. БМТ Низомининг қайси моддаларида Хавфсизлик Кенгаши зарур деб топган чораларни кўриш имконияти ҳақида гап боради?

- а) 21-22-моддалар
- б) 24-28-моддалар
- в) 27-31-моддалар
- г) 40-42-моддалар

Топшириқлар:

1. «Ким халқаро муносабатлар геостратегик маконида етакчилик қилса, у халқаро хавфсизлик тизимининг мазмунини белгилайди» деган фикрни изоҳлашга ҳаракат қилинг.
2. «Халқаро ҳуқуқнинг меъёрлари билан тартибга солинадиган халқаро муносабатларнинг мазмуни, авваломбор, мазкур суверен субъектларнинг фундаментал манфаатлари билан белгиланади» деган фикрни Сиз қандай тушунасиз?
3. БМТ Низомининг муқаддимаси билан танишиб чиқинг ва унда келтирилган асосий ҳолатларни конспект қилинг.
4. Илмий адабиётларда БМТнинг ташкил топиши тарихи билан танишиб чиқинг ва унинг асосий босқичларини конспект қилиб олинг.
5. БМТ Низомида БМТ Хавфсизлик Кенгаши ваколатлари билан танишиб чиқинг ва унинг асосий жиҳатларини конспект қилиб олинг.

Тест жавоблари:

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
в)	а)	Б)	Г)	в)	Г)	а)	б)	Г)

11-мавзу. Халқаро муносабатларда куч ишлатишни ҳуқуқий тартибга солиш

Таянч атамалар:

куч ишлатиш, ўзини-ўзи мудофаа қилиш ҳуқуқи, таклиф бўйича интервенция, гуманитар интервенция, олдини олувчи ёки бартараф этувчи зарбалар

11.1. Куч ишлатишга нисбатан халқаро тақиқлар

11.2. Давлатларнинг ўз-ўзини мудофаа қилиш ҳуқуқи

11.3. Таклиф бўйича интервенция

11.4. Гуманитар интервенция

11.5. Халқаро терроризм ва унга қарши куч ишлатиш

11.1. Куч ишлатишга нисбатан халқаро тақиқлар

XX асрда жаҳон ҳамжамияти халқаро муносабатларда куч ишлатишни тақиқлаш бўйича катта йўлни босиб ўтди. Аср бошида «уруш ҳуқуқи» ҳукмрон бўлиб, уруш давлат ҳокимиятини амалга оширишнинг қонуний услуби, суверен давлат ташқи сиёсатининг ва ўзаро конфликтларни ҳал этишнинг тан олинган воситаси сифатида кўрилган. Бирок, Биринчи Жаҳон урушининг оқибатлари бу каби қарашни гумон остига олди. Фолиб давлатлар келажакда бу каби ҳолатларнинг қайтарилишини олдини олиш мақсадида Миллатлар Лигасини тузди. Аммо ташкилот Статутининг қоидалари урушни тўғридан-тўғри тақиқламади.

1928 йилнинг 27 августида Парижда АҚШ, Франция, Буюк Британия, Германия, Италия, Бельгия, Канада, Австралия, Янги Зеландия, Жанубий Африка, Ирландия, Ҳиндистон, Польша, Чехословакия ва Япония вакиллари томонидан имзоланган «Миллий сиёсатнинг воситаси сифатида урушдан воз кечиш тўғрисида»ги шартнома халқаро ва, биринчи навбатда, Европа хавфсизлигини таъминлашга йўналтирилган ҳужжат эди.

Бу шартнома тарихга *Париж пакти* ёки *Бриан-Келлог пакти* сифатида кирди. Бриан-Келлог пакти – бу урушдан миллий сиёсатнинг қуроли сифатида воз кечиш тўғрисидаги шартномадир. Пактни тузиш тўғрисидаги ғоя Франция ташқи ишлар вазири А.Брианга тегишли бўлиб, у АҚШ давлат котиби Ф.Келлог томонидан қўллаб-қувватланди. Унинг муаллифлари тинчлик учун Нобель мукофоти соҳиблари ҳисобланади (А.Бриан 1926 й.да ва Ф.Келлог 1929 й.да). 1938 йилнинг охирига келиб 63 давлат, яъни бу даврда мавжуд бўлган деярли барча давлатлар Бриан-Келлог пактига қўшилдилар.

Бриан-Келлог пакти халқаро муносабатларда куч ишла-тишни тақиқлашга қаратилган илк уринишлардан бири ҳисоб-ланади. Мазкур ҳужжат уни имзолаган барча давлатлардан урушни миллий сиёсатнинг қуроли сифатида воз кечишга ун-даб, барча низоларни тинч воситалар билан ҳал этилишини мустаҳкамлаб қўйди. Пакт ғоялари кейинчалик БМТ Низоми қоидаларида ўз ривожини топди. Шунингдек Пакт Нюрнберг жараёни учун муҳим ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилди.

Ҳужжат уч моддадан иборат бўлиб, биринчи моддада халқ-аро низоларни тартибга солиш ва миллий сиёсат қуроли си-фатида урушдан воз кечиш тўғрисида сўз кетади. Иккинчи мод-дада ҳар қандай баҳс ва конфликтларни тинч йўл билан ҳал этиш зарурияти белгиланган. Учинчи моддада эса мазкур шар-тномага қўшилиш, ратификация қилиш ва ратификацион ёрлиқ-ларга оид қоидалар белгиланган.

БМТ Низоми Миллатлар Лигаси Статути ва Бриан-Келлог пактида белгиланган тақиқлардан кенгроқ бўлган, куч ишла-тишга нисбатан қатъий талабларни ифода этувчи янги қоида-ларни мустаҳкамлади. БМТ Низомининг 2-моддасида (4-банд) қуйидаги қоида белгилаб қўйилган: «Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг барча аъзолари ўзларининг халқаро муноса-батларида ҳар қандай давлатнинг ҳудудий яхлитлиги ёки сиё-сий мустақиллигига қарши куч билан таҳдид қилиш ёки уни ишлатишдан, шунингдек, Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Мақсадларига тўғри келмайдиган бошқа бирор-бир тарздаги ҳаракатлардан ўзларини тиядилар». Мазкур принцип халқаро ҳуқуқ принциплари тизимида марказий ўринга эга.

БМТ Низомида «уруш» ибораси ўрнига «куч» атамасининг ишлатилиши халқаро муносабатларда кучни қўллашни тақиқ-ловчи доирани янада кенгайтиради. Низомининг 2-модда (4-банди) кейинчалик БМТ Бош Ассамблеясининг декларация ва резолюцияларида ривожлантирилди ва янада аниқлаштирил-ди. Хусусан, Давлатлар ўртасида дўстона муносабатлар ва ҳам-корликка оид халқаро ҳуқуқ тамойиллари тўғрисидаги декла-рацияда (1970) Низом қоидаларида тақиқланган ҳаракатлар аниқ белгилаб қўйилди.

Булар:

1. Агрессив урушлар.
2. Мавжуд халқаро чегараларни бузиш (жумладан демар-кацион чизиқлар ва тинчлик ўрнатиш чизиқларини) ёки халқ-аро низоларни ҳал этишда куч билан таҳдид қилиш ёки куч иш-латиш.
3. Куч ишлатиш орқали репрессалиядан фойдаланиш.

4. Халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқидан маҳ-рум қилиш мақсадида куч ишлатиш.

5. Бошқа давлат ҳудудидаги ички конфликтлар ва террори-стик актларни ташкил этиш, гиж-гижлаш, ёрдам бериш ёки уларда иштирок этиш ва бошқалар.

Кўп йиллик мунозаралардан сўнг 1974 йилда Бош Ассамб-леянинг 29-сессиясида Агрессия таърифи қабул қилинди. Маз-кур ҳужжат унда нафақат «тинчликка қарши жиноят» ҳисоблан-ган ҳаракатлар белгиланганлиги билан аҳамиятли, балки шу билан бирга у 2 (4)-модданинг мазмунини ривожлантириш нуқ-таи-назаридан ҳам муҳим ҳисобланади. Агрессия таърифи бар-ча давлатларни ҳар қандай агрессия актини содир этишдан ўзини тийиб туришга чақиради ҳамда ҳар қандай давлатнинг БМТ Ни-зомини бузиб биринчи бўлиб қуроли куч ишлатиши *prima facie* агрессия акти далили бўлиб ҳисобланишини белгилаб беради.

Мазкур ҳужжатга кўра, *агрессия* – бу бирор-бир давлат-нинг бошқа давлатнинг суверенитети, ҳудудий дахлсизлиги ёки сиёсий мустақиллигига қарши ёки ўзга бир тарзда БМТ Низо-мига зид равишда қуроли кучларни қўллашдир. Агрессия таъ-рифи БМТ Низомининг 39-моддасида белгилаб берилган «агр-ессия акти» атамаси мазмунини янада бойитиб, қуйидаги хатти-ҳаракатларни ҳам агрессия акти сифатида баҳолади:

а) бирор-бир давлат қуроли кучларининг бошқа бир дав-лат ҳудудига бостириб кириши ёки ҳужуми, ёинки ҳар қандай муваққат характериға эга бўлишиға қарамай бундай бостириб кириш ёки ҳужум оқибатидаги ҳар қандай ҳарбий оккупация, ёинки бошқа давлат ҳудуди ёки унинг қисмини куч ишлатиш орқали аннексия қилиш;

б) давлат қуроли кучлари билан бошқа давлат ҳудудини бомбардимон қилиш ёки бир давлатнинг бошқа бир давлат ҳуду-дига қарши ҳар қандай тарзда қурол ишлатиши;

в) бошқа давлат томонидан ўзга давлат портлари ёки қир-ғоқларини қуроли кучлар ёрдамида қамал қилиш;

д) бир давлат қуроли кучларининг бошқа давлатнинг қуруқ-лик, денгиз ёки ҳаво кучлари, ёки денгиз ва ҳаво флотига ҳужуми;

е) имзоланган шартнома асосида бошқа давлат ҳудудида жойлашган бирор-бир давлат қуроли кучларининг мазкур шар-тномада белгиланган шартларни бузиш орқали қўлланиши ёки шартнома муддати тугаган бўлишиға қарамай ушбу давлат ҳуду-дида белгиланган муддатдан ортиқ туриб қолиши;

ф) давлатнинг ўзга бир давлатнинг унга берилган ҳудуди-дан учинчи бир давлатга агрессия актини содир этиш учун фойдаланишға имконият бериш билан боғлиқ хатти-ҳаракати;

g) давлат ёки давлат номидан бошқа давлатга қарши юқорида санаб ўтилган ҳолатларга тенглаштирилган, оғир салбий оқибатларни юзага келтириш ёки ушбу жараёнларда сезиларли даражада иштирок этиш мақсадида қуролли кучларни қўллаш актларини амалга оширувчи қуролли тўдалар, гуруҳлар ва мунтазам кучлар ёки ёлланма шахсларни юбориш.

Ушбу ўринда қайд қилиб ўтиш лозимки, мазкур ҳолатлар агрессия актини белгиловчи якуний рўйхатни ташкил этмайди. Бош Ассамблеянинг номи тилга олинган ҳужжатининг 4-моддаси БМТ Хавфсизлик Кенгашига бошқа ҳолатларни ҳам агрессия акти сифатида квалификация қилиш ваколатини беради. *Агрессия таърифи* лойиҳасини ишлаб чиқиш жараёнида Учинчи дунё давлатларининг «иқтисодий аралашув»ни ҳам «агрессия» акти сифатида кўриш лозимлиги борасидаги таклифи инobatга олинмади.

Агрессия таърифидан келиб чиқадики, давлат мазкур халқаро жинойтнинг ягона субъекти сифатида эътироф этилади. Ушбу ўринда икки ҳолатга эътиборни қаратиш лозим: биринчидан, қуролли кучлар институт сифатида суверен давлатга тегишлилиги; иккинчидан, агрессия объекти - *суверенитет, ҳудудий дахлсизлик ва сиёсий мустақиллик* - ўз навбатида давлатнинг мавжудлигини белгилаб берувчи фундаментал манфаатлар ҳисобланади.

Бироқ *Агрессия таърифининг* 3-моддаси g бандига мувофиқ иррегуляр кучларга «қуролли тўдалар, гуруҳлар ва мунтазам кучлар ёки ёлланма шахслар» киради. Бугунги кунда улар қаторига агрессия актига тенглаштирилладиган даражада жиддий аҳамият касб этувчи ҳаракатларни содир этган террористик ташкилотларни ҳам киритиш мумкин. Билвосита/тўғри ёки эгри/бевосита агрессиянинг хусусияти шундаки, инглиз тилида *proxies* ибораси билан изоҳланувчи «учинчи кучлар» ўзга бир давлатга қарши агрессия актини муайян давлат номидан ҳаракат қилгани ҳолда амалга оширади. Иррегуляр кучлардан фойдаланиш давлатларга душман билан тўғридан-тўғри ҳарбий тўқнашувга киришмаслик ёки у билан кенг қамровли ҳарбий ҳаракатларни олиб бормаслик имкониятини беради.

11.2. Давлатларнинг ўз-ўзини мудофаа қилиш ҳуқуқи

Халқаро муносабатларда куч ишлатишнинг умумий таъқиқдан ўзини-ўзи мудофаа қилиш ҳуқуқи, яъни давлатнинг бошқа давлат томонидан унга қарши ноқонуний куч ишлатишга қарши кучдан фойдаланиш ҳуқуқи истисно ҳисобланади.

Ўзини-ўзи мудофаа қилиш ҳуқуқи – давлатнинг бошқа бир давлат қуролли ҳужуми натижасида бузилган сиёсий муста-

қиллиги, ҳудудий яхлитлиги ва суверенитетини тиклаш мақсадида қуролли жавоб чораларини амалга оширишга бўлган ажралмас ҳуқуқидир. БМТ Низомининг 51-моддасига мувофиқ, ўзини-ўзи мудофаа қилиш ҳуқуқи «*Ташкилот Аъзосига қуролли ҳужум содир этилган тақдирда*»гина юзага келади ва икки шаклда амалга оширилади: *индивидуал ва коллектив*.

Биринчи ҳолатда қуролли ҳужумга учраган давлатнинг ўзи томонидан амалга ошириладиган жавоб чоралари тўғрисида сўз кетади, иккинчи ҳолатда эса, халқаро шартнома ёки халқаро ташкилот доирасида амалга ошириладиган ҳамкорликдаги (коллектив) жавоб чоралари назарда тутилади. Ўзини-ўзи мудофаа қилиш ҳуқуқининг асосий талаби шундаки, мазкур ҳуқуқни амалга оширишда кўрилган чоралар Хавфсизлик Кенгашига дарҳол маълум қилиниши ва БМТ Низомига мувофиқ, Кенгашнинг тегишли ваколат ва маъсулиятга дахл қилмаслиги керак.

Ўзини-ўзи мудофаа қилиш ҳуқуқи муайян мезонларга жавоб бериши лозим. Зарурият, пропорционаллик (монандлик) ва зудлик/тезкорлик тамойиллари ўз-ўзини мудофаа қилиш ҳуқуқининг энг муҳим (гарчи ягона бўлмасида) хусусиятлари бўлиб қолмоқда. Ҳозирги пайтда улар деярли умумэътироф этилган меъёрга айланган.

Зарурият тамойили қуролли ҳужумнинг олдини олиш учун бошқа ҳеч қандай муқобил вариант қолмаган ҳолатдагина куч ишлатиш мумкинлигини аңглатади. Пропорционаллик ёки монандлик тамойилига асосан, ўзини-ўзи мудофаа қилишга қаратилган жавоб чоралари қуролли ҳужумни қайтариш ва истикболда келиб чиқиши мумкин бўлган бошқа ҳужум таҳдидларини олдини олиш учун зарур бўлган даражадан ортиб кетмаслиги керак.

Мудофаа *зарурияти* ўйлаш учун ҳеч қандай вақт ва ўзга восита самарасиз бўлганда мавжуд бўлиши мумкин. Мудофаа ҳаракатлари эса «асоссиз ёки ортиқча» бўлмаслиги керак. Вақт ўтиши билан ўзини мудофаа қилиш зарурийлик ва пропорционаллик мезонларига асосланиши керак деган талаб мустаҳкамланиб борди. БМТ Халқаро суди Никарагуа иши юзасидан қабул қилган қарори, шунингдек, ядро қуролларини қўллашнинг қонунийлиги тўғрисидаги консультатив ҳулосасида мазкур талабларнинг мавжудлигини тасдиқлади.

Низомнинг 51-моддасида белгилаб қўйилган давлатларнинг куч ишлатишга бўлган «ажралмас ҳуқуқи» сиёсатчилар ва тадқиқотчилар ўртасида маълум мунозараларга сабаб бўлмоқда.

Гап шундаки, БМТ Низомида куч ҳодисаси билан боғлиқ турли тушунчалар қўлланилган: куч ишлатиш ёки куч билан таҳдид қилиш, тинчликни бузиш, агрессия акти ва қуролли ҳужум.

Бирок, мазкур барча ҳолатларда ўзини-ўзи мудофаа қилиш ҳуқуқи юзага келавермайди. БМТ Низоми ўзини-ўзи мудофаа қилиш ҳуқуқи суверен давлатга қуролли ҳужум содир бўлган тақдирдагина кучга киришини назарда тутди. БМТ Халқаро суд Никарагуанинг АҚШга қарши иши юзасидан қабул қилган қарорида бундай ёндашувни тасдиқлади. Суд давлат фақат қуролли ҳужум қурбони бўлган тақдирдагина индивидуал ёки коллектив мудофаанинг қонунийлигини белгилайди. Суд қарорида таъкидланишича, давлат агар қурбон-давлат ўзининг ҳарбий ҳужум объекти эканлигини эълон қилиб, унга ёрдам кўрсатилиши кераклигини сўрагандан кейингина ушбу давлатни қўллаш учун куч ишлатиши мумкин. Суд давлатга қуролли ҳужум бўлмаган тақдирда жавоб тарзда қурол ишлатиш ҳуқуқига эга эмаслигини таъкидлайди. Суд қуролли ҳужум бўлмаган ҳолда, ҳаттоки зарурият ва пропорционаллик талабларига амал қилинган бўлса ҳам коллектив мудофаанинг ноқонунийлигини маълум қилади.

Бошқа томондан, агрессия таърифидан келиб чиқилса, қуролли кучларнинг бошқа давлатга нисбатан биринчи бўлиб тўғридан-тўғри ишлатилиши доимо ҳам агрессия акти ёки қуролли ҳужум деб баҳоланишига асос бўла олмайди (мисол учун, чегара инциденти). Чунки давлат томонидан мунтазам ҳарбий кучларнинг ишлатилиши айрим ҳолларда агрессия акти ёки қуролли ҳужум сифатида баҳоланиши учун етарли даражада жиддий характер касб этмаслиги мумкин.

Давлатлар қандай қилиб «қуролли ҳужум» даражасига етмаган, эҳтимолдаги қуролли ҳужум ёки хавфга жавоб беришлари керак?

Бу соҳадаги энг мураккаб ва қарама-қарши масалалардан бири «олдини олувчи ёки огоҳлантирувчи мудофаа ҳуқуқи» (*preventive или упреждающая самооборона/preventive and preemptive selfdefence*) концепцияси ҳисобланади. Жавоб ҳарбий ҳаракатларини бошлаш учун давлатга қарши ҳужум бошланишини кутиш керакми ёки агрессор биринчи зарбани бериб, устунликка эришиш имкониятини қўлга киритмаслиги учун олдини олувчи ҳарбий амалиётни қўллаш мумкинми?

Олдини олувчи (превентив) ўзини-ўзи мудофаа қилиш – қуролли ҳужумни олдини олиш мақсадида давлатнинг қуролли кучларни қўллаш ҳуқуқи мавжудлигини тасдиқловчи замонавий халқаро-ҳуқуқий концепциядир. Мазкур концепция тарафдорлари ғоят катта тезликка эга бўлган замонавий ҳарбий техника давлатнинг бутун ҳарбий қудратини вайрон қилиши, айрим ҳолларда эса, давлатнинг мавжудлигига таҳдид солиб, қуролли жавоб

қайтариш имкониятини деярли йўққа чиқаради деб таъкидлайдилар. Халқаро ҳуқуқшунос олимлар превентив ўзини-ўзи мудофаа қилиш ҳуқуқи борасида консенсусга келишмоқда ва унинг муҳим шарти сифатида қуролли ҳужумнинг муқаррарлиги ва шубҳасизлигини ҳамда уни бартараф этиш имкониятининг мавжуд эмаслиги ёки ўзга воситаларнинг самарасизлигини тасдиқловчи ишончли далилларнинг бўлишига урғу бермоқдалар.

11.3. Таклиф бўйича интервенция

Таклиф бўйича интервенция ўзини-ўзи коллектив мудофаа қилишнинг шаклларида бири ҳисобланади. Коллектив мудофаанинг анъанавий кўринишларидан фарқли ўлароқ унинг мазкур ташкилий шакли, одатда, шартнома ёки ташкилот дорасида амалга оширилмайди. Таклиф бўйича интервенция коллектив ўзини-ўзи мудофаанинг бир кўриниши бўлганлиги боис алоҳида олинган суверен давлатга қуролли ҳужум содир этилган тақдирдагина амалга оширилиши мумкин.

Бир давлат қуролли кучларининг бошқа давлатга қўмак бериш мақсадида таклиф қилинганлигининг ўзи ўшбу ҳаракатларнинг қонунийлигига етарли даражада асос бўла олмайди. Бошқа давлат худудига унинг расмий ҳукумати илтимосига биноан ўзга давлат қуролли кучларининг юборилиши маълум мезонларга жавоб бериши лозим. Халқаро ҳуқуқда мавжуд доктринага асосланиб, уларга қўйидагиларни киритиш мумкин:

1. Ёрдам кўрсатиш тўғрисидаги расмий сўровнома ҳарбий интервенция бошлангунга қадар юборилган бўлиши шарт. Қуролли кучларни юбораётган давлат интервенция бошлангандан сўнг юборилган сўровномага асослана олмайди.

2. Ёрдам тўғрисидаги сўровнома миллий қонунчилик доирасида мурожаат қилиш ваколатига эга бўлган орган томонидан юборилиши шарт.

3. Агар қўшин коллектив мудофаа ҳуқуқини амалга ошириш учун юборилаётган бўлса, ҳақиқатдан ҳам ўша давлатга қуролли ҳужум бўлганлигига ишонч ҳосил қилиши керак. Қўшин юбораётган давлат ёрдам сўраётган давлат учун ташқи таҳдид даражасини баҳолаши шарт.

4. Шунингдек, қўйидаги саволларга жавоб берилиши керак: ушбу интервенция конфликт характерини чигаллаштирмайдими ва унинг тинч йўл билан ҳал этилишига тўсиқ бўлмайдими?

5. Таклиф этилган давлат ҳарбий аралашувининг характерни пропорционаллик ва зарурият мезонларига мувофиқ бўлиши керак. Интервенция қонуний функцияларни бажариш чоғида белгиланган чегарадан четга чиқмаслиги лозим.

6. Ўз қўшинларини бошқа давлат ҳудудига юбораётган давлат БМТ Низомининг 51-моддасига мувофиқ, Хавфсизлик Кенгашини зудлик билан хабардор қилиши шарт.

Таклиф бўйича интервенциянинг қонунийлигини текшириш мезонларини қўллаш осон эмас. Ички тартибсизликлар, қўзғолонлар ёки фуқаролар урушида қуролли куч билан ёрдам бериш ҳақида сўз юритилганда эса, бу вазифа янада мураккаб-лашади. Аксарият халқаро ҳуқуқшунослар фуқаролар урушида ҳар қандай томоннинг сўровига биноан қуролли аралашувни ноқонуний деб ҳисоблайдилар. Бу каби ҳар қандай интервенция, у қонуний ҳукумат сўровига биноан амалга оширилган бўлсада, халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормаларига, хусусан, халқлар ва миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш принципига зид ҳисобланади. Таклиф қилинувчи томон таклиф қилаётган давлатда вужудга келган вазиятни халқаро ҳуқуқ нуқтаи-назаридан тўғри баҳолаши ва шунга мос равишда ҳаракат қилиши керак.

11.4. Гуманитар интервенция

Гуманитар интервенция – инсон ҳуқуқларининг кенг миқёсда бузилишини бартараф этиш мақсадида суверен давлатнинг ички ишларига куч ишлатиш орқали аралашушдир. Аралашувнинг бошқа шаклларида фарқли равишда, гуманитар интервенция концепцияси *гуманитар мақсадларда қуролли аралашувни назарда тутати*.

Халқаро ҳуқуқнинг машҳур намоёндалари Г.Гроций ва Э.Де Ваттель (XVII аср) халқаро ҳуқуқ бундай интервенцияни нафақат ман этади, балки айрим ҳолатларда қўллаб-қувватлайди деб ёзишган. Табиий ҳуқуқ гуманитар интервенция аҳолига унинг етакчилари томонидан амалга оширилаётган ваҳшийликларнинг олдини олиш мақсадида қуролли аралашувнинг мумкинлигини тасдиқловчи маънавий асосга эга деб тасдиқлайдилар.

Мазкур йўналишда муайян ижобий силжишлар «совуқ уруш»дан кейинги даврда содир бўлди. БМТ Бош Котиби Перес де Куэльяр (1991 й.): «Жабрланган ва эзилганларни ҳимоя қилишда давлат чегаралари ёки ҳуқуқий ҳужжатлар тўсиқ бўлмаслиги керак» деган фикрни илгари сурди. БМТнинг яна бир Бош Котиби Бутрос Фоллий (1992 й.) «Мазкур масала борасида давлат суверенитети янги мазмунга эга бўлиб бормоқда. Суверенитет нафақат ҳуқуқлардан иборат, балки ҳам ташқи ҳам ички ишлар учун масъулиятни ҳис қилишни англатади. Давлат суверенитетини бузиш илгари ҳам ҳозир ҳам ғайриқонуний фаолият ҳисобланади. Бироқ, суверенитетни суиистеъмом қилиш инсон ҳуқуқла-

ри ва тинч ҳаётига таҳлика солишга олиб келади. Фуқаролик урушлари фақатгина муайян давлатнинг ички иши бўлмай қолди ва ушбу урушларда амалга оширилаётган ваҳшийликлар дунё халқларини ташвишга солади» деган фикрни билдирди.

Одатда, гуманитар интервенция доирасида қуролли кучларни қўллаш учун интервенция амалга оширилаётган давлат ҳукуматининг розилигини олиш шарт эмас. БМТ амалиётида, агар муайян давлат фуқароларининг ҳаёти бошқа бир давлат ҳудудида хавф остида бўлса, ва маҳаллий ҳукумат уларни ё ҳимоя қила олмаслиги ёки ҳимоя қилишни истамаслиги аниқланса, уларни озод қилиш учун кучни қўллашнинг мумкинлиги ўз тасдиғини топди. Бироқ, халқаро муносабатларда сиёсий режимларни ўзгартириш мақсадида гуманитар шиорлар ниқоби остида амалга оширилган интервенцияларни ҳам кузатиш мумкин. Ушбу соҳада шаклланган давлатлараро амалиётни инобатга олгани ҳолда таъкидлаб ўтиш лозимки, бугунги кунда гуманитар интервенциянинг қонунийлигини белгиловчи ҳуқуқий мезон БМТ Хавфсизлик Кенгашининг қатор резолюциялари ҳисобланади.

БМТ Низомининг 2(4) ва 2(7) - моддаларида ёритиб ўтилган куч ишлатмаслик ва ўзга давлатлар ички ишларига аралашмаслик принциплари Низом қабул қилингунгача мавжуд бўлган гуманитар мақсадлардаги интервенцияга нисбатан ҳар қандай ҳуқуқларни йўққа чиқаргандек кўринади. Гарчи, Низом инсон ҳуқуқларини тан олиб, давлатларни инсоннинг асосий ҳуқуқ ва эркинликларига ҳурмат билан қарашга рағбатлантирса ҳам (55-модда), бироқ ўзини-ўзи мудофаа қилиш ёки Хавфсизлик Кенгаши қарори асосида коллектив хавфсизликни таъминлаш мақсадида куч ишлатилишини тан олади.

Гуманитар интервенцияга қарши келтирилаётган аргументлардан бири шундан иборатки, гуманитар мақсадларни сиёсий қарашлардан ажратиш жуда мушкул ва шу сабабли, суиистеъмом қилиш учун кенг имкониятлар мавжуд. Гуманитар интервенциянинг мақсади бошқа мамлакат ҳукуматини ағдаришга қаратилган интилишларни яширган бўлиши ҳам мумкин. Қатор муаллифларнинг фикрича, сиёсий мақсадларда гуманитар ниятларнинг баҳона қилиниши гуманитар интервенциянинг ҳуқуқийлигини тан олишга тўсқинлик қилади.

«Совуқ уруш» тамом бўлганидан сўнг, БМТнинг гуманитар мақсадлардаги уринишларини амалга ошириш борасидаги имкониятлари ортиб бормоқда ва гуманитар аралашувга эҳтиёж камаймаяпти, аксинча, ортиб бормоқда. Халқаро ҳамжамият бир томонлама ва кўп томонлама интервенцияларга таянмаслиги лозим. Бунинг учун БМТ рухсат берган гуманитар интер-

венцияларнинг ҳуқуқийлиги мезонларини ишлаб чиқиш ва ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

11.5. Халқаро терроризм ва унга қарши куч ишлатиш

Шубҳа йўқки, 2001 йил 11 сентябрь воқеалари халқаро хавфсизлик соҳасида янги даврни бошлаб берди. Мазкур воқеалар халқаро ҳамжамият аъзоларидан умумий аксилтеррор стратегиясини ишлаб чиқишда халқаро терроризмга қарши кураш амалиётида куч ишлатиш билан боғлиқ жиҳатларга жиддий эътибор қаратиш зарурлигини белгиламоқда.

2001 йилнинг 12 сентябрида БМТ Хавфсизлик Кенгаши ушбу «ваҳшиёна» ҳужумларни қораловчи ҳамда уларни халқаро тинчлик ва хавфсизликка таҳдид деб тавсифловчи 1368-сонли резолюциясини қабул қилди. Резолюция АҚШ ва унинг иттифоқчиларига ўзини-ўзи мудофаа қилиш ҳуқуқидан фойдаланиш ваколатини берди. Ушбу қоида Хавфсизлик Кенгашининг мазкур ҳолатга тегишли бошқа резолюцияларида ҳам қайд этилди (хусусан, 2001 йил 28 сентябрда қабул қилинган 1373-сонли резолюцияда).

АҚШ Хавфсизлик Кенгашини индивидуал ва коллектив ўзини мудофаа қилиш тартибида ҳаракат қилаётганлигидан хабардор қилди. АҚШ ҳукумати ўз хабарномасида «бу ҳужумларда Афғонистондаги «Толибон» режими томонидан қўллаб-қувватланаётган «Ал-Қоида» ташкилоти марказий роль ўйнаганлигини тасдиқловчи аниқ ва ишончли далилларнинг мавжудлигини» таъкидлайди.

«2001 йил 11 сентябрдаги террорчилик ҳужумларини режалаштирган ва содир этган давлатлар ёки шахсларга қарши ёки уларни содир этишда ёрдам берган ёхуд шундай ташкилотларга, шахсларга бошпана берган ёки келгусида Қўшма Штатларга қарши давлатлар, ташкилотлар ёки шахслар томонидан амалга оширилиши мумкин бўлган халқаро террористик ҳаракатларни олдини олиш учун зарурий ва тегишли барча кучларни ишлатиш» учун президентга ваколат берувчи Конгресс палаталарининг қўшма баёноти қабул қилинди ҳамда мамлакатда амалда ҳарбий ҳолат эълон қилинди. АҚШ президенти бу ҳаракатларни «давлатга қарши агрессия акти» деб тавсифлади.

Афғонистонда ҳарбий ҳаракатлар бошланганидан сўнг, Хавфсизлик Кенгаши қатор резолюцияларни қабул қилди. 14 ноябрда у «Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низомига мувофиқ терроризмни йўқ қилиш бўйича халқаро бирдамлик»ни қўллаб-қувватлашни акс эттирувчи 1378-сонли резолюциясини қабул қилди. Хавфсизлик Кенгаши ўз резолюциясида Афғонистонда Хавфсизликка кўмаклашувчи халқаро кучларни таъсис этди.

Дунёдаги энг қудратли ҳарбий-сиёсий иттифоқ – НАТО ҳам бу борада ўз нуқтаи-назарини билдирди. НАТОга аъзо 19 давлат вакиллари, агар мазкур ҳужумларнинг манбаи АҚШ ҳудудидан ташқарида бўлса, у ҳолда улар уни Вашингтон шартномасининг 5-моддасида белгиланган акт сифатида кўришларини маълум қилдилар. Худди шу тарзда, Америка давлатлари ташкилоти «АҚШга қилинган ушбу террорчилик ҳужуми – барча Америка давлатларига қилинган ҳужум ҳисобланади» деган хулосага келгандан сўнг, Рио-де-Жанейрода имзоланган шартномада назарда тутилган коллектив мудофаа қоидасини қўллашга қарор қилинди. Тинч океани хавфсизлиги пакти (АНЗЮС) IV моддасига асосан Австралия ҳам худди шундай йўлни тутиб, ўз ҳарбий кучларини юборишга тайёрлигини билдирди.

Россия, Хитой ва Ҳиндистон АҚШ билан разведка маълумотларини алмашишга розилик билдирди. Япония ва Жанубий Корея эса моддий-техник жиҳатдан қўллаб-қувватлашни таклиф этди. Бирлашган Араб Амирликлари ва Саудия Арабистони «Толибон» ҳаракати билан дипломатик муносабатларини узди, Покистон эса АҚШ билан тўлиқ ҳамкорлик қилишга розилик билдирди. Йигирма етти давлат АҚШ ва аксилтеррор коалиция давлатлари иштирокчиларига ўз ҳудудидан учиб ўтиш ва аэродромларидан фойдаланишларига рухсат берди ҳамда АҚШни қўллаб-қувватлашга қаратилган 46 та баёнот қабул қилинди.

Хавфсизлик Кенгаши нуқтаи-назаридида (1368 ва 1373-сонли резолюциялар) «ўзини-ўзи мудофаа қилиш» тушунчаси нодавлат субъектлари томонидан қилинган ҳужумлардан ҳимояланишни ҳам ўз ичига олади. Бундан ташқари, Хавфсизлик Кенгашининг 7 октябрдан кейин қабул қилинган резолюцияларида аъзо давлатларни «БМТ Низомига мувофиқ терроризмни йўқ қилиш»га ундовчи чақириқлар ҳам учрай бошлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти Низоми. –Т., 2008. – 75 б.
2. Черниченко С.В. Теория международного права. В 2-х томах. Старые и новые теоретические проблемы. – М.: Издательство «НИМП», 1999. Т. 2. – 531 с.
3. Бэттлер А. Национальные интересы, национальная и международная безопасность // Полис. – Москва, 2002. – №4. – С. 146-159.
4. Шмитт Н. Майкл. Борьба с терроризмом и применение силы с точки зрения международного права //Европейский центр изучения вопросов безопасности им. Джорджа Маршалла. – Гармиш-Партенкирхен, 2001, №5. – 141 с.

5. Джозеф Йоффе. Коллективная безопасность и будущее Европы: не сбывшиеся мечты и тупики// Survival (Spring 1992). – P. 36-50.

6. Вне конфронтации. Международное право в период после холодной войны. Сборник статей. – М.: Издательство «Спарк», 1996. – 356 с.

7. Политическая энциклопедия. В 2-х т. / Рук. проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2000. Т.1. – 750 с.

8. Политическая энциклопедия. В 2-х т. / Рук. проекта Г.Ю. Семигин. – М.: Мысль, 2000. Т.2. – 701 с.

Тестлар:

1. Куч ишлатишга тақик белгиланган асосий халқаро-хуқуқий ҳужжатлар:

а) Миллатлар Лигаси Статути, БМТ Низоми, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси

б) Миллатлар Лигаси Статути, Бриан-Келлог пакти, БМТ Низоми

в) Миллатлар Лигаси Статути, Инсон ҳуқуқлари бўйича умумжаҳон декларацияси

г) БМТ Низоми, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси

2. Давлатларнинг ўз-ўзини мудофаа қилиш ҳуқуқи БМТ Низомининг қайси моддасида белгилаб берилган?

а) 51-модда

б) 42-модда

в) 39-модда

г) 24-модда

3. БМТ Низомига кўра давлатларнинг ўз-ўзини мудофаа қилиш ҳуқуқи қандай вазиятда вужудга келади?

а) кенг масштабдаги террористик акт содир этилганда

б) давлатга қуролли ҳужум содир этилганда

в) давлат ўзига реал таҳдид мавжуд деб ҳисоблаганда

г) мавжуд низоларни бартараф этишда

4. Давлатларнинг ўз-ўзини мудофаа қилиш ҳуқуқи қандай ташкилий-хуқуқий шаклларда амалга оширилади?

а) кооперация асосида

б) индивидуал ва коллектив шаклда

в) индивидуал ва кооператив шаклда

г) фақат коллектив мудофаа тизимлари доирасида

5. Таклиф бўйича интервенция – бу:

а) кооператив хавфсизликнинг бир кўриниши

б) бир давлатнинг бошқа давлатга агрессияси

в) давлатнинг ички ишларига ҳарбий аралашув

г) коллектив ўзини-ўзи мудофаа қилишнинг бир кўриниши

6. Гуманитар интервенция – бу:

а) коллектив мудофаанинг бир кўриниши

б) бир давлатнинг бошқа давлатга агрессияси

в) давлатнинг ички ишларига ҳарбий аралашув

г) халқаро ҳамжамиятнинг инсон ҳуқуқларини мунтазам ва кенг масштабда бузилишини олдини олиш мақсадида давлатга нисбатан куч ишлатиши

Топшириқлар:

1. Куч ишлатишга нисбатан халқаро тақиклар ривожланишини таҳлил этинг. Ушбу жараённинг ўзига хос жиҳатларини муҳокама қилинг.

2. Давлатларнинг ўз-ўзини мудофаа қилиш ҳуқуқининг мазмун ва моҳиятини, уни амалга оширишнинг асосий мезонларини таҳлил этинг. Давлатларнинг ўз-ўзини мудофаа қилиш ҳуқуқини амалга оширишнинг икки ташкилий-хуқуқий шаклининг ўзаро мутаносиблигини очиб беринг.

3. Коллектив ўзини-ўзи мудофаа қилишни БМТ Низомининг 42-моддаси асосида амалга ошириладиган коллектив хавфсизликдан фарқли жиҳатларини очиб беришга ҳаракат қилинг.

4. Таклиф бўйича интервенциянинг коллектив ўзини-ўзи мудофаа қилишнинг шаклларида бири эканлигини изоҳлаб, унинг ўзига хос жиҳатларини ажаратиб беринг. Халқаро амалиётдан аниқ мисоллар келтириб, уларнинг қанчалик ушбу концепцияга мос келишини аниқланг.

5. Гуманитар интервенцияни вужудга келишининг асосий шарт-шароитлари ҳамда унинг асосий мезонларини ўрганинг.

6. Халқаро ҳуқуқда терроризмга қарши курашда куч ишлатиш билан боғлиқ нормаларнинг ривожланиб боришини муҳокама қилинг. Ушбу ўринда 2001 йил 11 сентябрь воқеаларига алоҳида эътибор беринг ва АҚШ бошчилигидаги коалицион кучларнинг Афғонистондаги ҳарбий фаолиятига сиёсий-хуқуқий баҳо беришга ҳаракат қилинг.

Тест жавоблари:

1.	2.	3.	4.	5.	6.
б)	а)	б)	б)	г)	г)

ЖАҲОН ИҚТИСОДИЁТИ ВА ДИПЛОМАТИЯ УНИВЕРСИТЕТИ

И.И. БОБОКУЛОВ, Х.П. УМАРОВ

ХАВФСИЗЛИК АСОСЛАРИ

Ўқув қўлланма

Оригинал-макет: И.Семенюк

Нашрга тайёрланган материалларнинг сифати, келтирилган фактлар, атоқли отлар ва бошқа маълумотларнинг аниқлиги, шунингдек, очиқ нашр этиш ман қилинган маълумотларни оммалаштиргани учун луғат муаллифлари жавобгардир

ЖИДУ рухсатисиз қайта чоп этиш ман қилинади

Формат 84x108 1/32. Ҳ ажми 10 б.т.

Адади 100. Келишилган нархда

ЖИДУда чоп этилди

100077, Тошкент ш., Мустақиллик шоҳ кўчаси, 54.